

T.C.

ULUDAĞ UNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEFSİR-HADİS ANABİLİM DALI

TEFSİRDE MU'TEZİLE EKOLÜ
(DOKTORA TEZİ)

19815

Hazırlayan
Mustafa BİLGİN

Danışman
Prof. Dr. Sâkıp YILDIZ

BURSA-1991

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

M U T E Z İ L E

I- İ'TİZÂLÎ AKILCILIK.....	4
A- DELİLLER.....	5
B- MARİFETULLAH.....	7
C- HUSÛN KUBUH.....	10
II- MUTEZİLE'NİN MÜŞTEREK ESASLARI.....	13
A- et-TEVHİD.....	13
1- Sıfatlar.....	15
2- Kur'ân'ın Yarattılmış olması.....	17
3- Allah'ın Gözle Görülememesi.....	20
B- el-ADL.....	21
1- İnsanın Fiilleri.....	23
2- Allah'ın Fiilleri.....	27
C- el-VA'D ve'l-VAİD.....	32
1- Amellerin Karşılıkları.....	32
a- Nazarî Yaklaşım.....	32
b- Metodolojik Yaklaşım.....	34
c- İstihkak, Tefaddul, İvaz.....	35
2- Günahlar Meselesi.....	37
a- Günahlar.....	37
b- Tevbe.....	39
c- Şefaat.....	39
D- el-MENZİLE beyne'l-MENZİLETEYN.....	41
E- el-EMR bi'l-MA'RÛF ve'n-NEHY ani'l-MÛNKER.....	48

İKİNCİ BÖLÜM

MUTEZİLİ MÜFESSİRLERİ

I- H. II. (M.VIII-IX.) ASIR	54
A- MUTEZİLİ MÜFESSİRLER	54
1- Vâsıl b. Atâ'	54
2- el-Fazl b. İsâ er-Rakâşî	57
3- Amr b. Ubeyd	58
4- Mûsâ b. Seyyâr el-Usvârî	61
5- Ömer eş-Şimmezî	62
B- İ'TİZÂLİ GÖRÜŞLERİ BENİMSEYEN MÜFESSİRLER	64
II- H. III. (M. IX-X.) ASIR	68
A- MUTEZİLİ MÜFESSİRLER	68
1- Bişr b. el-Mu'temir	68
2- Ebu'l-Huzeyl el-Allâf	69
3- Ebû Bekr el-Esamm	70
4- Ebû Ya'kûb eş-Şahhâm	71
5- Ca'fer b. Mübeşşir es-Sekafî	72
6- Ca'fer b. Harb el-Hemdânî	72
7- Dırâr b. Amr el-Kâdî	73
8- el-Kâsım er-Ressî	74
9- el-Câhız	76
10- Ebû Ca'fer el-Murâdî	82
11- Yahyâ el-Hâdî	82
12- Muhammed b. Ömer el-Bâhılî	84
13- Amr b. Fâid el-Esvârî	85
14- el-Kâsım b. Halîl ed-Dımaşkî	86
15- Sâhib ez-Za'ferân	87
B- İ'TİZÂLİ GÖRÜŞLERİ BENİMSEYEN MÜFESSİRLER	88
1- Abdülvenhâb b. Atâ' el-Haffâf el-Basrî	88
2- Kutrub	88
3- el-Ferrâ'	90
4- el-Ahfeş el-Evsat	92
5- Ebû Zeyd el-Basrî	94
6- el-Medâinî	95
7- Muhammed b. Sellâm el-Cumahî	97

8- Süleymân eş-Şâzekûnî	98
9- Ebû Zeyd Ömer b. Şebhe el-Basrî	98
10- el-Müherriid	99
III- H.IV. (M.X-XI.) ASIR	102
A- MUTEZİLÎ MÜFESSİRLER	102
1- Ebû Alî el-Cübbâî	102
2- en-Nâsıru'l-Kebîr	105
3- Muhammed b. Zeyd el-Vâsıtî	107
4- Muhammed el-murtezâ	107
5- Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'бі	108
6- Ebû Hâşim el-Cübbâî	112
7- Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfehânî .	115
8- Ebû Zeyd el-Belhî	117
9- Ahmed en-Nâsır	119
10- İbnu'l-İhşîd	120
11- Alî el-Kummî	122
12- Ebû Bekr el-Berde'î	124
13- Ebû Bekr en-Nakkâş	124
14- el-Kaffâl el-Kebîr eş-Şâşî	128
15- Ebû Abdillah el-Basrî "el-Cu'al"	130
16- Ebû Ömer İbnu'l-Hallâl	132
17- İbn Subr	132
18- er-Rummânî	133
19- el-Merzübânî	139
20- Abbâd et-Talkânî	141
21- İbn Cırv el-Mevsılî	143
22- Alî b. Abdilaziz el-Cürcânî	144
23- el-Mansûr el-Iyânî	146
24- Hâris el-Verrâk	147
25- İbn Büндâr el-Kazvîni	147
B- İ'TİZÂLÎ GÖRÜŞLERİ BENİMSEYEN MÜFESSİRLER ...	149
1- en-Nevbahtî	149
2- Ebû Saîd es-Sirâfî	150
3- el-Cessâs	151

4- Ebû Alî el-Fârisî	152
5- İbn Cinnî	155
IV- H.V. (M.XI-XII.) ASIR	158
A- MUTEZİLÎ MÜFESSİRLER	158
1- el-Mehdî el-Iyânî	158
2- eş-Şerîf er-Radî	159
3- İbn Ebî Allân	164
4- eş-Şeyh el-Müfîd	165
5- el-Kâdî Abdulcebbâr	168
6- el-Hatîb el-İskâfî	178
7- Ebu'l-Kâsım el-Büstî	179
8- eş-Şerîf el-Murtezâ	180
9- Ebû Reşîd en-Neysâbüri	188
10- en-Nâsır ed-Deylemî	190
11- Ebû Sa'd es-Semmân	191
12- Ebû Müslim İbn Mehrebzûd el-İsfehânî	196
13- Ebû Ya'lâ el-Ca'ferî	199
14- Alî b. el-Hasen es-Sandalî	200
15- Ebû Yûsuf el-Kazvîni	201
16- el-Hâkim el-Cüşemî	207
17- Alî b. Muhammed er-Ressî	213
B- İ'TİZALÎ GÖRÜŞLERİ BENİMSEYEN MÜFESSİRLER ..	214
1- el-Mâverdî	214
2- Ebu'l-Velîd el-Bâcî (İbn) el-Vakkâşî	218
3- Abdülvehhâb el-Fâmî eş-Şîrâzî	220
V- H.VI. (M.XII-XIII.) ASIR	223
A- MUTEZİLÎ MÜFESSİRLER	223
1- ez-Zemahşerî	223
2- Alî el-İmrânî	236
3- Ebu'l-Fazl el-Bakkâlî	239
4- Neşvân el-Hımyerî	242
B- İ'TİZALÎ GÖRÜŞLERİ BENİMSEYEN MÜFESSİRLER ...	
İbn Akîl	245
NETİCE	252
BİBLİYOGRAFYA	254

Ö N S Ö Z

Mutezile, İslâm düşüncesinin genel yapısı içinde müstakil bir yeri olan bir fikrî disiplin, bir dinî düşünce ekolüdür. Bu ekolün karakteristik özelliği, dini anlamada metod olarak aklı düşünceyi ön plana çıkarması ve vahiy müessesesini bir din felsefesi halinde ele almasıdır. Dolayısıyla Mutezile, nazari düşünceyle dinî naslar arasındaki ilişkileri ilk araştıran, bu konuda İslâm'da ilk fikrî denemeleri yapan, elde edilen neticelerle bir düşünce sistemi geliştiren ve ekol oluşturan bir dinî hareketi temsil eder.

Bu çerçevede, birinci derecede önem arzeden bu düşünce ekolünün, dini hakikatleri açıklamada ve savunmada akli ölçü alan bir fikrî disiplinin, dinî nasları nasıl ele alıp tefsir ettiği sorusu, bizi Mutezile ricalinin tefsir metodu üzerinde bir araştırmanın tez konusu olarak tercihine sevk etmiştir. Ancak bu alanda gördüğümüz bir eksiklik, bizi konuyu hedeflediğimiz çalışmanın makablindeki bir alanda lokalize etme zarureti ortaya koydu. Bu da Mutezile ricâlinin tefsir literatürünün henüz tesbit edilmemiş olmasıdır. Biz bu çalışmamızda, Tefsirde Mutezile Ekolü adı altında Mutezile müfessirlerini tanımayı, tefsir literatürünü belirlemeyi, konuya ilgi duyanlara bir araştırma sahası hazırlamayı esas aldık. Bu maksatla, Mutezile'nin fiilen varolduğu tarihî dönemi, imkanlarımız ölçüsünde gözden geçirmeye, rical ve literatür açısından bir bütünlük elde etmeye çalıştık.

Çalışmam sırasında her zaman yakın alâka gördüğüm, görüş ve tavsiyelerinden yararlandığım sayın hocama burada şükranlarımı sunmayı, ifası gerekli bir borç addederim.

Mustafa Bilgin
1991

K I S A L T M A L A R

AÜB	: Ankara Üniversitesi Basımevi
B.	: Baskı
Bkz.	: Bakınız
Civ.	: Civarı
Çev.	: Çeviren
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
K.	: Kitap
Krş.	: Karşılaştırınız
M.	: Mîlâdî
MEB	: Millî Eğitim Basımevi
Msl.	: Meselâ
Nşr.	: Neşreden
Thk.	: Tahkik Eden
Tsz.	: Tarihsiz

G İ R İ Ő

Bilindiği gibi İslâm toplumu, H.I. asırda Asr-ı Saâdet'tekinden farklı bir dönem yaşamış, hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Meydana gelen siyasî ve içtimâî hadiseleri, ortaya çıkan dinî ve fikrî hareketleri ile, bu dönemin daha sonraki asırlara da âerin tesirleri olmuştur. Bu asrın, göze çarpan belli başlı hadiselerini de, fetihler, şehirleşme, yabancı din ve kültürlerle tanışma, İslâmî eğitim ve öğretim, kanlı iç siyasî olaylar, fikrî ve itikadî hareketlerin zuhuru şeklinde işaretlemek mümkündür.

İşte Mutezile de, hakkındaki yaygın bilgiye göre, fetihler coğrafyasında kurulan ilk İslâm şehirlerinden biri olan Basra'da, H.III. asrın başlarında ve böyle bir tarihî vektire sonunda ortaya çıkmış bir dinî hareketi, müsbet ya da menfî iç ve dış amillerin ortak tesiri altında oluşmuş bir düşünce sistemini temsil eder.

Mutezile ricali, İslâm'a aklî düşünceyi sokan ve dini anlamada bu düşünce tarzını savunan ilk kimseler olarak tanınmışlardır.¹ Bu özellik ve metodlarına bağlı olarak, İslâm düşüncesinin oluşmasında en temel katkıyı da onlar yapmışlardır.² Bu açıdan, düşünce sistemi itibariyle "Mutezile, İslâm'ın tanıdığı fikir ve kelâm ekollerinin en büyüğü ve en eskisidir".³ Bu ekol de İslâm'ın düşünce tarihinde bir gurup seçkin ve kültürlü müslümanın fikrî çabalarıyla oluşturdukları "şüphesiz birinci derecede önemli bir düşünce okulu"⁴ olarak tasvir edilir.

1- Goldziher, Ignaz, el-Akîde ve's-Şerîa fi'l-İslâm, (Ta'rîb: Muhammed Yûsuf ve Alî Abdulkâdir), 102.

2- Watt, W. Montgomery, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, (Çev. Ethem Ruhi Fiğlalî), 263.

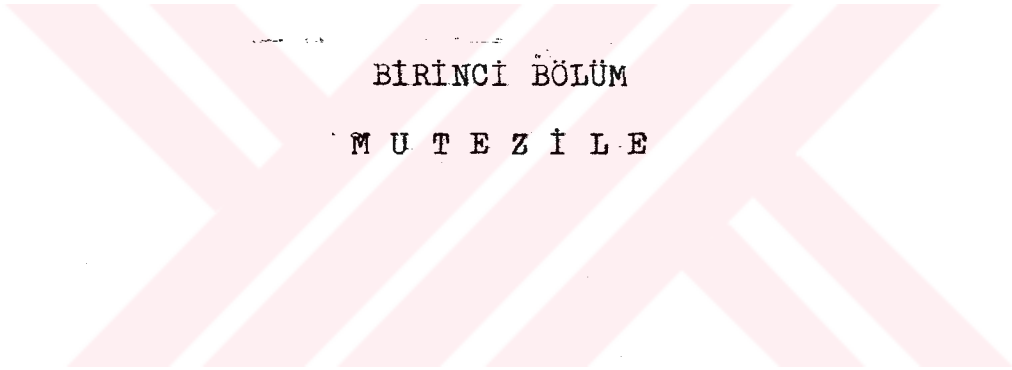
3- Cârullah, Zühdî Hasen, el-Mu'tezile, 1.

4- Corbin, Henry, İslâm Felsefesi Tarihi (Çev. Hüseyin Hâtemî), 114.

Biz bu çalışmamızda, bu ekole mensup olan ve tefsir sahasında çalışmaları bulunan müellifleri tanımayı ve bu alandaki literatürlerini tesbit etmeyi konu almış bulunuyoruz. Yalnız, Mutezile müfessirlerini tanımadan önce, ilk bölümde onları bir ekol olarak bütünleştiren düşünce sistemini anahatlarıyla gözden geçirmenin uygun olacağını düşündük.

Mutezile'nin, bütün kişi ve fırkalarıyla üzerinde ittifak ettikleri ve onları benimsemekle diğer fırkalardan ayırdıkları beş fikrî/itikadî esasları (Usûl-i Hamse) vardır. Bunlar da: 1- et-Tevhîd, 2- el-Adl, 3- el-Va'd ve'l-Vaîd, 4- el-Menzile beyne'l-Menziletayn, 5- el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker'dir. Aralarındaki ihtilâflar ise, bu müşterek esasların fer'î konularındadır. Onlar bu beş esası benimseyen kimseyi kendilerinden kabul eder, bazılarında muvafakat etse bile, tamamını kabul etmeyen kimseyi kendilerinden saymazlar.¹ Ancak, Mutezile esaslarından herhangi birini kabul eden kişi de, muhalif mezhepler tarafından mutezîlî olarak vasıflandırılır. Bu bakımdan biz, müfessirleri araştırırken bu iki noktayı göz önünde tutarak, Mutezile'yi bütün esaslarında benimsemiş, mezhebin savunuculuğunu yapmış (dâî) kişileri "Mutezîlî Müfessirler" başlığı altında, buna karşılık mezhebin bazı görüşlerini benimseyen, yahut onların tamamını benimsese bile bunu düşünce ve inanç olarak kendinde tutan ve mezhebin dâîliğini yapmayan kişileri de ikinci bir başlıkla "İ'tizâlî Görüşleri Benimseyen Müfessirler" adı altında toplamaya çalıştık. Bu tasnifte, Mutezile'nin tabakat eserleri dışında, itikadî kimliğini tesbit konusunda oldukça titiz davranan ravî araştırmacılarının eserlerinden yararlandığımızı da belirtmeliyiz.

1- el-Hayvât, K. el-İntisâr ve'r-Redd alâ ibni'r-Râvendî el-Mülhid, 92-93; el-Ka'bi, Bâbu Zikri'l-Mutezile, 75; el-Es'aîfî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, I/278; el-Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb, III/234; el-Kâdî Abdulcebbâr b. Ahmed, Fazlu'l-İ'tizâl, 346.

BİRİNCİ BÖLÜM
M U T E Z İ L E

I- İ'TİZALİ AKILCILIK

İnsanlığın ortak değerlerinden biri olan Din, genellikle "Akıl sahiplerini kendi hür tercihleri (hüsn-i ihtiyâr) ile dünyada iyiliğe (salâh) ve âhirette kurtuluşa (felâh) ileten ilâhi bir kanun" olarak tanımlanır.¹

Dinin marifet ve tâat (itikad ve amel, usûl ve fîrû) olmak üzere iki kısma ayrıldığı² akıl ve sem' olmak üzere iki yoldan öğrenildiği³ bilinmektedir. Bu iki vasıttan her birinin dinin her iki alanında da önemli yerleri vardır; fakat bu alan ortaklığı, bazan -vasıta farkına bağlı olarak- aynı konuda farklı bilgilerin oluşmasına yol açmış bu bilgi ihtilafı dahir metod problemi olarak "dini gerçeklerin ve ilahi hakikatların en iyi ve en doğru şekilde nasıl kavranabileceği" sorusunu ortaya koymuştur.

Meseleyi İslâm'da ilk ele alan ve akıl lehinde bir bakışla tartışmaya açan kesim Mutezile olmuştur. Zira Mutezile'ye göre, bütün bilgilerin kaynağı olan akıl⁴ dini bilgilerin de kaynağı ve dini hakikatlerin kendisiyle tartışıldığı ölçüdür. Mutezile'nin İslâm fikriyatına getirdiği ilk prensip budur.⁵

Mutezile'nin İslâm'da kurduğu dini/fikri sistemi tanımadan önce metod olarak benimsedikleri akılcılığı yansıtan bazı meseleleri kısaca görmemiz yerinde olacaktır. Aslında, Beş esas'lı düşünce sistemlerini de bu meselelerde ortaya koydukları temel yaklaşım ile geliştirmişlerdir.

1- el-Beyâzî, İşârâtu'l-Merâm, 68-69; el-Bustânî, Dâiretû'l-Maârif, VIII/236; Macdonald, "Din", İA, III/591.

2- eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, I/41.

3- el-Mâturîdî, K. et-Tevhîd, 4.

4- eş-Şehristânî, el-Milel, I/42.

5- Goldziher, Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmî, 158-159.

1) Deliller: Delil, bir konuda bilgi edinmeyi sağlayan vasıta dır. Din üzerindeki araştırmalarda da, önce bilgi vasıtalarının ve delil olma değerlerinin tesbit edilmesi gerekir. Mutezile'nin bu konudaki görüşü de, "delil" kavramının tamamıyla yakından ilgilidir. Delil hakkındaki bazı tanımlar ise şoyledir:

"Delil, duyuların ötesinde bulunan ve zaruri olarak bilinemeyen hususların bilgisine götüren şeylerdir."¹

"Delil, üzerinde sahih nazar (doğru düşünmek)la, zorunlu olarak, dete yerleşmiş olmayan (umumî hale gelmeyen) bilgiye ulaştıran şeydir. Aklî ve sem' kısımlarına ayrılır."²

"Delil; kendisine nazar ettiği vakit, uygun şekilde kullanması durumunda, nazar sahibini başka şey (gayr) hakkında bilgiye ulaştıran şeydir."³

Bu tanımlardan delil'in "zerinde doğru düşünmek ve doğru kullanmak şartıyla kişiyi bilmediği bir konuda bilgi sahibi yapan vasıta" olduğu anlaşılmaktadır. Burada sözü edilen aklî ameliye de, kelâm rfnde "nazar" terimiyle ifade edilen metodik düşünmeyi anlatır. Nitekim, nazar hakkında yapılan tanımlarda da, onun "bilinenleri uygun bir tertiple işleyerek bilinmeyi elde etme yolundaki fikri çaba"⁴ olduğu vurgulanır.

Bu kısa açıklamalardan, elde edilecek "sıhhatli bilgi" için "sıhhatli nazar"ın şart olduğu anlaşılır.

Mutezile'ye göre, yukarıda tanımlanan özelliğe sahip dinî deliller (Edille-i şer'iyeye) de, sırasıyla Akıl, Kitap, Sünnet ve İcmâ'dır.⁵

1- el-Bâkîllânî, et-Temhîd, 13.

2- el-Cüveynî, el-İrşâd, 29.

3- el-Kâdî, şerh, 87.

4- Bkz. el-Cveyni, el-İrşâd, 25; el-Kâdî, şerh, 45; el-Bâkîllânî, et-Temhîd, 8-9; et-Tehânevî, Keşşâf, II/1388.

5- el-Kâdî, şerh, 88.

Meselâ, ez-Zamahşerî (v.538/1143) el-Bakara 2/25 âyetinin tefsirinde (الصلوات) kelimesini "Akıl, Kitap ve Sünnet delilleriyle anlaşılan bütün ameller"¹ olarak tanımlarken Akl'ı ilk sırada zikreder. Nitekim, Yûsuf 12/111 âyetinin tefsirinde de Kur'ân'ı "Aklî delillerden sonra, Sünnet, İcmâ ve Kıyâs'ın kendisine istinad ettiği kanun"² olarak açıklarken de Akl'ı Kitâb'ın önünde zikreder.

Mutezile'nin Akl'ı Şer'î delillerin başında zikretmesi, din sahasında akla verdikleri önemin bir işaretidir. Alimlerden el-Kâdî Abdulcebbâr (v.415/1024) bu tertip için şu açıklamayı yapar:

"Bazıları bu tertibe hayret ederek, delillerin Kitap, Sünnet ve İcmâ'dan ibaret olduğunu yahut ancak bazı konulara delâlet edebileceği için Akl'ın tertipte sonra geldiğini zannetmiştir. Halbuki mesele böyle değildir; çünkü Allah Teâlâ ancak akıl sahibine hitap eder; çünkü Kitâb'ın, kezâ Sünnet ve İcmâ'ın huccet olduğu akılla bilinir. Ahkâma dair delilleri ihtiva ettiği gibi, aklî delillere tenbihleri de ihtiva etmesi bakımından, her ne kadar "Kitap asıldır" desek bile, deliller konusunda aslolan Akıldır; çünkü fiillerin hükümleri ile faillerin hükümleri birbirinden akıl ile temyiz edilir. Eğer akıl olmasaydı, terkettikleri veya işledikleri yüzünden kimin hesaba çekileceğini, kimin övülüp kimin yerileceğini bilemezdik. Aklı olmayan kimseden hesabın kaldırılması da bu yüzdendir. Ancak akıl yoluyla Ulûhiyyetin'de münferid bir İlah'ı tanıdığımız ve O'nu bir Hakîm olarak bildiğimiz zaman Kitâb'ının delil olduğunu anlarız; Allah'ı Peygamber gönderen ve O'nu mu'ciz delillerle yalancılardan ayıran olarak bildiğimiz zaman Peygamber'in sözünün huccet olduğunu öğreniriz. Peygamber (s.) de: "Ümmetim hata üzere birleşmez, size cemâat gerekir"³ buyurduğu zaman, İcmâ'ın huccet olduğunu anlarız."⁴

el-Kâdî'nin bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, Mutezile din sahasında Akl'ı ilk ve esas delil, diğerlerini onun birer fer'i kabul etmiştir; Onlara göre Kitap ve Sünnet'in

1- ez-Zamahşerî, el-Keşşâf an Makâikil-Tenzîl ve U-yûni'l-Ekâvîl fî VVücûhi't-Te'vîl, I/255.

2- ez-Zamahşerî, el-Keşşâf, II/348.

3- İbn Mâce, Sünen, el-Fiten, 7-8; ed-Dârimî, Sünen, Mukaddîme, 8; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, v/145.

4- el-Kâdî, Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile,

delil olmaları, bunların Allah'ın kitabı ve Peygamber'in sünneti olduğunu bilmeye bağlıdır. Bu bilgi ile önce Ulûhiyyeti tanımayı, Allah hakkındaki bilgiyi (Marifetullah) gerektirir. Ulûhiyyet konusundaki aslî delil ise akıl'dır. Allah'ı, "yalan söylemeyen ve hikmetsiz fiilde bulunmayan varlık" olarak, akıl yoluyla isbat etmedikçe Kitap ve Sünnet'in delil olduğu bilinmez. Nass (Haber)ların¹ doğruluğu onların sigasından değil, Muhbir'in "yalan söylemediğinin ve hikmetsiz fiilde bulunmadığının" tesbitinden anlaşılır. Bu tesbit ise bir başka delil ile yapılmalıdır. Bu delil de akıldır. Şu halde, önce akıl yoluyla Allah'ı tanımak gerekir. Bu yüzden de akıl delili önce gelir.²

2) Mârifetullâh: Mutezileye göre, insanın ilk vazifesi, aklî araştırma (nazâr) yoluyla Allah hakkında bilgi sahibi olmaktır. Şeriat gelmeden önce de kul, bu araştırmayı yapmak ve Allah'ı akıl yoluyla tanımakla mükelleftir.³ Meselâ, el-Kâdî Abdülcebâr Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'sine başlarken şöyle der: "Birisini sorar da: "Allah'ın sana vacib kıldığı ilk şey nedir?" derse, "Allah Teâlâ hakkında bilgiye ileten nazardır; çünkü Allah Teâlâ zarûri bilgi ile veya müşahade yoluyla bilinmez; bu yüzden O'nu tefekkür ve nazar yoluyla bilmemiz gerekir" demelisin"⁴ Müellif daha sonra da "marifetullah'a ileten nazarın kulun ilk mükellefiyeti olduğunu" uzun uzun anlatır.⁵

Mutezileye göre kula vacib (farz) olan marifetullah da insana verilmiş olan akıl ve kudret ile diğer nimetlere şükretme zorunluluğuna dayanır. Bu zorunluluk da şer'î değil

1- Nass (Haber, Nakil, Şeriât), "Kitap yoluyla veya doğruluğuna mucizenin delalet ettiği bir peygamberin diliyle Allah Teâlâ'dan varid olan haber ve emirler" olarak tarif edilir. (el-Bagdâdî, Usûlü'd-dîn, 203).

2- el-Kâdî, Müteşâbihu'l-Kur'ân, I/1-5, 22-23; Şerhu'l-Usûlü'l-Hamse, 88-89.

3- el-Kâdî, Şerh, 39, 45, 65; eş-Şehristânî, el-Milel, I/42, 45.

4- el-Kâdî, Şerh, 39.

5- el-Kâdî, Şerh, 39 -87.

aklıdır.¹ Çünkü Allah, varlığına istidlal edilebilmesi, lâ-yık olduğu şükür ve ibadetin bilinebilmesi için nimetleri üzerinde düşünmeyi vacib kılmıştır.² Zira, dine irşat ve hidayet etmesi, illet ve özürleri kaldırması Allah'a vaciptir.³ Bu hidayeti de, marifetullah'a ulaşma imkanı vermesi ve bunu sağlayacak delilleri göstermesidir. İnsana verilen akıl ve kudret bu imkanı, alemdeki hadiseler de bu delilleri teşkil eder.⁴ İnsan, kendisine verilen bu imkanlarla Allah'ı tanımakla sorumludur. (marifetullah). Bu ise nazar ve istidlal yoluyla, alemdeki deliller ve nimetler üzerinde düşünmekle olur.⁵ Kur'ân ayetlerinin bir kısmının müteşâbih olması da bu maksada, dinleyeni marifetullah'a ileten deliller üzerinde düşündürme gayesine dayanır.⁶

Nimet verene şükretmenin aklen vacib olmasından hareketle, şeriat gelmeden önce de, insanın Allah'ı tanımakla mükellef olduğunda birleşen Mutezile, bu sorumluluğu yerine getirmeyen kimsenin ebedî cezayı da hakedeceğini kabul eder. Çünkü, onlara göre, insana verilen akıl, kudret, nazar ve istidlal kabiliyeti ile alemdeki deliller ve içinde yaşadığı nimetler, bu teklif için gerekli şartları teşkil eder.⁷

Mutezile'nin, alemdeki deliller üzerinde düşünmek (nazar ve istidlal) yoluyla marifetullah'a ulaşma nazariyesinin nübüvvet müessesesini izaha muhtaç kılacağı açıktır.

Mutezileye göre nübüvvet, dinî sorumluluk noktasında huccet değil, rahmettir. Yani "Allah'a ve tevhidüne imanda

-
- 1- el-Kâdî, Tenzîhü'l-Kur'ân, 390, 467, 477; er-Râzî, Mefâtîhu'l-Gayb, XX/180.
 - 2- el-Kâdî, Tenzîh, 199-200, 385.
 - 3- el-Kâdî, Tenzîh, 218, 465; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, II/403; er-Râzî, Mefâtîn, XIX/231-232.
 - 4- Bkz. el-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/487, IV/261.
 - 5- el-Kâdî, Tenzîh, 17, 69; er-Râzî, Mefâtîn, VI/174, XXIV/245.
 - 6- el-Kâdî, Tenzîh, 58-59.
 - 7- Bkz. el-Eşarî, Makâlât, I/226-227; İbn Hazm, el-Fasl, IV/2; eş-Şehristânî, el-Milel, I/52, 58, 65, 70, 71.

peygamberler gönderilmesi ve kitaplar indirilmesi şart değildir. Allah peygamber göndermese ve kitap indirmese bile, O'ne ve tevhidine iman, onlarda terkip ettiği akıl, onlara gösterdiği deliller ve verdiği nazar ve istidlâl dolayısıyla vacip olur."¹ Nitekim, Hz. İbrahim de Allah'ı nazar ve istidlâl yoluyla tanımış, putlara, aya, güneşe ve yıldızlara tapan kavmine bunlardaki hudûs eserlerini göstererek, bunların hepsini yaratan ve idare eden Varlık'a ulaşmalarını sağlayacak "sahih nazar"ı öğretmek istemişti.² Bunun gibi, peygamberler, dinî teklifleri beyan etmek, şeriatları öğretmek gibi tebliğ görevlerinin yanı sıra, insanları gafletten uyandıran, nazar ve istidlâle teşvik eden kimselerdir. Peygamber göndermek teklifi farz kılmak için değil, farz olan teklifte gaflete düşenleri uyarmak ve "Biz bilememişiz. Keşke Allah bize, bizi aklî delilleri düşünmeye teşvik edecek bir peygamber gönderseydi!"³ demelerini engellemek, mazeretlerini kaldırmak içindir.⁴ Bu yüzden, nübüvvet hucceci değil, ilâhî bir lütuf ve rahmettir. Çünkü, Allah'ın tevhidine hucceci -ki, o da akıldır- peygamberlerle diğerleri arasında ortaktır.⁵ Peygamberler de, nübüvvetten önce aklî delillerle putlara ibadetten nehyedilmişlerdir.⁶

Kısacası, Mutezile, nazar ve istidlâl adını verdikleri aklî araştırmalarla Allah'ı tanımanın, şeriat gelmeden önce de kula farz olduğunu, bunu terketmesinin ebedî cezayı gerektireceğini savunmuştur. Mutezile, din sahasında akl'a bu derece geniş bir yetki ve sorumluluk yüklediği için, muhalifleri tarafından "bir aklî şeriat isbat etmek"le suçlanmıştır.⁷ Şüphesiz, bu itham, sadece şeriat gelmeden önce de kulun akıl yoluyla Allah'ı tanımasının farz olduğunu öne sürmelerinden dolayı yapılmış değildir. Bu ithamın arkasın-

1- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/275.

2- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, II/118.

3- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, II/441-442.

4- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/583.

5- el Kâdî, Tenzîh, 134.

6- el-Kâdî, Tenzîh, 134; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, III/435-436.

7- Bkz. eş-Şehristânî, el-Milel, I/81.

da, Mutezile'nin insana marifetullah dışında başka hususları da vâcib (farz) görmesi yatar. Zira onlar, dinin "marifet" boyutuna giren bu fikrî/itikâdî sorumluluk dışında, bir başka aklî esasa istinad ederek, dinin "tâat" boyutuna giren bazı amelî konuları da vacip kabul etmişlerdi. Bu diğer aklî esasları da "Husün ve Kubuh Meselesi" olarak bilinen "Güzellik ve Çirkinlik" (İyilik ve Kötülük) anlayışlarıdır.

3- Husün ve Kubuh:

Mutezile'ye göre, insana düşen ilk sorumluluk, düşünce yoluyla Allah'ı tanımaktır (Marifetullah). İnsanın sorumlu olduğu diğer bütün söz ve fiiller (amel, tâat, şerîat), ancak marifetullah'tan sonra güzel olur.¹

Mutezile, marifetullah'a ulaştıran nazari araştırma-yı ilk farz kabul ettikten sonra insanın davranışları konusuna eğilmiş ve insanın fiillerini disipline edecek aklî esas bulmaya çalışmıştı. Bu konuda geliştirdiği fikir, fiillerin "güzel (hasen)" ve "çirkin (kabîh)" olarak tasnifini esas alır. Onlara göre güzellik ve çirkinlik, fiillerin asli sıfatlarıdır.² Akıl da bu sıfatlarından dolayı davranışların güzel veya çirkin olduğunu bilebilir. Bu bilgisine bağlı olarak da güzel olanı yerine getirmesi, çirkin olandan kaçınması aklen vaciptir. Kulun güzel fiiline sevap, çirkin fiiline ceza ile karşılık vermesi de Allah'a vaciptir.³

Mutezile'nin bu anlayışı şu şekilde açıklanabilir: Fiiller akıl açısından, vacip, mahzûr ve mubah olarak üç kısma ayrılabilir. Vacip, terki cezayı gerektiren fiildir. Mahzûr (Haram), işlenmesi cezayı gerektiren davranıştır. Mubah ise terki veya işlenmesi herhangi bir cezayı gerektirmeyen fiildir.⁴

1- el-Kâdî, Şerh, 69-70, 75-76.

2- eş-Şehristânî, el-Milel, I/42, Nihâyetü'l-Ikdâm, 376.

3- el-Kâdî, Şerh, 41-43, 64-71; el-Baghdâdî, Usûl, 26; eş-Şehristânî, el-Milel, I/45, Nihâye, 371.

4- el-Baghdâdî, Usûl, 199, 208.

Aklın vücubuna delalet ettiği fiillerde şer'i açıdan da bir değişiklik olmaz. Allah hakkında bilgi edinmenin, nimetlere şükretmenin vücubu böyledir. Aklın mahzurlu bulunduğu fiillerde de şer'i bir değişiklik olmaz. Küfrün ve nimete nankörlük etmenin haram oluşu da böyledir.¹

Mutezile, vacip ve mahzur fiilleri öğrenmenin yolunun akıl olduğunu öne sürmüştü. Çünkü onlara göre, fiiller kendi asli sıfatları üzere güzel veya çirkin olurdu. Akıl da onları bu sıfatlarından idrak edebilir, güzel ve çirkinini iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırabilirdi. Dolayısıyla akıl taşıdığı zati sifata bakarak, birşeyin güzel veya çirkin olduğuna hükmedebilir, o şeyin insan için vacip veya mahzûr (farz veya haram) oluşunu tayin edebilirdi. Esasen şeriat da, fiilleri bu sıfatlarından dolayı farz veya haram kılmıştır. Dolayısıyla, fiillerin iyi veya kötü oluşunu şeriatdan önce akılla öğrenmek ve bu bilgiye bağlı olarak onları işlemek veya terk etmek akıl açısından vacip olur. Şeriat gelmeden önce bu akli vacipleri yerine getiren kimse methi ve sevabı, terk eden kimse de zemmi ve ikâbı hak ederdi.²

"Aklen güzel olan şer'an da güzeldir; aklen çirkin olan şer'an da çirkindir" hükmünü veren Mutezile, gene aklen tayin edilen tâat ve masiyetlere, şer'an tayin edilen sevap ve cezayı tatbik ederek, uhrevi hayat için de akli bir hükme varmıştı:

Fiilleri, akıl açısından güzel ve çirkin olarak değerlendiren Mutezile, gene akli esas alan bir tasnifle, onları kendi arasında iki kısma ayırmıştı:

1) Güzel veya çirkin oluşu, fikri bir çabaya ihtiyaç olmadan zaruri ve bedihi akılla (apaçık olarak) bilinenler:

1- el-Bağdâdî, Usûl, 25.

2- Bkz.: el-Bağdâdî, Usûl, 25-27; el-Güveynî, el-İrşâd, 229; el-Gazzâlî, el-Mustasfâ, I/56-57, 63-65; eş-Sehrîstânî, Nihâye, 371.

İnsan, doğruluğun ve adaletin güzel olduğunu, yalanın ve zulmün ise çirkin olduğunu, üzerinde fikri çaba göstermeden bilir.

2) Güzel ve çirkin oluşu nazari ve istidlâli akılla (akli araştırma ile) bilinenler: Kişiyeye zararı dokunacak olmasına rağmen doğruyu söylemesinin, faydası dokunacak olmasına rağmen yalana başvurmamasının güzelliği nazari akılla bilinir.¹

Aklın güzelliğine ve çirkinliğine hükmettiği fiiller genel olarak ibadetlerin dışındaki davranışlara münhasırdır. Zira, ibadetleri öğrenmenin yolu akıl değil nakil, yani nebevî şeriattır.²

1- el-Ğazzâlî, el-Mustesfâ, I/56.

2- el-Ğazzâlî, el-Mustesfâ, I/56.

II- MUTEZİLE'NİN MÜŞTEREK ESASLARI

Bilindiği gibi, İnsan, Alem ve Allah, dinlerin ve düşünce sistemlerinin üzerinde durdukları temel kavramlardandır. İnsan, dinin ve düşüncenin yapılandığı varlığı; Allah, bu yapının temel ve nihâf kavramını; Alem ise bu iki varlık arasındaki ilişkinin vasıtası olan mefhumu ihtiva eden birer terimdir. Bu üç kavramın bir ilişki bütünlüğü içinde ele alınmasıyla da, küllî bir bakış, dinî veya fikrî karakterli bir dünya görüşü elde edilir.

İşte, bir İslâm mezhebi olan Mutezile de, insan, Alem ve Allah kavramları üzerinde yaptığı nazarı araştırmalarla bir düşünce sistemi meydana getirmiş, fikrî-itikâdî karakterli genel prensipleri ve bu prensiplere samimiyetle bağlı ricali ile İslam düşüncesinde ekol olmuş bir dinî hareketi temsil eder. Biz bu ekole bağlı müfessirleri tanımadan önce, onları ekolleştiren fikrî-itikâdî esasları ana hatlarıyla görmek ve bu esaslara bağlı olarak yaptıkları mezhebî tefsirleri de kısaca örneklemek istiyoruz.

A- et-TEVHİD

Mutezile'nin Tevhîd esasında işlediği temel felsefe "Allah birdir ve hiçbir şey onun misli gibi değildir"¹ cümlesiyle özetlenebilir. Bununla da Allah'ın zâtında ve sıfatlarında tevhidî kastedilir. Allah'ın "zatının tevhidî", yabancı din ve fırkalara karşı İslâm'ın bir tezidir; başlıca muhatapları da Seneviyye, Maneviyye, Mazdekiyye ve Mecûsîlik gibi eski İran dinleri ile teslis akidesini savunan Hristiyanlıktır. "Allah birdir" sözünün İslâm dahilindeki vechesi ise, "sıfatlarının tevhidî", yani Allah'ın "sıfatlarında bir olması"dır.² Bu meseledeki temel düşünceleri de "hiçbir şey O'nun misli gibi değildir"³ esassından hareketle geliştirdikleri tenzih anlayışına dayanır. Vahdaniyete aykırı

1- el-Kâdî, Fazl, 347.

2- el-Kâdî, Fazl, 347.

3- eş-Şûrâ, 42/11.

gördükleri için, Allah'a, zâtı dışında ezeli sıfatlar izâfe etmeyi reddetmişler (Sıfatları Nefy), bu bakış açısı içinde "kelâm" sıfatının hâdis, dolayısıyla Kur'an'ın yaratılmış olduğunu (Halku'l-Kur'ân) ve Allah'ın gözle görülmesinin imkansızlığını (Ru'yetullah'ı Nefy) öne sürmüşlerdir. Bu yaklaşım ve iddiaları ile Mutezile'nin Tevhid esası, Allah'ı zât ve sıfatlarında tek kadîm varlık olarak isbatı hedefleyen bir nazariye olarak karşımıza çıkar. Bu nazariyeyi anahatlarıyla daha yakından tanımaya çalışalım.

Mutezile mezhebinin özü Tevhid'dir; çünkü Tevhid "dinin aslı ve İslâm'ın direğidir".¹ Bu yüzden de, akıl sahibi kişinin bilgi edinmesi gereken ilk husus Tevhid'dir.² Bu sebeple, yukarıdan hatırlanacağı üzere, "Marifetullah'a ileten nazar"ı kul için ilk farz kabul ederler. Meselâ, cesedî yönden bülûğa ermemiş olsa bile akıllı kemale eren bir çocuğun şeriat gelmeden önce de akılla Yaratıcıyı bulmasının vacib olduğunu, bunu yerine getirmediği zaman azabı hakedeceğini söylerler.³

Mutezile'nin Tevhid esası, Allah'ın zâtı ve sıfatları meselesini ele alır. Onlar bu esas ile Vahdâniyet'in bir felsefesini yapmışlar, Allah'ı, sıfatları itibariyle mahlukattan hiçbir şeye benzemeyen tek kadîm varlık olarak isbat etmeye çalışmışlardır. Bu çabanın "Zât" boyutu, Allah'ı tek kadîm yaratıcı ilah olarak isbatı hedef alır. Bu noktada, Mutezile ile diğer İslam mezhepleri arasında ihtilaf da yoktur. Çünkü, İslâm itikadına göre, ezelde var olan tek varlık Allah'tır; "Alem" terimiyle ifade edilen "Allah dışındaki her şey (Masiva, Kâinat)" bütünüyle sonradan ve yoktan (Adem, Lâ min Şey') O'nun tarafından yaratılmıştır.⁴ Böylece İslâm Kelâmı'nda, Tevhid'i açıklamak ve

1- el-Hayyât, el-İntisâr, 79.

2- el-Kâdî, Müteşâbih, I/36;

3- el-Eş'arî, Makâlât, II/480; el-Bağdâdî, Usûl, 256.

4- el-Ka'bî, Zikr, 63; el-Kâdî, Fazl, 346; el-Bağdâdî, Usûl, 33-35; İbn Hazm, el-Fasl, I/71; eş-Şehris-tânî, Nihâye, 5; et-Tehânevî, Keşşâf, II/1053.

Allah'ın tek kadim varlık olduğunu anlatmak üzere "Hudûs-i Alem" düşüncesi işlenmiştir. Kelâm'ın Mutezile elinde doğan bir ilim olduğu dikkate alınınca, bu konudaki ilk izahların da onlara ait olduğu anlaşılır.

Kaynakların, Mutezile'nin Tevhid esasını açıklayan ibareleri, onların, Allah'ı zât, sıfat ve fiillerinde mah-lukattan hiçbirine benzemeyen, tek ezeli ve ebedî varlık olarak tanıtmayı hedeflediklerini gösterir. Bunun için-de Ulûhiyyet'in açıklanmasında umumiyetle "nefy" metodunu benimsemişlerdir.¹ Nitekim bu metotları, mütemayiz görüşleri olarak bilinen Şıfatlar, Halku'l-Kur'ân ve Ru'yetullah konularında da açıkça görülür.

1- Şıfatlar

Mutezile, Tevhid'i koruma gayesiyle, Allah'ın vah-dâniyetine gölge düşüren -yahut öyle düşündükleri- herşe-ye şiddetle karşı çıkmışlardır. Bu arada, Allah'ın, zâtı dışında, zâtı gibi ezeli sıfatları bulunmasını da reddetmişlerdir.² Ehl-i Sünnet'le olan ihtilafları da bu noktadadır.

Ehl-i Sünnet, Tevhid anlayışında, zât-sıfat ayırımını caiz görür ve sıfatları Allah'ın zatından ayrı, zât üzerine zâid ve zât ile kâim olan kadim mânalar olarak isbat ederken, Mutezile bu ayırımı reddetmiş ve zât-sıfat birliğini savunmuştur.

Mutezile, Allah hakkında, zâtından ayrı olarak hayat, ilim, kudret gibi kadim sıfatlar isbat etmenin, kadim varlıkları artıracığını (teaddüd-i kudemâ), bu durumun da Tevhid'i zedeleyeceğini düşünmüştü. Bu yüzden, Allah'ın zâtı dışında kadim sıfatları bulunmasını inkar ederek, sıfatları zât ile aynılaştırmış, onları zihnî birer itibar

1- Bkz. el-Hayyât, el-İntisâr, 13-14; el-Ka'bfî. Zikr, 63; el-Eş'arî, Makâlât, I/155-156; el-Mes'ûdî, Mürûc, III/234; el-Kâdî, Fazl, 346-348; el-Bağ-dâdî, el-Fark, 114-115; eş-Şehristânî, el-Milel, I/42, 44-45.

2- el-Eş'arî, Makâlât, I/176.

kabul etmiş ve onların zâtı dışında medlûlleri bulunmadığını savunmuştur. Meselâ âlimlerinden Ebu'l-Hüzeyl (v.226/841) Allah'ın sıfatlarını şöyle açıklıyordu: "Allah bir ilimle âlimdir; o O'dur (o ilim de Allah'tır). O bir kudretle kâdirdir; o O'dur (o kudret de Allah'tır). O bir hayatla hayy'dır; o O'dur (o hayat da Allah'tır)".

Ebu'l-Hüzeyl, biraz mübhem görünen bu ifadesini şu şekilde daha da netleştiriyordu: " 'Allah âlimdir' dediğim zaman Allah'a bir ilim isbat etmiş -ki bu ilim O'nun zatıdır-, cehl'i O'ndan nefyetmiş, olmuş veya olacak malûm'a işaret etmiş olurum. 'Allah kâdirdir' dediğim zaman, Allah-tan acz'i nefyetmiş, O'na kudret'i isbat etmiş --ki bu kudret Allah'ın kendisidir- ve bir maktûr'a delâlet etmiş olurum. 'Allah hayy'dır' dediğim zaman, O'na hayat'ı isbat etmiş --ki bu hayat Allah'tır- ve ölümü O'ndan nefyetmiş olurum."¹

Görüldüğü üzere, Mutezile, Allah'ın zâtı dışında kadîm sıfatları olmasını reddederek: Allah bir ilim, bir kudret, bir hayat'la değil, zatıyla âlim, zatıyla kâdir, zatıyla hayy'dır, diyordu. Çünkü onlara göre tek kadîm varlık Allah'tı ve kadem O'nun en husûsî vasfı idi. Şâyet sıfatlar, en husûsî vasfı olan kadem'de Allah'a ortak olursa, O'na ilahlıkta da ortak olur ve kadîm varlıklar artardı. Bu ise Tevhid'e aykırı idi ve şirk meydana getirirdi.² Nitekim el-Kâdî Abdülcebbar, Allah'a ilim, kudret, kelâm gibi ezelf sıfatlar isbat edenlerin(Sifâtiyye) Tevhid'den uzaklaştıklarını ve başka ilahlar isbat eder duruma düştüklerini söyler.³

ez-Zemahşerî, (وَيَذُرُّكُمْ اللَّهُ نَسْأَةً): "Allah sizi kendisiyle korkutur"⁴ ayetindeki "Nefs" kelimesini "Allah'ın diğer zâtlardan farklı olan zâtı" şeklinde açıkladıktan sonra Allah'ın "zatıyla âlim ve zatıyla kâdir olduğuna işaret eder."⁵

1- el-Eş'arî, Makâlât, I/165.

2- el-Eş'arî, Makâlât, I/155-156; 164-165, II/483; el-Makdisî, el-Bed', V/142; el-Kâdî, Fazl, 347-348, Müteşâbihü'l-Kur'ân, I/51, 391, Şerh, 195-196; eş-Şehristânî, el-Milel, I/44, Nihâye, 127.

3- el-Kâdî, Fazl, 347.

4- Âli İmrân, 3/29.

5- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/423.

er-Râzî (v.606/ 1209) Tefsîr'inde sıfatları nefyedenlerin delillerini zikrederken,¹ bunlardan birini şöyle nakleder: "Allah Teâlâ, Hristiyanları, Teslis'ten dolayı küfre nisbet etmiştir. Şu halde onlar ya üç zâtın isbatını söyledikleri için ya da sıfatlarla birlikte zât görüşünde oldukları için kâfir sayılmış durumdadırlar. Hristiyanlar birinciyi söylemiyorlar. Öyleyse, söylemedikleri bir görüş sebebiyle Allah'ın onları tekfir ettiğini söylemek imkansızdır. Bu durumda geriye ikincisi kalır. Bu da sıfat görüşünün küfür olmasını gerektirir."²

Nitekim el-Kâdî, el-Mâide 5/73 ayetinin tefsirinde Hristiyanların Allah'a Baba, Ruhü'l-Kuds, Oğul isimleriyle üç kadim sıfat (Ekânîm-i Selâse: Vücut, Hayat, İlim) isbat ettikleri için tekfir edildiklerini, zira görüşlerinin üç ilahı isbat anlamına geldiğini söyler.³

Kısacası Mutezile, Allah'ın sıfatlarını zâtından ayrı kadim varlıklar olarak kabul etmenin, -Hristiyanlıkta olduğu gibi- kadim varlıkları artırarak Tevhid'i bozacağından endişe etmiş, bu yüzden de onları Allah'ın zatıyla tevhid ederek "Allah zâtıyla Âlimdir, zâtıyla Kâdirdir, zâtıyla hayy'dır ..." demiştir.

2- Kur'ân'ın Yarattılmış Olması

Müslümanlar arasında şiddetli tartışmalara yol açan Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı konusu, doğrudan Kur'ân hakkında ortaya çıkmış bir mesele değildir. Nitekim Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (v.324/936), ne Hz. Peygamber (s.) ne de Sahabe döneminde böyle bir mesele bulunmadığını, Halkü'l-Kur'ân'ı doğrulayan veya reddeden bir ifade de nakledilmediğini kaydeder.⁴ Bu mesele, Mutezile'nin, İslâm'ın Allah inancını, yabancı din ve fırkalara karşı savunmak üzere geliştirdikleri tevhid sisteminin zarurî bir parçası olarak ortaya çıkmıştır.

1- er-Râzî, Mefâtih, I/130-132.

2- er-Râzî, Mefâtih, I/132.

3- el-Kâdî, Tenzih, 114. Ayrıca bkz. el-Kâdî, Şerh, 591-598.

4- el-Eş'arî, Risâle, 10-11.

Mutezile, Allah'ın ezeli olan zâti sıfatlarını "kadîm zâtın aynı" kabul etmekle, bir bakıma, kadîm zâtın dışında ezeli manalar isbat etmekten de kurtulmuştu. Fakat, hâlık, râzık, muhsin, muhyî, mümît, bâis, vâris gibi mahlûkatla ilgili olan fiilî sıfatlarda zorlukla karşılaşmışlardı. Bunları zâti sıfat kabul etmenin, zâtta değişiklik ve ihtilaf meydana getireceğini düşünmüşler, buna bağlı olarak onları ezelde bulunmayan, sonradan olan birer fiilî sıfat kabul etmişler ve Allah'ın ezelde bunlarla vasıflanamayacağını söylemişlerdi.¹ Meselâ, cevâd ismine konu olan cûd sıfatı için "Allah'ı cûd ile vasıflandırmak fiilî sıfatlardandır. Allah, cûd'unun fâilidir; daha önce onun fâili değildi" diyorlardı.² Bunun gibi, kelâm sıfatını da bir fiilî sıfat kabul etmiş ve buna bağlı olarak da Kur'ân'ın (Kelâmullah) mahlûk olduğunu öne sürmüşlerdi.

Mutezile'yi bu iddiaya sevkeden başlıca sebep Tevhid anlayışlarıdır. Onlara göre, Allah'a, zâtı dışında kadîm bir sıfat izafe edilmesi, kadîm varlıkları artıracığı ve Tevhid sistemini bozacağı için, Allah'ın kelâm sıfatının da, Kelâmullah olan Kur'ân'ın da kadîm olmaması, dolayısıyla muhdes ve mahlûk olması gerekiyordu.³

Mutezile kelâm sıfatını, ilim, kudret gibi Allah'ın zâtı ile aynı olan sıfatlardan ayırmış ve onu bir fiilî sıfat kabul etmişti. Onlara göre Allah'ın mütekellim olması, diğer zâti sıfatlarda olduğu gibi, zâtının kelâm ile kâim olması değildi, kelâmı meydana getirmesi, yaratması idi; dolayısıyla kelâm bir fiildi.⁴ Kelâm hâdis bir fiil olunca da, Allah'ın zâtında gerçekleşmesi mümkün değildi; çünkü havâdise mahal olan da hâdis olurdu; bu ise Allah için düşünülemezdi. Buna göre, Allah'ın mütekellim olması, kadîm değil, hâdis bir kelâm ile dilediği anda da konuşması, hâdis kelâmın bir mahalde yaratılması demektir. Şu halde

1- Bkz. el-Eş'arî, Makâlât, I/179-180, 186-187.

2- el-Eş'arî, Makâlât, I/182.

3- el-Kâdî, Şerh, 528; Işık, Mutezile, 75.

4- eş-Şehristânî, Nihâye, 279-280.

muhdes kelâm, Allah ile kâim değil, aksine zâtından hâriç olan, O'nun bir mahalde ihdas ettiği ve bu mahalden işitilen bir muhdes kelâmdı.¹

Mutezile, kelâm'ı diğer manalar gibi, aklî hakikati olan bir cins veya nevfî olarak değil, dilde ortaya çıkan bir mücerred istilâh olarak kabul etmişti. Onlara göre kelâm, aslında, şâhid veya gâib olsun maktu ve mesmû' seslerden, manzûm ve müellef harflerden ibaretti.² Ses ve harflerden ibaret olan kelâmın cisim veya araz oluşunda ihtilâf etmişlerse de, bunların her ikisi de hâdis olduğu için, Allah'ın kelâmının da mahlûk olduğunu söylemişlerdi.³ Onlara göre Kur'ân da bu kelâmdan birer hikaye olarak, misalleri mushaflarda yazılmış harf ve seslerden ibaretti. Bir mahalde bulunan şey araz olur, araz ise mutlaka fena bulurdu. Sonlu olan şey de yaratılmış demektir; dolayısıyla Kur'ân da mahlûktu.⁴

Mutezile, O'na hürmetsizlik olsun diye Kur'ân'ın mahlûk olduğunu öne sürmüş değildi. Bu görüş, İslâm itikâdını yabancı din ve inançlara karşı savunma gayesiyle oluşturdukları Tevhid sisteminin bir parçası olarak ortaya çıkmıştı; ancak, bu görüşü öne sürmelerinde, Hristiyan ilâhiyatçıların müslümanlarla yaptıkları tartışmaların da bir rolü olabilir.

Hristiyanlar Teslis inancında Hz. İsa'ya ulûhiyyet atfetmişler, Kelime (İlim uknumu, Oğul)⁵ nin kadîm olduğunu söyleyerek O'nun da kadîm olduğunu öne sürmüşlerdi. Kur'ân da Hz. İsa için "Kelimetullah"⁶ ifadesini kullanmıştı. Hristi-

1- el-Kâdî, Şerh, 529-531; el-Gazzâlî, el-İktisâd, 48-49.

2- el-Eş'arî, Makâlât, I/191; el-Kâdî, Şerh, 529, 535-537; eş-Şehristânî, Nihâye, 288, 324.

3- el-Eş'arî, Makâlât, I/191-193.

4- el-Eş'arî, Makâlât, I/225; eş-Şehristânî, el-Milel, I/45.

5- Bkz. İbn Hazm, el-Fasl, I/50, 54; el-Cüveynî, el-İrşâd, 65; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/585; et-Tabersî, Mecma', III/353; el-Kurtubî, el-Câmi', VI/23.

6- Ali İmrân 3/45, en-Nisâ 4/171.

ların, buna dayanarak, "Allah'ın kelâmı (dolayısıyla Kur'ân) kadîm ise Kelimetullah (İsâ)ın da kadîm olması gerekir" şeklinde bir muğalataya girmiş olmaları mümkündür. Mutezile de bu sebeple önce kelâm sıfatının sonra da Kur'ân'ın kadîm değil, yaratılmış olduğunu ileri sürmüş olabilir. Nitekim, Mihnet devrinde Halku'l-Kur'ân akidesinin resmî temsilcisi olan halife el-Me'mûn (198-218/813-833) "Kur'ân mahlûk değildir" diyenlerin, Kelimetullah olduğu için "İsâ mahlûk değildir" diyen Hristiyanlara benzediklerini söylemişti.¹

3- Allah'ın Gözle Görülememesi

Mutezile'nin, Tevhid esasında savunduğu "Allah'ın sıfatlarında bir olması" prensibinin bir maksadı da, Allah'ın sıfatlarına diğer mahlukatın sıfatlarına sahip olmasından farklı bir biçimde sahip olduğunu anlatmaktı. Sıfatları zâtın aynı kabul etmekle de, Allah'ın bu sıfatlara sadece kendine mahsus bir şekilde sahip olduğunu açıklamak istiyorlardı. Meselâ, Allah'ın "âlim olması"nı, kendisine uyku, uyuklama, unutmama, ölüm câiz olan insanın âlim olmasından ayırmak için "Allah zâtıyla âlimdir" diyorlardı.²

Görüldüğü gibi, Tevhid esaslarının bir gayesi de, Hâlık'ı mahlûkun sıfatlarından tenzih etmek, teşbih ve tescime dayanan düşünceleri reddetmektir. Bu anlayışla öne sürdükleri görüşlerden biri de, Allah'ın gözle görülmesinin imkansızlığıdır.

Ehl-i Sünnet, Allah'ın dünyada gözle görülemeyeceğini, fakat âhirette Cennet ehlinin O'nu göreceğini, ancak bunun dünya gözünün görme kabiliyeti ile değil, Allah'ın göze bağışlayacağı bir başka kabiliyetle mümkün olacağını kabul etmişti.³

1- Muhammed, el-Mitâfîzîkâ, 16.

2- el-Kâdî, Fazl, 347, Şerh, 128, 277.

3- İbn Hazm, el-Fasl, III/2.

Mutezile ise Allah'ın ne dünyada ne de âhirette baş gözü ile görülmesinin imkansız (müstahil) olduğunda ittifak etmişti. Ruyetin kalb ile olması konusunda ise ihtilaf etmişler ve çoğunluğu "Allah'ı kalplerimizle biliriz" anlamında "Allah'ı kalplerimizle görürüz" demişti.¹

Mutezile teşbip ve tecsime düşmemek için Ruyetullahı inkar ederken, ruyeti, insanı görme şartları içinde değerlendirecek şu izahı yapıyorlardı: "Görme (ruyet), görülenin cisim olması, bir cihet ve mekanda bulunması gibi unsurlara bağlı olarak gerçekleşen bir hadisedir. Bu unsurlar ise Allah için câiz değildir. Allah cismaniyetten uzak cihet ve mekandan münezzehe olduğuna göre ruyet de ortadan kalkar. Bu durumda Allah'ın gözle görülmesi mümkün değildir; ancak âhirette kalplerle görülebilir.² Allah'ın gözle görülememesi, gözün görme kabiliyetindeki eksiklik gibi, herhangi bir malden dolayı değildir. Allah, görülmenin gereği olan hususiyetlere sahip olmadığı ve ruyetin şartları tahakkuk etmeyeceği için, ruyet imkansız (müstahil)dır.³

B- el-ADL

Mutezile'nin, Allah'ı zat-sıfat birliği içinde "tek kadîm varlık" olarak isbatı öngören Tevhid nazariyesinden sonra, düşünce sistemlerini şekillendiren ikinci nazariyeleri Adl'dir. Bu iki nazariye birbirleriyle de irtibatlıdır. Tevhid esasında Allah'ın zâtî sıfatlarını, Adl esasında ise fiilî sıfatlarını araştırmışlardır.

"Allah âdil ve hakîmdir"⁴ cümlesinde özetlenen bu esas, Allah'ın adalet ve hikmet sıfatlarını merkeze alan

1- el-Eş'arî, Makâlât, I/157; 216; el-Makdisî, el-Bed', V/142; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/577; eş-Şehristânî, el-Milel, I/45.

2- el-Kâdî, Şerh, 248-249, Tenzîh, 380, 442; İbn Hazm, el-Fasl, III/2; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, II/112-115; eş-Şehristânî, Nihâye, 356.

3- el-Kâdî, Şerh, 253, 257-261.

4- el-Kâdî, Şerh, 301.

ve insanın fiilleri (Ef'âl-i İbâd) konusunu bu sıfatlara odaklayarak izah eden bir dinî nazariyeyi teşkil eder. Dolayısıyla nazariyenin "İlâhî Adâlet" ve "İlâhî Hikmet" olmak üzere iki temel kavramı vardır. Bu iki kavram, aynı zamanda, Adl nazariyesinin oluştuğu iki fikrî safhaya da işaret eder mahiyettedir:

1- İnsanın davranışlarından sorumlu olduğu, bunun için de, iradesinde hür ve fiillerinde muktedir olması gerektiği düşüncesinden hareketle ortaya konan "İlâhî Adâlet" anlayışı, Adl nazariyesinin birinci safhasını teşkil eder. Bu safhadaki nazari araştırmanın ağırlık merkezi İnsan'dır.

2- Nazariyenin, "İlahî Hikmet"i ağırlık alan bu ikinci safhasında insanın irade ve fiil hürriyeti, Allah'ın fiilleri (Ef'âlullah) açısından daha geniş bir planla ele alınarak düşünce yönüyle zenginleştirilmiştir.

Her iki merhalasıyla bir bütünlük arzeden Adl nazariyesi, dinî sorumluluk noktasında, İnsanın irade ve fiil hürriyetini özünde tutan ve bu hürriyetle çelişen "Kader" anlayışını reddeden bir düşünce sistemi meydana getirdiği farkedilir. Bu bakımdan, Adl konusunda Mutezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilafın esasını da Kader inancının reddi veya isbatı teşkil eder.

Ehl-i Sünnet'e göre Adl, Allah'ın, istediğini yapmak ve istediği şekilde hükmetmek suretiyle mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunması demektir. Bu yüzden Allah, her ne yapsa ve her neye hükmetse adaletine gölge düşmez; zira, fiilleri herhangi bir illatle mukayyet değildir; mülkünün mutlak sahibidir.

Mutezile'ye göre ise Adl, aklın gerektirdiği "hikmet"tir; yani Allah'ın fiilleri mutlak değil, bir hikmet ve illete göre, kulların maslahat ve menfaatine uygun olarak işlemesidir.¹

1- eş-Şehristânî, el-Milel, I/42.

Mutezile'nin Adl nazariyesi, insanın cüz'î iradesini Allah'ın küllî iradesinde eriten ve kulların ihtiyarî ve kesbî fiillerini inkâr eden Cebriyye'ye karşı öne sürülmüş bir nazariyedir. Biz önce, nazariyenin, "insan"ı ağırlık alan bu safhasını kısaca görelim.

1-İnsanın Fiilleri

Mutezile, Cebriyye'nin elinde aklını, iradesini, hareketlerini kaybetmiş olan insanı, akıl ve düşünce sahibi, hür ve aktif, sorumluluk almaya lâayık, hesap vermeye müstehak bir varlık olarak öne koymaya çalışmıştır.

Cebriyye, insanın fiillerinin yaratıcısının ve gerçek failinin Allah olduğunu söylerken; Mutezile, fiillerinin gerçek failinin ve yaratıcısının insanın kendisi olduğunu savunuyordu. İfade olarak "insan fiillerinin yaratıcısı (hâlikı)-dır" denilip denilmeyeceği konusunda ihtilâf etmişlerse de, kulun fiillerinin hakiki failinin -Allah değil- kendisi olduğunda birleşmişlerdi.¹

Mutezile'ye göre, Allah insanı yaratırken, ona fiilleri için gerekli güç ve kudreti vermiş, bu kudretini fiil veya terk yönünde kullanma hürriyetini tanımıştır. Yani, insan, işlediği bir fiilde, birinci halde kâdir, ikinci halde fâil durumundadır; fiilini de herhangi bir zorlama olmaksızın kendi hür tercihi ile gerçekleştirir; dolayısıyla insan, fiilini dilediği zaman gerçekleştirme kuvvet ve kudretine sahiptir.²

Böylece Mutezile, iyilik ve kötülükleri, iman ve küfür amelleri ile insanın fiillerinin sahibi ve yaratıcısı olduğunu, bunları da Allah'ın verdiği kudret ve tanıdığı imkânla gerçekleştirdiğini söyleyerek dini teklifi bu kudretle temellendiriyordu.³ Allah'ın ona verdiği kudret dışında, ku-

1- el-Eş'arî, Makâlât, I/195, 228; er-Râzî, Mefâtih, I/242, VII/142, III/96, XX/13, XVII/103.

2- el-Eş'arî, Makâlât, I/229-230; İbn Hazm, el-Fasl, III/22; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, II/298-299; er-Râzî, Mefâtih, IV/78-80.

3- el-Kâdî, Fazl, 349.

lun fiilinde bir sun'u ve takdiri yoktu. Allah kulların iyilik veya kötülüklerini takdir etmiş, bunlara hükmetmiş değildi.¹ Bu sebeple de "kulun hayır ve şerri ile fiillerini yaratmaya kadir, fiillerine göre ahiret yurdunda sevap veya ıkabı hak etmiş olduğunda ittifak etmişlerdi."²

Onlara göre, kulların amellerinin yaratıcısı Allah değildir. Aksine kullar, emir ve nehiyleri, tâat ve masiyetleri Allah'ın kendilerinde terkib ettiği kudretle yaparlar. Bu kudretin gerçek maliki Allah'tır, bunu insana O vermiştir. Onu insanda dilediği sürece bırakır, dilediği zaman sona erdirir; fakat onu yokettiği zaman, teklif, emir ve nehiy de kalkar. İnsanın fiilleri de bu kudretle gerçekleşir. Bunun dışında, fiillerin meydana gelmesinde ilâhî bir müdahale söz konusu değildir. İnsan her ne kadar Allah'ın kendisinde yattığı bu kudretle O'nun iradesine ve emrine muhalif ve gadabını mucip ameller işlerse de, bu, kulun O'na galip geldiği anlamına gelmez; çünkü Allah, imtihanın sahih, hesap ve cezanın haklı olması için ona mühlet vermiştir. Dolayısıyla, gâlip ve kâhir olan Allah'tır. Dileseydi onları, iradesine ve emirlerine muhalefetten meneder ve bütün mahlukatı kendisine itaate zorlardı. Ancak dünyadaki imtihanın, âhiretteki sevap ve ıkabın sahih olması için bunu yapmamıştır. Halîm davranmış ve hesap gününe kadar mühlet vermiştir. Sevap derecelerinin efdalini hak etmeleri için kerhen değil, isteyerek inanmalarını istemiştir.³

Görüldüğü gibi Mutezileyi, insanın irade hürriyetine ve fiil kudretine sahip olduğu görüşüne sevkeden üç ana sebep mevcuttur:

1) Teklif'i, Sevap Ve Cezayı İsbât Etme: Kulun fiilinde tercih hakkı bulunmadığı ve onların yaratıcısı Allah olduğu zaman Teklif de, va'd ve vaîd de batıl olacaktır. Zi-

1- el-Makdisî, el-Bed', V/142.

2- eş-Şehristânî, el-Milel, I/45.

3- el-Ka'bî, Zikr, 63; el-Mes'ûdî, Mürûc, III/234-235; Cârullah, el-Mu'tezile, III.

ra teklif bir taleptir. Talebin yerine getirilmesi için de, talepte bulunulan insanın tercih hakkına ve fiil imkânına sahip olması gerekir. Bu hak ve imkâna sahip değilse, ondan talep batıl olur.

Diğer yandan, kulun fiili kendisinin eseri değil de Allah'ın sun'u ise, kulun bu fiilinden dolayı muhasebe edilmesi, sevap veya ikap ile karşılık verilmesi caiz olmayacaktır. Zira kul, kendi tercih ve takdiri bulunmaksızın Allah'ın yarattığı fiillerinden sorumlu tutulmuş, kendisine ait olmayan bu fiillerin karşılığını görmüş olacaktır.¹

Şu halde, teklifin sahih ve hesabın vacip olması için iyilik sahibinin iyiliklerinden dolayı sevap kazanması, kötülük sahibinin de kötülüklerinden dolayı ceza görmesi için, insanın fiilleri üzerinde kudret sahibi olması gerekir.

2) Nübüvvet Müessesesini İsbat: Kulların fiillerini Allah'ın takdir edip yarattığını öne sürmek, aynı zamanda Nübüvvet müessesesini lüzumsuz ve anlamsız hale getirerek ibtal eder. Kulların amellerinin faili Allah ise, onlara peygamberler göndermesinin, kitaplar indirmesinin, şeriatlar koymasının, tebliğ ve teklifte bulunmasının bir hikmeti olmaz. Çünkü, imanı veya küfrü Allah tarafından takdir edilmiş, tâatleri ve masiyetleri yaratılmış olan insana tebliğde ve davette bulunmanın bir faydası yoktur. Böyle bir davet abes düşer.² Hem sonra, peygamberlerin de kâfirlere karşı hucce-ti de olamaz. Çünkü kâfirin: "Seni bize gönderen, bizden küfrü murad etmiş ve bizi ondan kurtulamaz duruma koymuşken, sen bizi nasıl İslâma davet ediyorsun?" deme hakkı doğabilir.³ Şu halde, fiilleri Allah'a izafe etmek, Allah'ın kullarına karşı hucce-ti olan peygamber, kitap ve şeriatları lüzumsuz bırakır.

3) Allah'tan Zulmü Nefyetme: Mutezile, kulun fiillerindeki gerçek faili Allah kabul etmenin, Ulûhiyet inancın-

1- İbn Hazm, el-Fasl, III/36-37; eş-Şehristânî, Nihâye, 83-84.

2- el-Kâdî, Şerh, 514.

3- el-Kâdî, Şerh, 334.

da da hatalı telakkilere yol açacağını düşünerek bunu iptalle çalışmıştı. Meselâ, Allah'ın, kulun masiyet ve küfür olan fiillerini takdir edip yaratmasının, sonra da bu fiiller yüzünden onu cezalandırmasının zulüm olacağını düşünmüşlerdi. Nitekim, insanın, birini önce suça zorlayıp, sonra da onu cezalandırması bir zulüm olurdu. Halbuki Allah, adâlet sahibiydi ve kullarına asla zulmetmezdi. Bu yüzden onlar, Allah'tan zulmü nefyetmek için, kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olmasını reddetmişlerdi. Çünkü Allah kullarına imanı emreder, onlardan tâatleri işlemesini ister, onları küfürden nehyeder ve günahları onlara kerih görürdü.¹

Böylece Mutezile, işlenen kötülöklere ceza vermesi, adâletinin gereği olduğu halde, vereceği cezada Allah'ı haksız ve zalim gösteren cebirci telakkiyi, insanın fiillerinin Allah tarafından takdir edilip yaratıldığı anlayışını şiddetle reddetmiştir. Bu yüzden de muhaliflerine "zulmettirenler (Allah'ı kullarına zulmeder gösterenler)" anlamında "Müceb-bire, Muzallime, Mücevvere" gibi lakaplar vermişlerdir. Ayrıca, kadere inandıkları için bu hataya düştüklerini belirterek, onlara Kaderiyye ismini vermişlerdir.² Halbuki, bu isim, kaderi inkâr ettikleri için, muhalifleri tarafından kendilerine verilmiş bir isimdir.³

Mutezile'nin, kulların fiilleri (ef'âl-i ibâd) konusunda, Cebriyye'ye karşı ileri sürdüğu irade ve fiil hürriyeti, görüldüğu gibi, dinî esasları koruma gayesine matuftur. Âlimlerinden Sümâme b. Eşres (v.213/828)'in şu değerlendirmesi, hem onların bu maksatlarını hem de insanın fiilleri konusundaki temel zihniyetlerini açıklar mahiyettedir: "Kulların fiilleri, ancak üç şekilden biri üzere olabilir: Ya hepsi de Allah'tandır ve onların fiili yoktur; bu durumda sevabı, ikabı, medhi ve zemmi haketmezler. Yahut onlardan ve Allah'tan birlikte olur; bu durumda medih ve zemm beraber-

1- el-Es'arî, el-İbâne, 60-64; el-Bağdâdî, Usûl, 147; İbn Hazm, el-Fasl, III/56; eş-Şehristânî, Ni'hâye, 254.

2- el-Kâdî, Fazl, 199-201.

3- el-Bağdâdî, el-Fark, 115; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, III/450.

ce hepsine olur. Yahut sadece kullardandır; sevab, ikab, medh ve zemm de sadece onlara olur."¹

Mutezile, insanın fiillerinin Allah'a izafe edilmesinde, zulüm, yalan, hırsızlık, küfür gibi kulların yaptıkları kötülüklerin failinin Allah kabul edilmesi gibi Ulûhiyyeti lekeleyecek bir çirkinlik de görmüştü. Zira insanın bu fiillerinin yaratıcısını Allah olarak görmek, bu çirkinlikleri (kabâih) Allah'a izafe etmek demektir. Zira bir fiil failine nisbet edilirdi. Bu tür fiillerin Allah'a nisbet edilmesi ise asla caiz değildi. Çünkü Allah her türlü çirkinlikten münezzehti. Nitekim el-Kâdf, mezhebinin Adl esasını tanıtırken: "Bu konuda bize her çirkinini (kabih) Allah izafe ettiği halde Mücebbire muhalefet etmiştir" der.²

İşte, kulların fiilleri meselesinde, Allah'ı, insanların işledikleri kötülük ve çirkinliklerden tenzih etme düşüncesi, "Allah'ın Fiilleri" konusunu daha genel bir çerçevede ele alma ve kulun, hayır veya şer, işlediği amellerdeki sorumluluğunu bu yolla da pekiştirme zarureti getirmişti. Asıl maksat, gene, kulun irade ve fiil hürriyetini savunarak davranışlarındaki sorumluluğunu vurgulamak olmakla birlikte, İ'tizâfî araştırma yeni bir alana kaymış, incelemenin derinleştirilmesiyle de bir çok yeni mesele ortaya çıkmıştı. Biz konuyu, Mutezile'nin ittifak ettikleri noktaları baz alarak yeni bir başlık altında gözden geçirmek istiyoruz.

2- Allah'ın Fiilleri

Mutezile'nin, Allah'ın Fiilleri (Ef'âlullah) konusuna bakışı, insandan kalkan ve kulun hak ve sorumluluklarını öne koyan evvelki bakışlarından daha umumi ve daha muhtevalı olmuştur. Meselâ, önceki yaklaşımları İnsan-Allah (veya Allah-İnsan) münasebeti ile sınırlı kalırken

1- el-Kâdf, Fazl, 273.

2- el-Kâdf, Şerh, 301.

bu sonraki yaklaşımları Allah-Alem münasebeti gibi daha umumi bir bakış kazanmış ve Allah-İnsan ilişkisi bu zaviyeden değerlendirilmiştir. Bir diğer ifadeyle Ef'âlullah meselesinde yürüttükleri nazari araştırmalar, mutezile'ye Adl esaslarında, kulun muhtariyetini savunan önceki tezlerini de içine alan külli bir bakış sağlamıştı. Bu bakış açısının temel kavramı da "İlahî Hikmet" tir.

Mutezile Adl esasını anlatmak üzere "Allah Âdil ve hakîmdir" derken üç anlamı kaseder: 1- Allahın bütün fiilleri güzeldir. 2- Allah çirkin (kabîh) şeyi dilemez (meşiet, irade), yaratmaz. 3- Allah üzerine vacip olan şeyi ihlal etmez.¹

Bu üçü, Allah'ın fiilleri konusunda, Mutezile'nin görüş ve izahlarını şekillendiren birer fikri esastır. Nitekim, onların, Adl esasında ittifak ettikleri hususları aktaran, dolayısıyla, bu konudaki müşterek görüşlerini özetleyen ibareler de bu üç temel fikrin kısa bir izahı mahiyetindedir: Allah Teâlâ her türlü çirkin (kabîh) fiilden münezzehtir. Çirkinliği sabit olan birşey O'nun fiili değildir. O'nun fiili olduğu sabit olan şey de çirkin olamaz. Çünkü Allah'ın bütün fiilleri güzeldir.² İnsanların işledikleri kötülükler Allah'a değil, kendilerine izafe edilir. Çünkü Allah, kabîh'in kubhunu bilir, onu işlemekten müstağnidir, medih ve tazimi de bununla haketmiştir. Dolayısıyla kabîh fiili irade etmez, yapmaz, yaratmaz.³

Önce, insanların işledikleri kötülükleri Allah'a izafe etmelerine karşı çıkan, peşinden Allah'ın bütün fiillerinin güzel olduğunu söyleyen Mutezile'nin karşısına Allah'ın şerre kadir olup olmadığı meselesini çıkarmıştı.

Onlara göre, Allah teklifte bulunduğu insana, imanı güzel (hasen) olarak isimlendirmiş, onu övmüş (medh) ve yerine getirilmesini istemiştir. Küfrü ise çirkin (kabih)ola-

1- el-Kâdî, Şerh, 132, 301.

2- el-Kâdî, Fazl, 348.

3- el-Kâdî, Fazl, 348-349.

rak isimlendirmiş, onu kötölemiş (zemm) ve ondan nehyetmiştir. Allah imanın güzelliğine hükmetmiş ve onu emretmiş, küfrün çirkinliğine hükmetmiş ve ondan nehyetmiştir; Ancak Allah, iman olsun, küfür olsun kullarının hiçbir fiilinin yaratıcısı değildir. Ne onlardaki iman veya küfür, ne de iman veya küfür fiillerini yaratır. İman da küfür de, taatleri de masiyetleri de tamamen kulun fiilidir. Bunları gerçekleştiren insanın kendisidir. Failli olarak Allah'a izafe edilemezler.¹

Bu sebeple Mutezile "Allah Taalâ'nın, şer ve zulmün, küfür veya masiyet olan bir fiilin kendisine izafe edilmesinden münezzehtir olduğunda birleşmiştir; çünkü Allah, nasıl adl'i yaratmakla âdil oluyorsa, zulm'ü yaratması halinde de zâlim olacaktır. Gene Allah Taalâ'nın (kulları için) ancak salah ve hayrı işleyeceği ve hikmet açısından kulların maslahatlarına riayet etmesinin vâcib olduğu hususunda da ittifak etmişlerdir. Aslah ve lutfun vücubu konusunda ise aralarında ihtilaf vardır."²

Mezhepler tarihçisi eş-Şehristânî (v.548/1153)'nin Mutezile'nin Adl görüşü olarak naklettiği bu bilgilerin Adl nazariyesini şekillendiren Ef'âlullah konusunda üç meseleyi de ihtiva ettiği görülür. Bunlar, Allah'ın irade, kudret ve hikmet sıfatlarıdır. Mutezile bu sıfatların kul ile ilgili yönlerini kendi mezhebî bakış açıları içinde, dolayısıyla Ehl-i Sünnet'ten farklı olarak açıklamıştır.

Mutezile, Allah'ın irade sıfatını açıklarken ihtilaf etmiş ve çeşitli görüşlere ayrılmışsa da, Ebû Mûsâ İsâ b. Sabîh el-Murdâr dışındaki bütün âlimleri, Allah'ın, kulun küfür ve masiyet fiillerini irade etmediğinde "icmâ etmiştir".³ el-Murdâr ise, Allah'ın, masiyetleri irade edeceğini

1- el-Ka'bf, Zikr, 64; el-Eş'arî, Makâlât, I/227-228; İbn Hazm, el-Fasl, III/54.

2- eş-Şehristânî, el-Milel, I/45.

3- el-Eş'arî, Makâlât, I/228; er-Râzî, Mefâtih, III/124, V/202, VIII/174-175, IX/104, XI/90, XXII/100-101, XXIV/254.

söylemiş, ancak bu iradeyi Allah'ın kul ile günahları arasına girmemesi ve ona engel olmaması (hızlân, tahliye) şeklinde açıklayarak, netice itibariyle mezhebin müşterek düşüncesine katılmıştı. Dolayısıyla bütün Mutezile, Allah'ın şerri irade etmeyeceği ve yaratmayacağı noktasında ihtilafsız birleşmiştir.

Allah'ı kullarına zulmeder gösteren Cebr nazariyesine karşı ilahî adaleti savunan Mutezile, zulmü ve diğer bütün çirkinlikleri (kabâih) Allah'tan nefyetmeye çalışırken, Allah'ın asla kabih ve şer olan bir fiili işlemeyeceği hükmüne varmıştı. Yalnız bu hüküm, bir başka problemi de beraberinde getirmişti. Şerri ve kubhu Allah'tan nefyederken, -muhaliflerinin tartışma sorularından doğan- Allah'ın zulme ve şerre "kudreti bulunup bulunmadığını" da cevaplandırma zorunluluğunu duymuştu. Diğer yandan, Allah'ı, insanın işlediği kötülüklerden tenzih ederken, insandaki ruhî değişiklikler, hastalıklar gibi, yangın, zelzele, sel baskını gibi failini Allah kabul ettiği "metafizik şerler"i de, düşünce sistemi içinde bir izahını yapmak zorundaydı.

Mutezile'nin kahir ekseriyeti, ilahî kudret konusunda Allah'ın hayır fiiline de şer fiiline de kâdir olduğunu, fakat Allah'ın, çirkinliğinden dolayı şerri irade etmeyeceğini ve yaratmayacağını kabul etmişti.¹ Meselâ ilk şeyhlerinden Vâsıl b. Atâ' ve el-Kâsım ed-Dımaşkî, kıtlık, kuraklık, taşkın gibi Allah'ın fiillerinin ancak "meczaz" üzere fesad ve şer olarak isimlendirileceğini, hakikatte bunların herhangi bir vecihle salah ve hayır ifade ettiğini açıklamışlardı.² Dolayısıyla, hakiki anlamda bir şerri Allah'a izafe etmemişlerdi. Şeyhlerinden Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf da, Allah'ın zulme kâdir olduğunu, fakat hikmetinden ve rahmetinden dolayı onu yapmayacağını söylemişti.³ Çünkü esas itibariyle

1- el-Eş'arî, el-İbâne, 60; el-Bağdâdî, el-Fark, 116; eş-Şehristânî, el-Milel, I/61.

2- el-Hayyât, el-İntisâr, 65-66.

3- el-Eş'arî, Makâlât, II/555-556.

fiile kâdir olan terkine de kâdir olurdu; herhangi bir işe kudretin bulunması, o işin terki kudretini de ihtiva ederdi. Dolayısıyla Allah'ın hayra kâdir olması, asla yapmamakla birlikte O'nun şerre kudretini de zımında taşırdı.¹ Bu suretle Mutezile'nin çoğunluğu, Allah'ın şerre kâdir olduğunu kabul etmişti. Kıtlik, kuraklık, taşkın, hastalık, haddeler gibi şer ve seyyiâtın, Allah tarafından hükmedilip yaratıldığını da kabul etmişler, fakat bunlara ancak mecâzî olarak şer ve seyyie denilebileceğini, hakikatte bunların şer olmayıp mutlaka bir hikmete ve maslahata bağlı olarak meydana geldiklerini söylemişlerdi.²

Allah'ın zulüm ve şerre kudreti konusunda Mutezile arasında sadece en-Nazzâm farklı görüştedir. O, Allah'ın kesinlikle şerri yapma ve zulmetme kudretine sahip olmadığını söylemişti.³ O, Allah'ın şerre kudretle vasıflanamayacağını, bunun makdûrunda da bulunmadığını öne sürmüştü. Düşüncesi de şöyleydi: "Çirkinlik (kubh), çirkin (kabîh)in zâtî sıfatı olduğuna göre -ki, fiili Allah'a izafe etmekten men'eden de bu çirkinliktir- çirkin'in Allah'tan vukuunu caiz görmede de bir çirkinlik vardır. Öyleyse bu çirkinliğin de men'edici olması gerekir. Binaenaleyh adl'in fâili, zulme kudretle vasıflanamaz".⁴

Böylece Mutezile, beşerî çirkinlikleri Allah'tan nefyettikten sonra, Âlemde, insanın irade ve fiilinin bir rolü olmaksızın meydana gelen metafizik şerleri de "İlahî Hikmet" kavramına dayanarak izaha çalışmış ve Allah'ın olduğu sabit bütün fiillerin (Ef'âlullah), insanlar için mutlaka bir hikmet ve maslahat vechi bulunduğunu, ne var ki, insanın bazan bunu kavramaktan âciz kalabileceğini öne sürmüştü. Onların Adl esasında yürüttükleri nazarî araştırmaların sonuçlarından biri, "Ef'âlullah hikmet ile mualleldir"⁵ cümlesinde özeti ni bulan bu fikrî esas olmuştur.

1- el-Hayyât, el-İntisâr, 17-18.

2- el-Eş'ârî, Makâlât, I/245-246; el-Kâdî, Fazl, 349; İbn Hazm, el-Fasl, IV/149.

3- el-Hayyât, el-İntisâr, 28; İbn-Hazm, el-Fasl, IV/147.

4- eş-Şehristânî, el-Milel, I/54.

5- Bkz. ez-Zemahşerî, el-Kesşâf, I/422, IV/185; er-Râzî, Mefâtih, IX/139, X/237, XIX/73, XXVII/212.

C- el-VA'D ve'l-VAİD

Mezhebin üçüncü esası olan el-Va'd ve'l-Va'id, insanın dünyadaki (dâru'l-cezâ) fiillerini konu alır. Âhiret ahvalini ilahî adalet anlayışı içinde değerlendirir. Lûgat anlamıyla "el-Va'd" gelecekte birisine bir fayda ulaştırmayı yahut ondan bir zararın defetmeyi ihtiva eden bir haberi, "el-Va'id" ise, gelecekte başkasına bir zarar ulaştırmayı yahut ondan bir faydayı kaldırmayı ihtiva eden her haberi anlatan birer kelimedir.

Birer ıslah olarak ise el-Va'd, Allah'ın, iman ve tâat ehli kullarına sevap vereceğine dair haberlerini, el-Va'id ise, küfür ve masiyet sahiplerini de cezalandıracağına dair haberlerini ve bu sınıflara âhirette, haber verdiği muameleyi (kesinlikle) yapacağını anlatan kavramlardır.¹

Mutezile'nin el-Va'd ve'l-Va'id esası, Adl esaslarında ortaya koydukları ilahî adalet anlayışlarının, ahiret hayatında tatbiki mahiyetindedir. Bu vechesiyle esası "uhrevî adalet" olarak isimlendirmek de mümkündür. Mutezile'nin bu uhrevî adalet nazariyesinin temel unsurlarıyla tanımaya çalışalım.

1- Amellerin Karşılıkları

a) Nazarî Yaklaşım

Teklif konu olan müstehakî me'dh veya zemm, bunları takiben de sevab veya ikabdır.² Yani emir ve nehiyleri yerine getirmek, Allah'tan övülmeyi veya sevabı, aksi ise kötülenmeyi cezayı hakeder (istihkâk). Çünkü Allah teâlâ itaatkarlara sevabı vâdetmiş, isyankarlara da ikab vâdinde bulunmuştur. Şayet icabet etmezse sevab ve ikab ile olan va'd ve va'idini güzel yapmamış olur. Halbuki Allah kabih fiil işlemez ve O'nun bütün fiilleri güzeldir.³

1- el-Kâdî, Şerh, 134-135: ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/396; İbn Manzûr, Lisân, III/463/464.

2- el-Kâdî, Şerh, 611.

3- el-Kâdî, Şerh, 621.

Mutezile, bu yaklaşım içinde, itâatkarın tâât fiilleri sebebiyle övgüyü ve cenneti, isyankarın da masiyetleri sebebiyle zemmi ve cehennemi hakedeceğini, Allah'ın da bu fiillere hakettiği karşılığı mutlaka vereceğini (muâmele)), ve bu karşılığı vermesinin O'na vacip olduğunu öne sürmüştür. Meselâ, "Allah Teâlâ'ya, itaatkara sevab vermesi ve onu cezalandırmaması vaciptir. İsyankarı da cennete sokmaması ve -bazılarına göre- onu cezalandırması vaciptir".¹ Tââtler sevabı Allah'a vacib kıldığı² gibi kötü amel-ler de O'ndan cezayı hakeder.³

Akli açıdan tââtlere sevabı (cennet), masiyetlere ikab (cehennem) ile karşılık vermesinin Allah'a vacip olduğu görüşü nazari açıdan şöyle izah edilir: Teklif bir külfettir. Külfet güzel değildir. Teklifi güzel (hasen) kılan mukabilinde gösterilen nimettir, o da sevaptır. Eğer fiilin müstehakı olan bu sevab kaldırılırsa, teklif zulüm ve abes olur. Allah ise bundan münezzehtir.⁴

İkabin istihkakı ise aklen iki yönden açıklanabilir: 1- Allah emir ve nehiylerde bulunmuş, bunların yerine getirilmesini istemiştir. Bunun bir anlamı, bir uygun vechi olmalıdır. Bu emir ve nehiyler ihlal edildiği zaman, teklifi yapanın zarar verme hakkı doğar.⁵ 2- İnsan tabiatı itibariyle çirkine (kabihe) arzulu, güzele (hasen) soğuk yaratılmıştır. Bunun mukabilinde, çirkinlikleri işlemekten alıkoyup vacipleri işlemeye zorlayacak bir cezanın bulunması gerekir. Aksi halde, kabihe tutkusu olan mükellef, dolaylı olarak kabihe teşvik edilmiş olur. Bu ise Allah için caiz değildir.⁶

1- er-Râzî, Mefââtih, XII/44, Ayrıca bkz. XI/56-57, XXXI/26.

2- er-Râzî, Mefââtih, II/123, III/39, X/102, XI/16, 193, XXIV/57, XXIX/156.

3- er-Râzî, Mefââtih, XI/54.

4- el-Kâdî, Şerh, 614-615.

5- el-Kâdî, Şerh, 619.

6- el-Kâdî, Şerh, 620.

Mutezile'nin el-Va'îd ve'l-Va'îd esasındaki asıl mümeyyiz hususiyeti de, bu şekilde temellendirdikleri "ma-siyetlere ikabın şumulü konusundaki metodolojik yaklaşımıdır.

b) Metodolojik Yaklaşım

Mutezile'yi bu esaslarında va'îd terakkileri karakterize eder. Bu telakkileri ise metodolojik yönden radikal, net ve sade bir yaklaşıma dayanır. Onlar umumi ifadelerle varit olan ayetlerin zahirini esas almış ve onun hükmünü haber verilen sıfatı taşıyan bütün sınıflara şamil ve şumulü de kat'î kabul etmişlerdir. Onlar haberin umumî olan zahirini esas alıyor, onun hâss veya müstesnâ minh olmasını caiz görmüyorlardı. Onlara göre, bu haberin zahirinde her hangi bir tahsis yoksa ve hususiliği akılla da bilinmiyorsa, vârid olduğu umumi ifadenin tahsis edilmesi ve onun hâss olması caiz değildir.¹

Onlara göre bu ayetlerde zahirin dışındaki bir anlamı murâd etseydi bunun delilini de koyar, Böylece maksat hem kitab hem de iki delil ile bilinirdi. Zahirde böyle bir delil olmadığı halde, bu umumi haberlerin hususi olduğunu söylemek, Allah'ın faydası kitabda bulunduğunu ve muradını aciz olduğunu söylemek demektir. Gene, haberdeki umumiliğin emir ve nehiyelerdeki umumilikten farklı olmadığını da söylüyorlardı.²

Mezhebin kurucuları Vâsıl b. Atâ' ve Amr b. Ubeyd Âli İmrân 3/7 ayetindeki "muhkem" "müteşâbih" terimlerini anlatırken fasıkların cezasını cehennem olarak açıklayan ayetlerin muhkem, cezasını kullarından gizleyip bunlardaki gibi beyan etmeyen ayetleri müteşâbih olarak saymışlardı.³

1- el-Eş'arî, Makâlât, I/276-277.

2- el-Kâdî, Fazl, 350.

3- el-Eş'arî, Makâlât, I/222-223; el-Bağdâdî, Usûl, 221-222.

c- İstihkâk, Tefaddul, Ivaz

ca) İstihkâk: Mutezile, tâât fiillerine karşılık sevabı masiyet fiillerine karşılık ikabı, amellerin hakkı kabul eder (istihkâk). Halis bir tevbe olmaksızın masiyetlerin affedilip cezadan vazgeçilmesini caiz görmez. Çünkü böyle bir davranış, mükellefi Allah'ın affına güvendirir ve günahlara teşvik anlamına gelir. Ancak küçük günahlar tevbesiz affedilir. Azap kötülüklerden caydırıcı ve menedici olarak zaruridir. Diğer yandan, tevbesiz afta isyankar ile itaatkarı eşit sayma anlamı mevcuttur. Bu ise adl ile uyuşmaz.

Mutezile'ye göre, taatlere karşı verilecek sevap taatlerin hakkıdır. Masiyetlere karşı verilecek ikab da masiyetlerin hakkıdır. Allah'ın, amellere bu (hakediş) istihkâklarını vermesi de vaciptir. Meselâ, iteat eden ve kebairden sakınan her kesi rahmet ve nimete ulaştırması¹ onu cennete koyması Allah'a vaciptir.² Cennet nimetlerine de ancak amel ile nâil olunur.³

Dolayısıyla Mutezile'ye göre cennet muamele yurdu, amelin müstehakıdır. Ehl-i Sünnet'e göre ise cennet Allah'ın bir fazlıdır; itâatkar olsun isyankar olsun onu dilediğine verir.⁴ Bu anlayışla, aralarındaki fark günahkar mümin (fâsık)ın durumunda ortaya çıkar. Günahlarından tevbe etmeden ölen fâsıkın vâidî hakedip cehenneme gireceğini söyleyen Mutezile'ye karşılık, Ehl-i Sünnet, Allah'ın onu tevbesiz de affedip cennete koyabileceğini savunur. Mutezile'ye göre bu caiz değildir. Vâid'den dönmek (hulf), dolayısıyla yalan (kizb) anlamına gelir. Bu ise Allah için caiz değildir.

1- er-Râzî, Mefâtih, XI/193.

2- er-Râzî, Mefâtih, XI/19

3- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/257; er-Râzî, Mefâtih, XI/11.

4- er-Râzî, Mefâtih, XXIX/235-236.

cb) Tefaddul (Fazl): Mutezile'ye göre müminin dünyadan taat ve tevbe ile çıktığı zaman sevabı hakeder. Tefaddul ise sevabın ötesinde, başka bir manadır.¹ Tefaddul, taatlerin istihkakı olan sevaba ilaveten fazladan verilen sevabın ismidir.² Bu yüzden sevab müstehak menfaati, tefaddul ise müstehak olmayan menfeati ifade eder. Ehl-i Sünnet sevabıda hakikatte Allah'tan bir tefaddul olarak görür.³ Diğer yandan Mutezile, istihkak olan sevaba fazl isminin verilmesinde de -tevessuan- bir beis görmemiştir. Çünkü istihkak olan sevaba da , Allah'ın teklifleri ile ulaşılmaktadır. Teklifler ise, Allah'ın, akıl ve kudret vermesi, iman için manilerin kaldırılması gibi lütuflar sayesinde gerçekleştirilmektedir.⁴

Kısacası, Mutezile, masiyetlerin istihkakı olan cezada fazlalığı kabul etmemiş, sevabda ise istihkaka yapılacak ilaveyi câiz görmüş ve onu tefaddul olarak isimlendirmiştir.

cc) İvaz: Uhrevî hayatta mükelleflerin amellerinin karşılığı olan ihtihkakı kat'î, sevabda ziyadeyi ise caiz gören Mutezile, ilahî adalet anlayışlarının gereği, çocuklar ve hayvanlar gibi mükellef olmayan canlıların dünyadaki ölen ve musibetlerinin de bir bedeli (ıvaz) olması gerektiğini düşünmüştü.

Hatırlanacağı üzere, Mutezile, Adl esasında teklif yurdu (dünya) daki fiilleri araştırmış, mükelleflerin durumlarını ilahî adalet ve hikmet anlayışı içinde tayin edilen, mükellef olmayan bu canlıların fiillerine de değinmişti. Allah'ın bülüğa ermemiş çocuklara ve hayvanlara verdiği elemi "güzelliği" dünyadaki mükelleflere ibret olmasına ve âhirette bedelinin verilecek olmasına bağlamıştır.

1- eş-Şehristânî, el-Milel, I/45.

2- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, III/69, IV/24; el-Kâdî, Şerh, 134-135.

3- er-Râzî, Mefâtih, X/175-176, XIV/8-9.

4- er-Râzî, Mefâtih, X/176.

Mutezile alimleri havvanlara verilecek ıvaz'ın yeri, zamanı ve keyfiyeti hakkında ihtilaf etmişlerdir. Kesin olan bu ıvaz'ın dünyada veya âhirette, sürekli veya süresiz, dünyadaki suretlerinde veya yeni suretler içinde olacağına dair görüşler öne sürülmektedir. Onlara verilecek ıvaz ise, aksi zulüm olacağından, istihkâk sayarlar.¹

Mutezile, Allah Teâlâ'nın küçük çocuklara âhirette elem vermesinin ve onlara azap etmesinin caiz olmadığına icma etmiştir. Gene, aksi zulüm olacağı için, elemlerine karşılık olarak verilecek ıvazı da istihkâk sayarlar. Bu ıvaz'ın devamında ise ihtilaf etmişlerdir. Bazıları ıvaz'ın daimi olduğunu, ancak onu sürdürmenin istihkâk değil, tefaddul olduğunu söylemiştir.² Mutezile'ye göre Allah, bülüğa ermemiş çocukların akıllarını kemale erdirerek cennetteki salih kulları arasına katar. Bunların mümin veya kâfir çocuğu olması da müsavidir. Çünkü, her çocuk İslâm fıtrâtı üzere doğar. Muhasebeyi gerektiren teklif yaşına ulaşmadıkları için, bu fıtrat üzere muamele görürlür.³

Görüldüğü gibi, Mutezile'nin el-Va'd ve'l-Va'd prensibi, mükellef olan ve olmayan canlıların dünyadaki durumlarını tayin eden Adl nazariyelerinin, âhirette tatbiki mahiyetindedir.

2- Günahlar Meselesi

a) Günahlar: Mutezile'nin Adl nazariyesini geliştirmesinde ve kaderi inkar etmesinin başlıca amili, insanların işledikleri günahları herhangi bir şekilde mazur gösterme ve dinî sorumluluğun gözardı etme anlayışlarıdır. Cebriye, insanın fiilinin ilahî iradeye ve kadere bağlanmış, dolaylı olarak işlenen günahların "mecburi" olduğu fikrini ortaya çıkarmıştı. Mürcie ise, ne kadar günah işlerse işlesin, kişi-

1- el-Eş'arf, Makâlât, I/254-255; el-Bağdâdî, Usûl, 236; İbn Hazm, el-Fasl, III/113-118.

2- el-Eş'arf, Makâlât, I/253-254; İbn Hazm, el-Fasl, III/118-119.

3- er-Râzî, Mefâtih, XII/218-220, XXXI/26, 67.

nin mümin kalacağını, ahirette onların cezasını çektikten sonra -ki, tevbesiz olarak doğrudan affedilmeleri de mümkündür- imanı sebebiyle sonunda cennete gireceğini ileri sürmekle de, dolaylı olarak günahın ve cezanın önemlerini azaltıyor, azabın caydırıcılığını kaldırıyordu. Hariciler ise, herhangi bir ayırım yapmadan bütün günahları kefire kabul etmiş kefire sahibini de kâfir saymıştı.¹ Mutezile- nin günahlar konusuna bakışı ise -"el-Menzile" esaslarında görüleceği üzere- bu görüşler arasında bir denge mahiyetindedir.

Mutezile bilinen genel tasnife uygun olarak "büyük günah" (kefire, kebâir) , "küçük günah" (sağfire, sağâir) ayırımını kabul etmiş, fakat tayininde ihtilaf etmişlerdir. Yalnız hakkında vâfid olan, yani karşılığı cehennem olarak gösterilen günahları kefire saymakta birleşirler.² Meselâ, el-Kâdî Abdülcebbar, kefireyi, "failinin ikabı ya muhakkak yada makadder olarak sevabından fazla olan şey" sağfireyi de "failinin sevabı ya muhakkak ya da mukadder olarak ikabından fazla olan şey"³ diye tanımlar.

Mutezile, küçük günahların büyük günahlardan kaçınmanın bir istihkâkı veya Allah'tan bir tefaddul olarak bağışlayacağını kabul eder.⁴ Büyük günah işleyen ise (mürtekib-i kefire, fasık) dünya ahkâmında hakettiği cezayı görür,⁵ tevbe etmeden öldüğü takdirde de ahirette ebedî

-
- 1- Bkz. el-Eş'arî, Makâlât, II/474; el-Bağdâdî, Usûl, 242; İbn Hazm, el-Fasl, IV/44-47; el-Kâdî, Şerh, 652; el-Cürcânî, Şerh, VIII/304.
 - 2- el-Eş'arî, Makâlât, I/270-272, 277-278; ez-Zemahserî, el-Keşşâf, IV/32; er-Râzî, Mefâtih, XXIX/7-8.
 - 3- el-Kâdî, Şerh, 632; er-Râzî, Mefâtih, XXI/135.
 - 4- el-Eş'arî, Makâlât, I/271; er-Râzî, Mefâtih, X/79.
 - 5- Bkz. el-Kâdî, Şerh, 647, 665.

olarak cezayı hakeder, Allah ve Resulüne inanmasının sevabı ona dokunmaz.¹

b- Tevbe

Mutezile, vaif'deki hükümleri değiştirecek bir kavram olarak tevbeye büyük ağırlık verir. Tevbe'nin, samimi olması, bazı günahlarla sınırlı geçici ve sürekli olmaması, bütün günahları ve bütün vakitleri şamil olması, günah işliyemez durumda veya ölmek üzere olmaması gibi şartların üzerinde de önemle durulur.²

Afv, müstehak cezayı iskatın isnidir.³ Seğairin tevbesiz affı câizdir. Kebâir ise ancak tevbe ile affedilir.⁴ Tevbe ve af yolu ise masiyetler daimi cezayı gerektirir.⁵

Ehli kible'den büyük günah eşleyen kimseye "fasık" ismi verilir. Fasık ise mümin değildir.⁶ Tevbesiz günah bağışlanmaz.⁷ Tevbe etmeden ölünce de ebediyen cehennemde kalır.⁸ Çünkü onlara yapılan vaif kat'idir.⁹

c) Şefaaf

Mutezile'ye göre uhravi hayatta esas olan, va'd ve vaif ayetlerinde açıklanan umumi hükümlerdir. Bu hükümlerle çelişir gördükleri için de, Hz. Peygamber'in günahkâr

1- Bkz. el-Kâfî, şerh, 649, 656, 666 672.

2- Bkz. el-Kâfî, şerh, 789-803; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, IV/129-130.

3- el-Râzî, Mefâtih, III/77.

4- el-Râzî, Mefâtih, IX/52; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, II/128.

5- er-Râzî, Mefâtih, III/141-142.

6- er-Râzî, Mefâtih, V/54, IX/141-142, XIII/60, XXVII/69-70.

7- er-Râzî, Mefâtih, III/77, X/ 124-125, XIII/54, XXIV/58,76.

8- er-Râzî, Mefâtih, IV/167-168, IX/143-144, 228-229, X/136-137, 237-240, XX/24, XXIII/171-172, XXXIX/292, XXX/92,165.

9- er-Râzî, Mefâtih, III/144-152, VII/47-48, IX/73, 115, 201-202, XIV/132-133,136,XXXI/84-85,XXXII/88-89.

müminlere (fasıklara) olan şefaatinin inkar etmişlerdir.¹ Çünkü fasık Allah'ın rızasına değil, gadabını kazanmıştır. Hz. Peygamber'inde onun hakkında şefaati etmemesi gerekir. Şefaati edilen kimsenin ise Allah'ın rızasını kazanmış olması şarttır.² Fasık (Mürtekib-i Kebîre), vâid haberlerinin hükmü gereği azabı hak etmiştir. Onu cehennemden kurtarma anlamında bir şefaati sözkonusu değildir.³

Mutezile, Hz. Peygamber'in şefaatinin bütünüyle reddetmiş değildir. Onlar vâid ayetlerinin hükmünü kesin kabul ettikleri için tevbe etmeden ölen fasık için şefaati câiz görmemişler ve şefaati günahından tevbe etmiş mümine tahsis etmişlerdir.⁴

Onlara göre şefaati, günahkarlardan cezanın kaldırılmasında değil, ancak tevbekar müminin sevabının artırılmasında ve cennetteki derecelerinin yükseltilmesinde geçerlidir.⁵ Zira, tevbekarın istihkâkı olan sevab, işlediği kebare yüzünden daha düşüktür ve onun şefaati ile yükselmeye (tefaddul) ihtiyacı vardır.⁶

Görüldüğü gibi, Mutezile'nin üçüncü esası el-Va'd ve'l-Vâid, ikinci esasları el-Adl'de geliştirdikleri "ilâhî adâlet" anlayışının uhrevî hayata tatbiki mahiyetindedir. Dolayısıyla bu iki esas arasında Allah-Âlem ilişkisi gibi bir kavram bütünlüğü mevcuttur. el-Adl, bu ilişkinin Dünyâ (Dâru't-Teklif) boyutu, el-Va'd ve'l-Vâid ise Âhiret (Dâru'l-Cezâ') boyutu üzerinde öne sürülmüş birer dinî nazariyedir; ancak her ikisinin özünde de "insân" vardır.

-
- 1- el-Eş'arî, Makâlât, II/474; İbn Hazm el-Fasl, IV/63; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/279, II/294; er-Râzî, Mefâtih, IX/143, XII/160.
 - 2- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, III/400, IV/187, 211; er-Râzî, Mefâtih, XXII/118-119.
 - 3- er-Râzî, Mefâtih, XXVI/263.
 - 4- el-Eş'arî, Makâlât, II/474; el-Kâdî, Şerh, 690.
 - 5- el-Kâdî, Tenzih, 177; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/384, IV/187; er-Râzî, Mefâtih, XXVII/33.
 - 6- el-Kâdî, Şerh, 691.

D- el-MENZİLE BEYNE'L-MENZİLETEYN

Mutezile'nen "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn" esası, mezhebin zuhur sebebi olan "mürtekib-i kebfere" (büyük günah işleyen kimse) meselesindeki görüşünü ihtiva eder. bu esas, müminin kâfir, münafık gibi dini kavramların araştırmasına dayandığı için, "isimler ve hükümler" meselesi"olarak da bilinir. Diğer yandan, Mutezile'nin genel düşünce sistemi içinde el-Va'd ve'l-Va'fd esasının bir ferf mahiyetinde olduğu için, onun peşinde dördüncü sırada yer alır.

Aslında mümin olan ve büyük günah işleyen kimseye hangi isim verileceği ve ahiretteki hükmünün ne olacağı meselesinde mezhepler farklı görüşlere sahiptir.¹ Hâriciler ona "kâfir" ismini vermiş ve gerçek kâfir gibi Cehennemde ebedî kalacağını söylemişti.² Mürcie ise, onu "mümin" saymış ve büyük olsun küçük olsun, günahların imana zarar vermeyeceğini ileri sürmüştü.³

Mutezile ise bu meselede ne hariciler kadar katı ne de mürcie gibi dini prensipleri hafife almış, bu ikisi arasında orta bir yol izlemişti.⁴ Onlara göre büyük günah işleyen kimse imandan çıkar, fakat küfre de girmez, bu ikisi arasında bir mevkiye yer alırdı. Bu mevki fısıktır. Sahibine de fâsık ismi verilir. Fâsık günahından tevbe etmeden öldüğü taktirde, hakkında kat'î olan va'fd hükmüne uygun olarak Cehenneme girer ve - cumhuruna göre- orada ebedî kalır. Ancak onun azabı kâfirin azabından daha hafif

1- er-Râzî, tefsirinde bu görüşleri ve delilleri genişçe zikreder. Bkz. Mefâtih, III/144-159.

2- el-Kâdî, Şerh, 140, 713; el-Bağdâdî, el-Fark, 73-74; el-Milel, 58; el-Mes'ûdî, Mürûc, III/145.

3- el-Bağdâdî, el-Fark, 202-203, el-Milel, 129; el-Kâdî, Fazl, 153-154.

4- Işık, Kemal, Mutezile, 72.

olur.¹ Fâsıkların dereceleri her ne kadar kâfirlerin dereceleri üzerinde ise de onlarla aynı yurttta otururlar.² Çünkü "kâfir" "fâsık"tan daha asidir.³

Bu görüşte iki menzile arasında bir yer olarak zikredilen "fısk"ın kök anlamı "çıkma (hurûc) dır. Dilde, istikametten ayrılarak haktan uzaklaşma, dinden çıkmak, Allah'ın emrini terketmek, masiyyete meyletmek gibi anlamlarda kullanılır. Fıskı dâimi olana fâsık denilmiştir.⁴ Bu açıdan Mutezile'nin günahkara verdiği farklı ismi, dildeki anlamına da uygundur. Yalnız, Mutezile'nin verdiği bu isim ve hükümde başka amiller etkili olmuştur:

1) İman Anlayışları: Mutezile imanı "taat" olarak almış ve ameli imandan ayırmamıştı.⁵ Alimlerin yaptıkları muhtelif iman konularında *kebâirden kaçınarak bütün farzları yerine getirmek esas alınmış, sadece nâfilelerin imana dahil olup olmadığında ihtilaf edilmiştir.⁶ Meselâ, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, Hişâm el-Füvatî, Abbâd b. Süleyman gibi alimlerin ortak tanımına göre "iman, farz olsun nâfile olsun bütün taatlerdir."⁷ Bu çerçevede bir farzı terketmeyi imandan çıkmak olarak görmüşlerdir. Çünkü onlara göre din ve iman birdir.⁸

2) Nazarî Yaklaşımları: Fâsık'a mümin ismi verilemezdi. Çünkü mümin dünyada medih ve tazimi, ahirette de sevabı haketmiş, Allah'a dost olan kimseye verilmiş şer'î bir isimdir. İşlediği kefbire ile bu özelliğini kaybeden kimseye

1- el-Ka'bf, Zikr, 64; el-Mes'ûdf, Müruc, III/235; el-Kâdf, Fazl, 697, 701; el-Bağdâdf, el-Fark, 115; er-Râzf, Mefâth, III/144.

2- ez-Zemahşerf, el-Keşşâf, IV/129.

3- ez-Zemahşerf, el-Keşşâf, IV/244.

4- ez-Zemahşerf, el-Keşşâf, I/267, III/560; er-Râzf, Mefâth, II/147; İbn Manzûr, Lisân, X/308.

5- el-Cüveynî, el-İrşâd, 333.

6- Bkz. el-Eş'arf, Makâlât, I/266-269; el-Kâdf, Şerh, 707; el-Bağdâdf, Usûl, 249.

7- el-Eş'arf, Makâlât, I/266-268.

8- el-Kâdf, Şerh, 708.

bu şerefli isim verilmez, taatten çıkan methedilmezdi.¹ Fasık kâfir ismini de haketmemiştir. Çünkü bu isim de dünyada zem ve laneti, ahirette de cezayı haketmiş "aslı kâfir" e verilmiş bir isimdir. Fasık ise ondan üstündür. Çünkü fâsık taatten çıkmakla birlikte, Allah ve Rasulüne inanmaktadır. Hatta mukayyet olarak O'na "müminun billah"da denilebilir.²

3) Tatbikat Açısından: Ümmet büyük günah işleyene verilecek isim konusunda ihtilaf etmişse de onun aynı zamanda fasık olduğunda icma etmişti.³ O halde, isimlendirmede ihtilafli olan mümin ve kâfir isimlerini terkedip, ittifak ettikleri fasık ismini tercih etmeleri gerekmişti. Çünkü fâsık, hüküm itibariyle de bu ikisinin arasında yer almaktadır. Fıili yüzünden zemmedilmesi, kendisinden uzaklaşılması, şahitliğinin reddedilmesi ve müslüman kabristanına defnedilmesine izin verilmese de mümin hükmünde tutulmuş ve kâfirlere uygulanan bu ahkam ona uygulanmamıştır. Sahabe ve tâbiûn da bu uygulamada ittifak etmiştir.⁴

Görüldüğü gibi Mutezile, bu yaklaşımla "günahkar mümin" konusunda, iki aşırı ucu temsil eden Hariciler ile Mürcie arasında bir itidal çizgiyi aramış ve bu çizgiyi selef in icma ettiği yol olarak açıklamaya çalışmıştır. İ'tizâlin aslı olan el-Menzile görüşü bu şekilde "orta yol" (sırat-ı müstakîm) olarak anlamalarının ve selefle temellendirmelerinin asıl sebebi ise "i'tizâl"e"dinden çıkma" anlamı veren ve kendilerini Ehl-i Bid'at" olarak vasıflandıran muhaliflerine karşı Sırat-ı Müstakîm üzere ve Ehl-i Sünnet olmalarını ispatlama çabasıdır.⁵ Nitekim el-Kâdî Abdülcebbar, mez-

1- el-Kâdî, Şerh, 140-141, 701-702, 707-711; Tanzîh, 74; eş-Şehristânî, Nihaye, 170.

2- el-Kâdî, Şerh, 139, 140, 701-704, 712-714, 717-718.

3- el-Kâdî, Zikr, 64; el-Mes'ûdî, Mürûc, III/235.

4- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/267; el-Kâdî, Şerh, 140, 712-713.

5- Bkz. el-Kâdî, Fazl, 154-156. 211; el-Hayyât, el-İntisâr, 118.

hebin el-Menzile esası münâsebetiyle şöyle der: "Bilesin ki bu mezhep, husûsen Emîri'l-Müminîn (Hz. Ali)'den, bütün Sahabe ve Tabiûn'dan alınmıştır. Bunun içindir ki Ebû Hanîfe: Emîri'l-Müminîn'in âsîlere (Ehlü'l-Bağy) yaptığı muamele olmasaydı, onların ahkâmını bilemezdik" demiştir. İşte, bizim de bu konuda bu görüşte olmamız gerekir."¹

el-Kâdî, bu sözleriyle, Mutezile'nin günahkâra "fasık" ismi verilmesi yolundaki görüşün aslında Selef'in görüşü olduğunu, Hz. Ali'nin sîretinde de bunun örneği bulunduğunu iddia etmektedir. Bu örnek de, Hz. Ali'nin, biatı bozarak kendisine isyan eden Hâricîlere yaptığı muâmele idi. Hz. Ali, Nehrevân harbinde kılıçtan geçirdikten sonra, onların durumları konusunda, ashabıyla arasında bir konuşma geçmişti. Hz. Ali, Hâricîlere müslim, münâfık, müşrik, kâfir isimlerinden herhangi birinin verilmesini uygun görmemiş, haklarında sadece: "Dün kardeşlerimiz idiler. Bugün bize isyan ettiler. Biz de bize yaptıkları bu zulüm sebebiyle kendileriyle savaştık"² açıklamasını yapmıştı.

Bu suretle el-Kâdî, "biatı bozarak itaatten çıkan Hâricîlere verilen bâğî ismi" ile "büyük günah işleyerek imandan çıkan kimseye verilen fâsık ismi" arasında bir isim ve kavram yakınlığı bulunduğunu öne sürmektedir.

Diğer yandan, el-Kâdî'ye göre, Mutezile ile Hz. Ali arasında sadece fikrî değil, organik bir bağ da mevcuttur: Mutezile'nin lideri Vâsıl b. Atâ', Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin öğrencisidir. el-Menzile görüşünü de ondan almıştır.³ Ebû Hâşim de, Hz. Ali'nin, Havle isimli câriyesinden doğma oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğludur.⁴

el-Kâdî'nin bu nisbeti, Şiflik ile İ'tizâl arasında

1- el-Kâdî, Şerh, 141.

2- el-Kâdî, Şerh, 713; İbn Kesîr, el-Bidâye, VIII/290.

3- el-Kâdî, Şerh, 137-138, 713.

4- el-Mes'ûdî, Mürûc. III/73.

bir yakınlığı akla getirirse de, bunun aksini düşündüren bilgiler de mevcuttur. İlginçtir ki, Hz. Ali'ye dayandırılan fısk görüşü, onun, Mutezile'nin kurucuları Vâsıl b. Atâ' (v.131/748) ve Amr b. Ubeyd (v.144/761) tarafından zımnen fısk ile ithamına vesile olmuştur.

Bilindiği gibi, adam öldürmek büyük günahlardandır. Fitne devrindeki iç harpler de (Cemel, Sıffân) bu fiil çokça işlenmişti. Adâletinde (dindarlığında) şüphe olmayan Sahabe de bu harplerde karşı karşıya gelmişti. Savaşan taraflardan her ikisini de haklı görmeye imkân bulunmadığına göre, bir taraf fiilinde haksız demekti. Bu haksız taraf da fiilinden dolayı günahkâr (fâsık) durumunda bulunuyordu. Fâsık ise tevbe etmeden öldüğü takdirde ebedi olarak cehennemlikti.

Görüldüğü gibi bu, hangi safta olursa olsun, Sahabe'yi fısk ile zan altına alan bir yaklaşımdı. Fısk'ın en aşağı derecesi de adaletin düşmesi, yani şahitliğinin muteber olmaması idi.

Şîa Hz. Ali'yi harplerinde haklı, muhaliflerini haksız bulurken, Mutezile'nin şeyhleri Vâsıl ve Amr, fısk anlayışlarına bağlı olarak farklı bir kanaat açıklıyorlardı. Onlara göre, ortada bir haksızlık ve işlenen bir günah vardı; her iki tarafı da haklı görmeye imkân olmadığı için, bir taraf haksız ve fâsık demekti; ancak, yeterli delil bulunmadığı için hangi tarafın haksız olduğunu tayin etmek de mümkün değildi. Bu durumda bir tarafın haksız olduğu kabul edilir, fakat, bunun hangi taraf olduğu konusunda kesin bir hüküm verilemezdi.

Mutezile şeyhlerinin bu tavrı, bir bakıma "delil yetersizliğinden hükmü askıya alma"dır. Ancak bu, tarafları tebrîe anlamına da gelmiyordu. Meselâ Vâsıl'ın, Cemel harbine katılan taraflar için şöyle söylediği nakledilir:

"Ali, Talha ve ez-Zübeyr, yanımda bir demet bakla (gibi basit birşey)ya bile şahitlik etseler, ben onların şahitliğine dayanarak hüküm vermezdim. Eğer Ali, ordusundan

bir adamla yanımda şahitlik etse, bu ikisinin şahitliğini kabul ederim. Fakat, biri Ali'nin, diğeri Talha ve ez-Zübeyr'in ordusundan olan iki adamın şahitliğini kabul etmem. Çünkü iki taraftan biri, mutlaka cehennemlik fasıktır"¹

Anlaşılacağı üzere, Vâsıl, aynı saftan iki adamın şahitliğini kabul ediyor, fakat bir tarafın mutlaka fâsık olması dolayısıyla, ayrı saflardan iki adamın şahitliğini kabul etmiyordu.

Vasıl, bu hükme varırken Sahabe'nin Cemel harbindeki durumunu, mülâane yapan iki şahsın durumuna kıyaslamıştı. Hangisi olduğu bilinmemekle birlikte, mülâane yapan şahıslardan biri fâsıktı. Hangisinin fâsık olduğu tayin edilemediği için de mülâane yapan iki şahsın şahitliğiyle hüküm verilemezdi.²

~~Mezhebin ikinci adamı~~ Amr b. Ubeyd ise Vâsıl'a katılmakla birlikte, o aynı saftan iki adamın şahitliğini de kabul etmiyordu. Çünkü fasıkın o taraf olması ihtimali vardı.³ Gene ondan da, Vâsıl'dan nakledilen sözün benzeri bir söz nakledilir: "Şayet Ali, Osman, Talha ve ez-Zübeyr bir misvak (çubuğu gibi basit bir şey) üzerinde şahitlik etseler bile, ben bu şahitliği kabul etmem."⁴

Mutezile ulemasının ekserisi Cemel'deki taraflar için Vâsıl'ın görüşüne katılmıştı.⁵

1- el-Bağdâdî, el-Milel, 84. Ayrıca bkz. el-Bağdâdî, el-Fark, 120, 320, el-Milel, 154, Usûl, 290-291, 335; eş-Şehristânî, el-Milel, I/49; İbn Hacer, Lisân, VI/215; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/356.

2- el-Bağdâdî, el-Fark, 120, el-Milel, 84; eş-Şehristânî, el-Milel, I/49.

3- el-Bağdâdî, el-Fark, 121, 320, el-Milel, 86; eş-Şehristânî, el-Milel, I/49, el-Makrîzî, el-Hıtat, II/346.

4- el-Hatîb, Târîh, XII/178.

5- el-Eş'arî, Makâlât, II/457; el-Bağdâdî, el-Fark, 121, el-Milel, 86, 154, Usûl, 290-291, 335.

Mutezile'nin iç harplere katılan Sahabe hakkındaki bu kanaati "Sahabe'yi itham" dan ziyade "kebîre'yi i'zâm" olarak görülmelidir. Onlar, işlenen masiyet fiilinin gözardı edilemeyeceğini düşünmüşler, bu yüzden iki taraftan birinin fâsık olduğunu kabul etmişler, ancak haklı ve haksızı tesbitin zorluğuna bağlı olarak, hangi tarafın fâsık olduğunu tayinde tevakkuf etmişlerdi. Aslında her iki saf-ta yer alan Sahabe'yi de fert fert tevelli ediyorlar ve bunda da savaş öncesi durumlarını esas alıyorlardı. Meselâ Vâsıl ve Amr'dan yukarıdaki sözleri nakleden eş'ari müellif Abdulkâhir el-Bağdâdî (v.429/1038) de bu durumu kabul eder: "Vâsıl b. Atâ', Amr b. Ubeyd, en-Nazzâm ve Kaderiyye'nin ek-serisi: Biz Ali ve Ashabını da, Talha ile ez-Zübeyr ve taraftarlarını da fert fert tevelli ederiz (...) demişlerdi."¹

Mutezilî müelliflerden el-Hayyât (v.298/910) da bu durumu biraz daha açık anlatır. Meselâ, nakline göre, Vâsıl ve Amr, Cemel'deki taraflar için şöyle diyorlardı: "Bunların hepsinin de haklı olmadıklarını biliyoruz. Onun için iki taifeden birinin haklı diğerinin hatalı olması câizdir. Bunlardan hangisinin isabetli, hangisinin isabetsiz olduğu açıkça anlaşılamayınca, biz kavmin durumunu alimine havale eder ve kendilerini, kıtalden önceki durumlarını esas alarak tevelli ederiz. İki taife bir araya geldikleri zaman da: Doğrusu biz, ikinizden birinin asi olduğunu biliyoruz; Ancak bunun hanginiz olduğunu bilmiyoruz, deriz."²

Mutezile'nin kurucuları Vâsıl ve Amr'ın bu düşünceleri, onların hem Sahabe'nin adaletini gözettiklerini, hem de dinin haram saydığı bir fiilin işlenmesini mazur gördüklerini anlatır mahiyettedir.

1- el-Bağdâdî, Usûl, 290.

2- el-Hayyât, el-İntisâr, 73-74.

E- el-EMR Bİ'L- MA'RUF VE'N-NEHY ANİ'L-MÜNKER

"Söz ya da fiil olsun, aklen veya şeran, güzelliğinden dolayı nefsin kendisine meyledip sevdiği her şey "ma'rûf"tur, çirkinliğinden dolayı kendisinden hoşlanmadığı her şey de "münker"dir."¹

Ma'ruf (iyilik" güzelliği din veya akıl yoluyla bilinen hususları, münker (kötülük) de akılın ve dinin reddettiği hususların tümünü ihtiva eden bir terimdir.²

Mutezile'ye göre iyiliği emredip kötülükten nehyetmek dinin, "rükünlerinden büyük bir rükündür."³ Gücü yetip te bunları terkeden kişi hidayette değildir.⁴ Bu yüzden, "Mutezile iyiliği emretmenin ve kötülükten nehyetmenin, kılıçla başlayıp aşağıya doğru (kılıç, el, dil, gönül) hangisine güç yetiştiriyorsa, müslümanlara iki vacip (farz) olduğunda icma etmiştir."⁵

Esas, özetle, müslümanların her bir muhalife karşı çihad ve ahkamı ikame etmekle görevli olduklarını kabul eder. Konu, nazarı tetkiklerden ziyade ahlakla ilgilidir.⁶

Mutezile'nin bu prensibi bir mezhebî esas haline getirmeleri, toplumdaki dini ve ahlâkî disiplinin korunması amacıyla alakalıdır. Çünkü bu esasın maksadı, maruf'un kaybedilmemesi ve münkerin gerçekleşmemesidir. Bu farz bazı mükelleflerce yerine getirildi zaman diğerlerinden düşer, dolayısıyla farz-ı kifâve'dir.⁷

1- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/500.

2- el-Kâdî, Şerh, 141; et-Tabersî, Mecma', II/807.

3- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, II/298.

4- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/643.

5- el-Ka'bî, Zikr, 64; Ayrıca bkz. el-Es'arf, Makâlât, I/278; el-Mes'ûdî, Mürûc, III/235.

6- en-Neşâr, Neşetü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm, 350.

7- el-Kâdî, Şerh, 148, 741.

Kutezile'ye göre iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmek her müslümana vaciptir. Bu vücubun sadece akıl veya nakil ile mi yoksa her ikisiyle beraber mi bilineceği meselesi ise aralarında ihtilaflıdır. Meselâ, Ebû Alf el-Cübbâf, vücubun akıl ve sem' ile birlikte bilineceğini, oğlu Ebû Hâsim el-Cübbâf ise tek bir yer dışında sem' ile bilineceğini sövlemisti. Ona göre birine açıkca zulmedildiğini görüp de kalbi bundan rahatsız olmuyorsa, bu rahatsızlıktan kurtulmak için zalimi fiilinden nehyetmek aklen vacip olurdu.¹

Sem'i açıdan vücub ise kitan, sünnet ve icma' deliliyle sabittir.² Bu yüzden de, itaat edilmesi zorunlu bir imamın zuhur edip emir vermesi şartına bağlayan bir Râfizî (sîf) taifesi dışında, bütün ümmetin vücubunda ittifak ettiği bir prensipti.³

İyiliği emretme ve kötülüğü nehyetmenin bazı şartları vardır. Bu şartlar bulunmadığı zaman vücub da sâkit olur. Meselâ:

1) Emredilen şeyin ma'rûf, nehyedilen şeyin de münker olduğunun kesin olarak bilinmesi gerekir. Aksi halde münkeri emredip ma'ruf'tan da nehyedilmesi mümkündür.

2) İçki ve kumar aletlerini görmek gibi, münkerin işlenmek üzere olduğunun anlaşılması

3) Yapılacak nehyin daha büyük zararasebep olmayacağıının bilinmesi

4) Sözün tesir edeceğinin bilinmesi yahut kuvvetle zannedilmesi

1- el-Kâdfî, Şerh, 142, 742, 745; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/452; et-Tabersî, Mecma', II/807.

2- el-Kâdfî, Şerh, 142, 741.

3- el-Kâdfî, Şerh, 148, 741, 750, 751. Krş. el-Eş'arî, Makâlât, I/58, 125, 295, II/451-452; el-Cüveynî, el-İrşâd, 311; el-Kurtubî, el-Câmi', IV/105.

5) Sözüün, can ve mal zararına neden olmayacağıının bilinmesi veya kuvvetle zannedilmesi.¹ Ancak kişi, dini aciz kılmak için, bu uğurda karşılaşacağı eziyetlere de sabırlı ve metanetli olması gerekir.²

İyiliği emretme ve kötülüğü nehyetme ancak bu şartları taşıyan kişiye vacip olur. Bu şartlara haiz olmayan kişinin sorumluluğu, nasıl bir kişi olarak tanınacağına bağlıdır, Münkere rıza göstermeyeceği bilinen mazbut bir kimse ise, ona bir şey gerekmez. Eğer münkere rıza göstereceği zannedilen bir kimse ise töhmetten kurtulmak için karakterini izhar etmesi gerekir. Gene bu şartın hepsi de şahit olduğu zaman, emir ve nehyin güzel veya çirkin olduğu durumlar ise münferit olarak değerlendirilir.³

İyiliği emretme ve kötülükten nehyetme, bütün mezhleplerce farz olmakla birlikte, esas şartları taşıyan bir grubun tatbiki ile sorumluluk diğerlerinden kalkar. Dolayısıyla farz-ı kifayedir.⁴ Zira asıl maksat, toplumda marufun zavi edilmemesi ve münkerin yaşanmasıdır. bu maksat, kolay bir yolla sağlanabiliyorsa ondan vazgeçip zor olan yolu tercih etmek caiz olmaz. Aklın gereği de budur.⁵

İyiliği emretmek emredilen şeye tabidir; vacip ise vacip, mendup ise menduptur. Kötülükten nehye gelince, hepsi vaciptir. Çünkü münkerlerin hepsi de kubh sıfatını taşır; bu yüzden de, küçük büyük ayrımı yapılmadan terkedilmeleri vaciptir. Bu açıdan ef'âl-i kulûb veya ef'âl-i ce-

1- el-Kâdî, Şerh, 142-143; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/452.

2- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, III/233.

3- el-Kâdî, Şerh, 144-146.

4- el-Kurtubî, el-Cami', IV/165; et-Tabarsî; Mecma', II/807; ez-Zemahşerî, er-Keşşâf, I/452; er-Râzî, Mefâtih, VIII/166-167.

5- el-Kâdî, Şerh, 741.

vârihten olması arasında fark da yoktur. Çünkü nehy çirkin olduğu için vaciptir; kubh ise hepsinde umumidir.¹

Diğer yandan iyiliği emretmedemücerret emirle yetinilir, yapmaya zorlanmaz. Meselâ, namazı terkedene zorla namaz kaldırmak vacip değildir. Ancak münkerden nehyde durum aksinedir. Burada mücerred nehy yeterli değildir. Meselâ, şartlarını taşıyan bir kişi münkerde, nehy için önce yumuşak sonra sert bir üslupla konuşmayı dener. Vazgeçmezse peşinden darb ve mukatale usulleri gelir.² Dolayısıyla, kötülükten vazgeçirmek ve toplumun islahı için, nehyin tatbikinde, kolaydan zora doğru yükselen metodlar kullanılır. Bir münker kolayca önlenbiliyorsa, bir üstteki metoda başvurulmaz.³ (Gizli nasihat, açıktan nasihat, gizli ve açık nasihat, darb mücadele (kıtal) gibi)

Esasın gerçekleştirilmesinin de iki şekli vardır:

1) Devlet başkanının (imamın) yetkisinde olanlar: İslâm bilgini, devletin güvenliğini sağlama, ordu gönderme, vali ve kadılar tayin etme gibi görevler devlet başkanının sorumluluğundadır.

2- İnsanların kendi aralarında gerçekleştirebileceği şeyler: Bunlar, içki, hırsızlık, zina gibi herkesin menedebileceği münkerlerdir. Yalnız, taati zorunlu bir imamın bulunması halinde, bunların da devlete bırakılması evlâdır.⁴

el-Kâdî'nin bu tasnifi, İslâm devletinde emir ve nehyin tatbikinde mükelleflerin fiilî müdahalelerini uygun bulmadığını gösterir. Nitekim alimler de münkeri, el ile değiştirmeyi ümeraya, dil ile değiştirmeyi ulemaya, kalb

1- el-Kâdî, Şerh, 146-745; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/452.

2- el-Kâdî, Şerh, 744-745; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/452.

3- el-Kâdî, Şerh, 144; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/452; IV/162; el-Kâdî, Tenzih, 94-95.

4- el-Kâdî, Şerh, 148, 750-751.

ile değiştirmeyi de duafaya (avama) hasretmişlerdir.¹

Mutezile'nin husun ve kubuh anlayışıyla da alakalı olan bu esas, toplumda aklın ve dinin güzel gördüğü her Şeyi ikame ve idameyi, ĉirkin gördüğü her Şeyi de izale etmeyi hedeflediği anlaşılır. Bunu bir mezhebi esas kabul etmeleri, konuya verdikleri önemin bir işaretidir. Dinin nazariyyesinden ĉok tatbikatına yönelen bu esas, hem ferdi hem de ictimai hayatta dini ve ahlaki disiplini koruma gayesi bulunduran, mezhebin ictimai ynu ağır basan tek esastır. Diğerleri ferdi boyutta kalırken, bu esas, insanın iĉinde yaşadığı topluma karşı sorumluluğunu vurgulamıştır. ĉnk mükellefin Őahsına, iman ve ibadet gerektiği kadar, iyiliği emretmek, kötülükten nehyetmek, dini öğrenmek, batıldan alıkoymak gibi, başkalarıyla ilgili hususlar da gerekir. Bunun iĉindedir ki, Allah Tealâ: "Birbirlerine sabrı ve hakkı tavsiye ederler"² buyurmuştur. Başkaları hakkında kişiye gereken herŐey bu iki kelimeye dahildir."³

1- el-Kurtubi, el-Cami', IV/49.

2- el-Asr 103/3.

3- el-Kâdi, Tenzih, 478.

İKİNCİ BÖLÜM

M U T E Z İ L E M Ü F E S S İ R L E R İ

I- H.II. (M.VIII-IX) ASIR

A- MUTEZİLİ MÜFESSİRLER

1- Vâsıl b. Atâ (v.131/748)

Ebû Huzeyfe (Ebu'l-Ca'd) Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl, el-Basrî el-Mahzûmî.

Mutezilenin kurucusu, şiir ve hutbeleriyle meşhur, belîğ bir ediptir.

a- Hayatı: H.80/699 yılında Medine'de doğmuştur.¹ Rivayetlerdeki iftilafa göre Benû Mahzûm, Benû Dabbe veya Benû Hâşim'in mevlâsı idi.² Hz. Ali (v.40/660)'nin Havle ismindeki cariyesinden doğan oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye (v.81/700)³'nin terbiyesinde büyüdüğü ve onun oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye (v.98/716)⁴ den öğrenim gördüğü kaydedilir.⁵ Ancak bu bilgilerin, Mutezileyi Ehl-i Bidât (sonradan ortaya çıkmış, muhdes) olmakla tenkit eden sünnî çevrelere karşı şiî temayülleri kuvvetli olan Mutezile alimlerince, mezhebe bir "sened" ikame etmek için ortaya atıldığı akla gelmektedir. Nitekim sünnî mezhepler tarihçisi Abdülkâhir el-Bağdâdî (v.429/1038), Vâsıl'ın öne sürdüğü itizâlî görüşleri İbnü'l-Hanefiyye ve oğlu Ebû Hâşim'den aldığı yolundaki iddiayı "yalan" olarak vasıflandırır.⁶

1- el-Murtezâ, eş-Şerîf, Gururu'l-Fevâid ve Dururu'l-Kalâid (Emâlî), I/164; İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, VI/11; İbnü'l-Verdî, Tetimmetü'l-Muhtesâr, I/284; ez-Zehebî, Mîzânu'l-İ'tidâl, IV/329; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-Müfessirîn, II/356.

2- İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 202; el-Murtezâ, Emâlî, I/163; İbn Hallikân, Vefeyât, VI/7, İbnü'l-Murtezâ, Tabakât, 29.

3- el-Mesûdî, Mürûcu'z-Zeheb, III/73; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, IX/354.

4- ez-Zehebî, el-İber fî Ahbâri men Ğaber, I/116; İbn Hacer, Tehzîb, VI/16.

5- el-Ke'bi, Bâbu Zikri'l-Mutezile, 64; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 203; el-Kâdî Abdulcebbâr, Fazlu'l-İ'tizâl, 226, 234; el-Murtezâ, Emâlî, I/165; İbnü'l-Murtezâ, Tabakât, 7.

6- el-Bağdâdî, Abdülkâhir, el-Milel ve'n-Nihâl, 84.

Vâsıl'ın genç yaşta Medine'den ayrılarak Basra'ya yerleştiği ve orada el-Hasen el-Basrî (21-110/642/728) ye intisab ettiği, ilmi de "i'tizâl"ine kadar ondan okuduğu ise meşhur ve müsellemdir.¹

Vâsıl, Basra'da hocası el-Hasen el-Basrî'nin meclisinde çok sessiz bir öğrenciydi; uzun süre dilsiz olduğu zannedilmişti.² Bu suskunluğunda, ilim edebi kadar dilindeki bir kusurun da önemli payı olmalıdır; çünkü peltek konuşur, "R" harfini "Y" olarak telaffuz ederdi;³ Halbuki mutezilî edip el-Câhız (v.255/869)"ın anlattığına göre, dildeki pelteklik Arap dilinde büyük bir kusur sayılıyordu ve Vâsıl'ınki de belâgat ve fesâhat açısından en çirkin telaffuz şekliydi.⁴

"Kebîre" meselesinde hocası ile fikir ayrılığına düşüp derslerini terkettiği vakit bu kusurunun ağırlığını, iyice hissetmişti; çünkü görüşlerini açıkça ortaya koyabilmek, sözlerini dinletebilmek ve muarızlarıyla rahatça tartışabilmek için, her şeyden önce fesahat kusuru olmayan, "Düzgün" bir konuşmaya ihtiyacı olduğunu anlamıştı. Ayrıca çekiçliliği olmayan bir konuşmanın, fikirlerini zayıf göstereceğinin de farkındaydı.⁵

Vâsıl, bulunduğu durum itibariyle öncelikle bu problemini çözmek istemiş ve çareyi de bu harfin geçtiği kelimeleri kullanmamakta bulmuştu. "R" harfinin bulunduğu kelimeler yerine bunların muradiflerini kullanma konusundaki uzun temrinlerden sonra bunu başarmış ve bu konuşmasını tabii bir

-
- 1- el-Ka'bî, Zikr, 65; ez-Zehebî, Mîzân, IV/329; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, VI/214; el-Makrizî, el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr fî Zikri'l-Hitâti ve'l-Âsâr, II/345.
 - 2- İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 203; el-Kâdî, Fazl, 235; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 29.
 - 3- el-Ka'bî, Zikr, 65; el-Kâdî, Fazl, 234; el-Murtezâ, Emâlî, I/163; İbn Hallikân, Vefeyât, VI/7; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 28.
 - 4- el-Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn, I/13-15, 30.
 - 5- el-Câhız, el-Beyân, I/13-14.

üslup haline de getirmişti.

Biyografi kaynaklarının hemen hepsi onun bu peltekliliğine ve bulduğu çözüme değinerek, bunun bir darb-ı mesel haline geldiğini belirtir ve örnekler de naklederler.¹ Irak valisi Abdullah b. Ömer Abdülaziz'in (v.132/749) huzurunda Basra hatipleri arasında yapılan bir müsabakada diğerleri gibi hazırlıklı olmayıp irticâli konuşmasına rağmen en güzel hutbeyi onun verdiği kaydedilir.² Bu hutbesi günümüze de intikal etmiştir.³ "R" harfinin Arapçada en sık kullanılan harflerden biri olduğu⁴ ve Vâsıl'ın, bu harfin yer almadığı kelimelerle en güzel hutbeyi irad edecek derece rahat ve edibane konuştuğu dikkate alınırca, onun kelime bilgisinin ne derece zengin ve lisan melekесinin ne derece gelişmiş olduğu kolayca anlaşılabilir.

Vâsıl'ın bu kabiliyeti, muhalifleri eşarîlerce de kabul edilmiştir. eş-Şehristânî (v.548/1153) onun fazilet ve edebiyatta meşhur olduğunu söylerken⁵, Abdülkâhir el-Bagdâdî, "içinde R harfinin bulunmadığı hutbesine gelince; belki onu hazırlamak için günlerce uğraşmıştı" der ve kendisinin de böyle hutbeleri olduğundan bahseder.⁶

Hitabet kabiliyetinden dolayı "Mutezile'nin hatîbi"⁷ diye anılan Vâsıl alim, zâhid ve âbid bir insandı. Bu konularda çeşitli menkıbeleri nakledilir. Mesela, karısı onun

1- Msl.Bkz. el-Câhız, el-Beyân, I/15-16,19-22; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 202-203; el-Ka'bi, Zikr,65; el-Murtezâ, Emâlî, I/139-140; el-Kâdî, Fazl,238; İbn Hallikân, Vefeyât, VI/8-9; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, XIX/243-247; ez-Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, V/464-465; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 30-31.

2- el-Câhız, el-Beyân, I/21-22.

3- Bu hutbe Abdusselâm Hârûn'un tahkîki ile 1951 yılında Kâhire'de Nevâdiru'l-Mahtûtât Mecmuâsı'nda neşredilmiştir. (I/117-136). İstanbul Kütüphanelerinde de nüshaları mevcuttur. Bkz. Sezgin, Fuad, GAS,I/596.

4- el-Câhız, el-Beyân, I/20.

5- eş-Şehristânî, el-Milel, I/49.

6- el-Bagdâdî, el-Milel, 85.

7- el-Kâdî, Fazl, 235.

gece olunca yanına kâğıt kalem koyarak namaza durduğunu, muhâliflerine karşı huccet olacak bir âyet geçince, aralarda not alıp, sonra tekrar namaza döndüğünü haber vermişti.¹

Vâsıl, Mutezile'nin Beş Esâs'ı (Usûl-i Hamse) üzerinde ilk açıklamaları yapan kişi olarak mezhebin kurucusu sayılır. Basra'da yetiştirdiği öğrencilerini, bu görüşlerini anlatmak üzere, çeşitli beldelere gönderirdi.² Onun ve ashabının görüşleri, mezhepler tarihinde "Vâsılıyye" fırkası adı altında anlatılmıştır.³ eş-Şehristânî, kendi devrinde Mağrib'de bu tâlifeden küçük bir grup bulunduğunu haber vermiştir.⁴

Vâsıl 131/748 yılında vefat etmiştir.

b- Eseri: Vâsıl'ın, kaynaklarda çeşitli konulara dair on kadar eseri zikredilmektedir. K. Maâni'l-Kur'ân'ı⁵ da bunlardan biridir. el-Kâdî Abdulcebbâr (v.415/1024), eş-Şerîf el-Murtezâ (v.436/1044), ez-Zemahşerî (v.538/1143) gibi Mutezile'nin son devir müfessirlerinin eserlerinde, Vâsıl'ın, tefsirle ilgili herhangi bir görüşüne rastlanmamaktadır.

2- el-Fazl b. İsâ er-Rakâşî (v.140/757)

Ebû İsâ el-Fazl b. İsâ b. Ebân er-Rakâşî el-Basrî.

Eğip, şair, hatip, hadis alimi ve müfessirdir.

Rakâşîler, lisan melekesi gelişmiş ve hitabet kabiliyeti yüksek İran asıllı bir aileydi. Parsça şiir ve hut-

1- el-Kâdî, Fazl, 236; İbnu'l-Murtazâ, Tabakât, 31-32.

2- el-Kâdî, Zikr, 66-67; el-Kâdî, Fazl, 237-241.

3- Bkz. el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-Fırak, 117-120; el-Milel, 83-86; el-İsferâyînî, et-Tebisîr fi'd-Dîn, 40; eş-Şehristânî, el-Milel, I/46-49; el-Makrîzî, el-Hitât, II/345-346.

4- eş-Şehristânî, el-Milel, I/46.

5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 203; İbn Hallikân, Vefeyât, VI/11; ez-Zehabî, Mizân, IV/329; ed-Dâvûdî, et-Tabakât, II/356; el-Bağdâdî, İsmail Paşa Hediye-tü'l-Ârifiñ, II/499; Kehhâle, Mu'cemu'l-Müellifîn, XIII/159; Sezgin, Fuad, GAS, I/596.

beleriyle ün yapmışlar, aynı başarıyı İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra Arapça'da da göstermişlerdi.¹

Bu aileye mensup olan el-Fazl da, seci'li konuşmalarıyla dikkati çeken iyi bir hatip, vaiz ve kıssacı idi. Devrin önemli kişileri ve pekçok fakaha onu dinlemek için meclisine gelirdi. Amr b. Ubeyd de bunlardandı.² Irak valiliği sırasında Abdullah b. Ömer b. Abdilâziz'in huzurunda hutbe irad eden hatiplerden biri de odur.³

Enes b. Mâlik, el-Hasen gibi Basralılardan rivayette bulunmuştur. Kaderî idi. Yahya b. Maîn, onun hadisteki durumunu soran şahsa "pis kaderî'den sorma" cevabını vermişti.⁴

Devrin alimlerinden Dâvûd b. Ebî Hind (v.139/756) bir gün kendisine: "Kur'an'ı reyinle tefsir etmiş olmasaydın, biz de meclisine gelirdik" demiş, o da: "Sen benim helâli haram, haramı helâl kıldığımı görüyor musun?" diye karşılık vermişti.⁵ Bundan onun, ölüm, haşr, cennet, cehennem gibi vaaz ve irşada elverişli konulara ağırlık veren bir tefsir faaliyeti yürüttüğü anlaşılmaktadır.

3- Amr b. Ubeyd (v.144/761)

Ebû Osmân Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî et-Teymî.

Mezhebin ikinci adamı durumunda, tefsir, hadis ve fıkıh alimi, zahid bir şahsiyettir.

a-Hayatı: Aslen Kâbil'li⁶ olan Amr, H.80/699'da Basra'da doğmuştu; Benû Teym (Temîm)'in mevlâsı idi.⁷ Dîni ve ilmî şahsiyetini el-Hasen'in eğitiminde kazanmıştı. İ'tiza-

1- el-Câhız, el-Beyân, II/207.

2- el-Câhız, el-Beyân, II/196-206.

3- el-Câhız, el-Beyân, I/21; el-Kâdî, Fazl, 237-238.

4- ez-Zehebi, Mizân, III/356.

5- el-Câhız, el-Beyân, I/196.

6- el-Ka'bî, Zıkr, 68; el-Mes'ûdî, Mürûc, III/314; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 35.

7- İbn Sa'd, et-Tabakât, VII/273; İbn Kuteybe, el-Maârif, 212; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 203; İbn Hacer, Lisânu'l-Mizân, VII/326.

linden önce o da Vâsıl gibi el-Hasen'in önde gelen öğrencilerindendi ve hocası ondan "Basra'lı gençlerin en hayırlısı" diye sözederdi.¹

el-Câhız'ın naklettiğine göre "Amr b. Ubeyd akıllı ve âbid bir âlimdi; beyân ve Kur'ân sâhibiydi".² Vâsıl'ın aksine "hadis râvîlerinden olan Amr b. Ubeyd zühd ile tanınır".³ Bu yüzden kaynaklarda "zâhid mutezilî"⁴ sıfatıyla anılır ve çok secededen dolayı alınının nasırlaştığı haber verilir.⁵

Aynı zamanda bir fıkıh ve hadis âlimi olan Amr, el-Hasen el-Basrî dışında Ubeydullâh b. Enes, Ebu'l-Âliye, Ebû Kılâbe gibi kimselerden de okumuştur. Kendisinden de İmam Ebû Yûsuf, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Şu'be gibi fakih ve muhaddisler ilim öğrenmişlerdi.⁶ Ne var ki, mutezilî olması, ilmî şahsiyeti üzerinde yapılan değerlendirmeleri de etkilemiş, Humeyd et-Tavîl, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Yûnûs b. Ubeyd gibi bir grup hadis âlimi ona karşı şedîd davranmışlardır. Bid'atın da ötesinde küfürle, Dehriyye'den olmakla ve hadiste yalancılıkla ithâm etmişlerdir.⁷ Meselâ Yûnûs b. Ubeyd, Amr'ın ilim meclisine giden oğlunu "zinâ, hırsızlık ve içki gibi haramları işlemesinin Amr'ın kader görüşünü benimsemesinden ehven" olduğunu söyleyerek azarlamıştı.⁸

1- el-Ka'bî, Zikr, 68.

2- el-Câhız, el-Beyân, III/137.

3- eş-Şehristânî, el-Milel, I/49.

4- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh, V/528; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/293.

5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 203; el-Murtezâ, Emâlî, I/170.

6- el-Bağdâdî, el-Hatîb, Târîhu Bağdâd, XII/184; ez-Zehebî, Mîzân, III/273; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, X/78.

7- Bkz. el-Ukaylî, ed-Duafâu'l-Kebîr, III/277-281; el-Hatîb, Târîh, XII/170-186; ez-Zehebî, Mîzân, III/273, 280; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/78-79.

8- el-Ukaylî, ed-Duafâ', III/285-286; el-Hatîb, Târîh, XII/173.

Tenkitlelerinde daha mutedil olan hadis âlimleri, Amr'ın yalancılıkla cerh edilemeyeceğini, hadislerinin de mezhebinin dâîsi olduğu için terkedildiğini açıklamışlardır. Yahyâ b. Maîn,¹ Abdullah b. el-Mübârek (v.181/797),² İbn Hibbân (v.354/965)³ bunlardandır. Esâsen, zühd ve takvâ hayatı bir yana, büyük günah işleyen (mürtekib-i kebîre)in fâsık ve tevbe etmeden ölürse ebedî cehennemlik olacağını savunan bir mezhebin mensubu olarak, Amr'ın dini konularda yalan söyleyeceğini düşünmek de zordur.

Amr'ın, Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136 - 158/754-775) ile, hilâfetten öncesine dayanan eski bir dostluğu vardı. Hilâfeti sırasında ona nasihatlarını konu alan birçok menkıbesi nakledilir.⁴

Amr, 144/761 yılında Mekke-Basra yolu üzerindeki Merrân denilen yerde vefat etmiş ve orada defnedilmişti.⁵ Bir yolculuğu sırasında onun buradaki kabrini ziyâret eden halife el-Mansûr "artık yeryüzünde kendisinden hayâ edilecek biri kalmadı" demiş ve ona bir mersiye söylemişti. Kendinden aşağı bir mevkie bulunan biri için mersiye söyleyen tek halîfenin o olduğu, sebebinin de Amr'a duyduğu derin mahabbet ve hürmet olduğu anlatılır.⁶

1- el-Ukaylî, ed-Duafâ', III/281; ez-Zehebî, Mîzân, III/277.

2- İbn Kesîr, el-Bidâye, X/78.

3- İbn Hibbân, el-Mecrûhîn, II/69; III/36.

4- Bkz. el-Câhız, el-Beyân, II/153-154,159,III/135, IV/128; İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbâr, I/209, el-Maârif, 212; el-Mes'ûdî, Mürûc, III/314; el-Hatîb, Târîh, XII/166-170.

5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 203; el-Murtezâ, Emâlî, I/169; el-Hatîb, Târîh, XII/186; ez-Zehebî, Siyer, VI/106.

6- el-Câhız, el-Beyân, II/93; İbn Kuteybe, el-Maârif, 212, Uyûn, I/209; el-ka'bî, Zikr, 68; ez-Zehebî, Mîzân, III/279.

b- Eseri: Amr'ın, hocası el-Hasen el-Basrî'den yazdığı "Kıret-Tefsîr anî'l-Hasen"¹ isimli bir eseri vardır. Bu eserin, tefsir kaynaklarındaki birçok rivâyet içinde günümüze kadar ulaştığı kaydedilmektedir.²

4- Mûsâ b. Seyyâr el-Üsvârî (v.150/767 civarı)

el-Üsvârî de Basra'da er-Rakâşî gibi, Farsça ve Arapçada lisan ve hitâbet hünerine sâhip, kaderî bir müfessirdir.

el-Hasen, Katâde, Atıyye el-Avfî gibi Basra âlimlerinden rivâyette bulunmuşsa da kaderî olduğu için hadiste zayıf sayılmıştır.³

Basra'da doğan el-Câhız, hemşehrisi Mûsâ el-Üsvârî'nin buradaki tefsir faaliyetini şu şekilde anlatmaktadır:

"Dünyanın hayret uyandıran kişilerinden biriydi. Farsçadaki fesâhati de ancak Arapçadaki fesâhati kadardı. O, meşhur meclisine oturur, Arabı sağına Fûrsü soluna oturtur, Kitabullah'tan bir ayet okur ve onu Arapça olarak tefsir eder sonra yüzünü Fûrse çevirir, ayeti onlara da Farsça tefsir ederdi. Beyanınin hangi dilde daha kuvvetli olduğu da bilinemezdi; halbuki bir dilde iki lisan bir araya geldiği vakit mutlaka biri diğerini gölgelerdi; ancak, anlattığımız Musa b. Seyyâr el-Üsvârî'nin dili bundan müstesna idi. Bu ümmette, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den sonra mihrabda Mûsâ b. Seyyâr'dan daha iyi Kur'ân okuyan biri yoktu."⁴

Mutezilânın tabakât eserlerinde, onun bu metodla otuz yıl tefsir dersleri verdiği, ancak Kur'ân'ın tefsirini

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 203; el-Bagdâdî, Hediye, I/802; Kehhâle, Mu'cem, VIII/10.

2- Brockelmann, Târîhu'l-Edebi'l-Arabî, II/361; Sezgin, GAS, I/597.

3- es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/157-158; ez-Zehebi, Mîzân, IV/206; İbn Hacer, Lisân, VI/120, 136-137.

4- el-Câhız, el-Beyân, II/10.

tamamlayamadığı kaydedilir.¹

5- Ömer eş-Şimmezî (v.180/796 civ.)

Ebû Hafs Ömer b. Ebî Osmân eş-Şimmezî (eş-Şemrî)

eş-Şimmezî nisbesiyle meşhur olan Ömer b. Ebî Osmân ilk Mutezile kelâmcılarındanıdır. Amr b. Ubeyd ve Vâsıl b. Atâ'dan okumuş ve bu iki âlimden rivâyette bulunmuştur.² Kendisinin, bilinen iki râvisi de İsmâil b. İbrâhîm el-İclî³ ve Abdülkerim b. Ravh el-Ğıfârî'dir.⁴

Ömer eş-Şimmezî hakkındaki bilgiler de, râvisi Abdülkerim el-Ğıfârî'nin haberlerine dayanır. Meselâ hocası hakkında: "Yüzbin hadis ve iki tefsiri hıfzettim. Ömer b. Ebî Osman'ın tasniflerinden ezberlediklerimin sayısını bilmiyorum." dediği nakledilmiştir.⁵

Bu haber, mübâlâğa unsurları taşısa bile, herhalde, eş-Şimmezî'nin çok sayıda eser veren ilk müelliflerden biri olduğuna işâret edebilir. Bizi burada asıl ilgilendiren ise, Abdülkerim b. Ravh'ın Ömer eş-Şimmezî'den hıfzettığı "iki tefsir"dir.

İbnu'n-Nedîm (v.380/990), eş-Şimmezî için: "K. et-Tefsîr'i, Amr ve el-Hasen'den rivâyet etti" demiştir.⁶ Bundan, mezkûr "iki tefsir" lafzıyla, el-Hasen ve Amr'dan rivâyet edilen tefsirlerin kasdedildiği anlaşılmaktadır.

Mutezilî el-Kâdî Abdulcebbâr (v.415/1024) ise onun için: "Vâsıl ve Amr'dan el-Hasen'in tefsirini rivâyet etmiştir" der.⁷ Bundan da "iki tefsir" in Vâsıl ve Amr'a ait oldukları anlaşılır. Nitekim eş-Şimmezî'nin, Vâsıl ve Amr'ın râvisi olduğu bilinmektedir. Bu açıdan el-Kâdî'nin ifadesi daha doğru görünmektedir. Ancak onun ifadesi, bir

1- el-Kâdî, Zikr, 271; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 60.

2- el-Câhız, el-Beyân, I/9, 15, 80, 81

3- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/455; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb, II/208.

4- el-Câhız, el-Beyân, I/9, 15, 80, 81. Krş. ez-Zehbî, Mîzân, II/644; İbn Hacer, Tehzîb, VI/372.

5- el-Kâdî, Fazl, 253.

6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 203.

7- el-Kâdî, Fazl, 253.

başka açıdan da büyük öneme sâhiptir.

eş-Şerîf er-Radî (v.406/1015), el-Kâdî Abdulcebbâr (v.415/1024), eş-Şerîf el-Murtezâ (v.436/1044) ve ez-Zemahşerî (v.538/1143) gibi Mutezile'nin son devir müfessirlerinin eserlerinde Vâsıl'dan nakledilen tefsir görüşüne hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Amr b. Ubeyd'in ismi ise çok ender olarak zikredilir. Ondan yapılan nakiller de tefsirle ilgili değil, kırâat rivâyetleri ya da zühd ve takvâ konulu sözleridir. Buna karşılık el-Hasen el-Basrî'nin ismi bu kaynaklarda çok sık zikredilir ve rivayet tefsirinde bir otorite olarak görünür.

el-Hasen'den çok sık tefsir nakledilmesine karşılık, Vâsıl ve Amr'dan gelen tefsir rivayetlerine rastlanmaması, ilk anda bu iki Mutezile şeyhinin tefsirleri bulunmadığını yahut sonradan kaybolduklarını akla getirir. Ancak bu pek doğru olmamalıdır. Kanaatimizce bu iki şeyhin birer tefsiri vardır. Fakat bunlar bütünüyle kendilerine ait olmayıp, hocaları el-Hasen'den rivayetlerine dayanan birer tefsirdir. Belki, o devirde kendilerine ait müstakil eser olarak kaleme de alınmamış ve sözlü rivayet olarak kalmışlardır. Bunlar, daha sonra birer ravi durumunda olan Vâsıl ve Amr'a değil, tefsirlerin asıl sahibi olan el-Hasen'e nisbet edilerek nakledilmiş, dolayısıyla bu ikisi hazfedilmiştir.

İşte Ömer eş-Şimmezî'nin rivayet ettiği "iki tefsir" de aslında el-Hasen'e ait olup, ravileri Vâsıl ve Amr tarafından nakledilen tefsir olmalıdır. Bu tefsiri Vâsıl ve Amr'dan talebeleri Ömer eş-Şimmezî, ondan da talebesi Abdülkerim b. Ravh el-Ğıfârî rivayet etmiş olmalıdır.

Bütün bunların ışığında, H.İI. asırda, Mutezile'nin dâî kesiminin tefsire ait eserlerinin, esas itibariyle el-Hasen'e ait olan tefsirin birtakım ilâvelerle rivayeti şeklinde olduğu sonucuna varılabilir.

B- İ'TİZALİ GÖRÜŞLERİ BENİMSEYEN MÜFESSİRLER

1- el-Hasen el-Basrî (v.110/728): Kaderîdir.¹ Tefsirle ilgili eserleri şunlardır:

- 1) K. fî Adedi Âyi'l-Kurân²
- 2) K. Nüzûli'l-Kur'ân³
- 3) Tefsîru'l-Kur'ân⁴

2- Vehb b. Münebbih (v.114/732): Kaderîdir.⁵ Tefsirle ilgili eserleri şunlardır:

- 1) K. el-İsrâiliyyât⁶
- 2) Kasasu'l-Enbiyâ⁷
- 3) K. el-Mübtedâ⁸
- 4) Tefsîru'l-Kur'ân⁹
- 5) ez-Zehru'l-Enik fî Kıssati Yûsuf es-Sıddîk¹⁰

1-İbn Sa'd, et-Tabakât, VII/167; İbn Kuteybe, el-Ma-ârif, 195; el-Ka'bi, Zikr, 87; el-Kâdi, Fazl, 215-225; el-Murtezâ, Emâli, I/152-153; ez-Zehebî, Mîzân, I/527; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 18-24, 136.

2-İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist,40; Sezgin- GAS, I/592.

3-İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 40; Sezgin, GAS,I/592.

4-İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist,36, 202; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/147; Hacı Halîfe, Keşf, I/446; el-Bağdâdî, Hediyye, I/265.

5-el-Ka'bi, Zikr,85; el-Kâdi, Fazl,338; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 135; Nüveyhız, Mu'cem, II/721; ez-Zehebî, Mîzân, IV/353; Yâkût, Üdebâ, XIX/259; Kehhâle, Mu'cem, XIII/174.

6-Hacı Halîfe, Keşf, II/1390; el-Bağdâdî, Hediyye, II/501; Kehhâle, Mu'cem, XIII/174; el-Habeşî, Mesâdir, 12.

7- Hacı Halîfe, Keşf, II/1328; Kehhâle, Mu'cem,XIII/174; Sezgin, GAS, I/306.

8-Brockelmann, TEA, I/152; Sezgin, GAS, I/306; el-Habeşî, Mesâdir, 12.

9-Hacı Halîfe, Keşf, I/461; el-Bağdâdî, Hediyye, II/501; Nüveyhız, Mu'cem, II/721

10-el-Habeşî, Mesâdir, 12.

3- Muhammed el-Bâkır (v.114/732): Kaderîdir.¹ Tefsîru'l-Kur'ân'ı² vardır.

4- Katâde b. Diâme (v.118/736): Kaderîdir.³ Tefsirle ilgili eserleri şunlardır:

- 1) Avâşiru'l-Kur'ân⁴
- 2) K. en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî Kitâbillah⁵
- 3) Tefsîru'l-Kur'ân⁶

5- Ebû Reça' Muhammed b. Seyf el-Ezdî (130/747): Kaderîdir.⁷ Tefsîru'l-Kur'ân'ı⁸ vardır.

6- Abdullah b. Ebî Necîh (v.131/748): Kaderîdir.⁹ Tefsîru'l-Kur'ân'ı¹⁰ vardır.

7- Dâvûd b. Hind (v.139/756): Kaderîdir.¹¹ Tefsîru'l-Kur'ân'ı¹² vardır.

-
- 1- el-Ka'bî, Zikr, 75; el-Kâdî, Fazl, 226; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 15.
 - 2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 36, 226-227; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/199; Sezgin, GAS, I/528;
 - 3- İbn Sa'd, et-Tabakât, VII/229; el-Ka'bî, Zikr, 88, 94, 103; el-Kâdî, el-Fazl, 341; Yâkût, Üdebâ, XVII/9; ez-Zehebî, Mîzân, III/385; el-Mugnî, II/522; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 41, 137.
 - 4- İbn Sa'd, et-Tabakât, VII/273; Sezgin, GAS, I/32.
 - 5- ez-Zerkeşî, el-Burhân, II/28
 - 6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 36; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/43; Hacı Halife, Keşf, I/456; el-Bağdâdî, Hediye, I/834; Kehhâle, Mu'cem, VIII/127; Sezgin, GAS, I/32.
 - 7- el-Ka'bî, Zikr, 107.
 - 8- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 37; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/155; Nüveyhîz, Mu'cem, II/537; Cerrahoğlu, Tefsirin Doğuşu, 164.
 - 9- İbn Sa'd, et-Tabakât, V/483; Ahmed b. Hanbel, K. el-I'lel, II/63; İbn Kuteybe, el-Maârif, 206; el-Ka'bî, Zikr, 83; el-Kâdî, Fazl, 337; el-Hatîb, el-Kifâye fî İlmî'r-Rivâye, 125; ez-Zehebî, Mîzan, II/55; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 135.
 - 10- ez-Zehebî, II/515; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/252; Sezgin, GAS, I/20.
 - 11- el-Kâdî, Fazl, 344; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 139.
 - 12- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/169; Nüveyhîz, Mu'cem, I/182.

8- Ca'fer es-Sâdık (v.148/765): Kaderîdir.¹ Tefsirle ilgili eserleri şunlardır:

- 1) Esrâru'l-Cahy
- 2) Havussu'l-Kur'âni'l-Azîm
- 3) Menâfiu's-Suveri'l-Kur'ân: ed-Dürrü'n-Nazîm fi Fezâili'l-Kur'âni'l-Azîm
- 4) Tefsîru'l-Kur'ân²

9- Ma'mer b. Raşid (v.154/771): Kaderîdir.³ Tefsîru'l-Kur'ân'ı⁴ vardır.

10- Saîd b. Ebî Arûbe (v.156/773): Kaderîdir.⁵ Tefsîru'l-Kur'ân'ı⁶ vardır.

11- Saîd b. Beşîr el-Basrî (v.168/784): Kaderîdir.⁷ Tefsîru'l-Kur'ân'ı⁸ vardır.

12- Müslim b Hâlid ez-Zencî (v.180/796): Kaderîdir.⁹ Tefsîru'l-Kur'ân'ı¹⁰ vardır.

-
- 1- el-Kâdî, el-Fazl, 337; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 139.
 - 2- Sezgin, GAS- I/529-530; Nüveyhız, Mu'cem, I/126.
 - 3- el-Kâdî, Fazl, 344; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 134.
 - 4- Sezgin, GAS, I/99, 291.
 - 5- İbn Kuteybe, el-Maârif, 222; el-Ka'бі, Zikr, 94; el-Kâdî, Fazl, 342; el-Hatîb, el-Kifâye, 125; ez-Zehebî, Mizân, II/151; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 137.
 - 6- Sezgin, GAS, I/92; Nüveyhız, Mu'cem, I/211.
 - 7- İbn Sa'd, et-Tabakât, VII/468; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 136.
 - 8- ez-Zehebî, Mizân, II/130; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/181; Kehhâle, Mu'cem, IV/221.
 - 9- el-Ka'бі, Zikr, 84; el-Kâdî, Fazl, 338; ez-Zehebî, Mizân, IV/102.
 - 10- Sezgin, GAS, I/38.

13- Abbâs b. el-Fazl el-Ensârî (v.186/802): Kaderî-
dir.¹ K. el-Kıraât² isimli eseri vardır.

14- Vehî b. el-Cerrâh (v.197/812): Kaderîdir.³ Tef-
sîru'l-Kur'ân'ı⁴ vardır.

15- Süfyân b. Uyeyne (v.198/813): Kaderîdir.⁵ Tefsir-
le ilgili eserleri şunlardır:

- 1) Tefsîru'l-Kur'ân⁶
- 2) Cevâbâtu'l-Kur'ân⁷

1- el-Ka'бі, Zikr, 100; el-Kâdî, Fazl, 343.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 38; İbn Hacer, Tehzîb, V/127; Kehhâle, Mu'cem, V/63.

3- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 136

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 37; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/357; Hacı Halîfe, Keşf, I/461; el-Bağdâdî, Hediyye, II/500.

5- el-Ka'бі, Zikr, 69; el-Kâdî, Fazl, 242; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 135.

6- Hacı Halîfe, Keşf, I/469; el-Bağdâdî, Hediyye, I/387; el-Kettânî, er-Risâle, 41; Kehhâle, Mu'cem, IV/235; Sezgin, GAS, I/96.

7- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 37; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/192; el-Bağdâdî, İzâh, I/303; Nüveyhîz, Mu'cem, I/212.

II- H.III. (M.IX-X.) ASIR

A- MUTEZİLİ MÜFESSİRLER

1- Bişr b. el-Mu'temir (v.210/825)

Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir el-Hilâlî el-Kûfî el-Bağdâdî

Mutezile'nin Bağdad kolunun kurucusu, şâir, edîb ve müfessirdir.

a- Hayatı: Kûfelidir. Önce Basra'ya gelerek kelâm tahsil etmiş, buradaki Mutezile kelâmcılarıyla ters düşüp Bağdat'a geçmiş ve burada mezhebin Bağdat kolunu kurmuştur. Mutezile kelâmının lutf ve fazl nazariyelerini ortaya atan,¹ Adl prensibi üzerinde de yeni görüşler öne süren² bir şahsiyettir. Kelâmî görüşlerini benimseyen ashabı Bişriyye olarak anılmış ve mezhepler tarihî eserlerinde onun bu fikirleri nakl ve münakaşa edilmiştir.³

Edebî sahada da kelâmcılığına paralel bir şöhreti vardı. Şiir ve ahbâr rivayet etmişti. Kendisi de iyi bir şair ve edipti. ez-Zehebî (v.748/1347), onun çeşitli konuları ihtiva eden bir cilt tutarında bir kasidesinden bahseder.⁴ Edebiyat tarihinde de belâgat ilminin kurucularından sayılmıştır. el-Câhîz onun belâgat konulu bir risalesinden; "Belâgat sahasında bundan daha güzel bir kitap görmedim" diye bahsetmiş ve eserden iktibaslar yapmıştır.⁵

1- el-Kâ'bî, Zikr, 72-73.

2- Bkz. es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/361; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I/156-157; İbn Hacer, Lisân, II/33.

3- Bkz. el-Hayyât, el-İntisâr ve'r-Red alâ İbni'r-Râvendî el-Mülhid, 62-65; el-Bağdâdî, el-Bark, 156-159, el-Milel, 107-109 ; İbn Hazm, el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvâ' ve'n-Nihal, I/81-83, IV/202; eş-Şehristânî, el-Milel, I/64-65.

4- ez-Zehebî, Siyer, X/203.

5- el-Câhîz, el-Beyân, I/94-97.

Bişr'in, Kelile ve Dimne'yi Hintçeden Arapçaya tercüme ettiği,¹ nesir halindeki birçok kelam ve fıkıh eserini nazma çevirdiği² kaydedilir. Bunların dışında kelam ilminin çeşitli konularına dair otuza yakın eser telif etmiştir. Bunların çoğu, mezhebin Basra koluna mensup kelimalara, muhalif fırka, din ve mezheplere karşı reddiye tarzındadır.³

b- Eseri: Tefsirle ilgili eseri "(Te'vîlü) Müteşâbihi'l-Kur'ân"ıdır.⁴

2- Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (v.226/841)

Ebu'l-Huzeyl b. Muhammed b. el-Huzeyl b. Abdillâh el-Allâf el-Basrî

Mutezileh'in Basra şeyhlerindendir. Mevâlîden olup 134/751 veya 135/752 yılında Basra'da doğmuş, Bağdat'ta bulunmuş, mecûsî, yahûdî, müşebbihe ve mülhid fırkalarına karşı münazaralarıyla tanınmış ve çok sayıda eser vermiş bir müelliftir. Felsefeden faydalanan ve kelama felsefî bir üslup kazandıran ilk kelimacı olarak da bilinir. Samarra'da vefat ettiği bilinmekle birlikte vefat tarihi ihtilaflıdır; 226/841, 227/842, 235/849 yılları zikredilir.⁵

el-Allâf'ın "Müteşâbihi'l-Kur'an" isimli bir eseri bulunduğu zikredilir.⁶

1- İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 364.

2- İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 205.

3- Bkz. İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 184-185, 205; el-Bağdâdî, Hediyye, I/232; Kehhâle, Mu'cem, III/46; Sezgin, GAS, I/615, III/359-360.

4- İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 41; ez-Zehebî, Siyer, X/203; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/115; el-Bağdâdî, Hediyye, I/232.

5- Bkz. el-Ka'bî, Zikr, 69-70; el-Mes'ûdî, Mürûc, IV/103-104; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 203-204; el-Kâdî, Fazl, 254-263; el-Mürtezâ, Emâlî, I/178-183; el-Hatîb, Târîh, III/366-370; İbn Hacer, Lisân, V/413-414; Kehhâle, Mu'cem, XII/91-92.

6- İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 39.

3- Ebu Bekr el-Esamm (v.230/844)

Ebû Bekr Abdurrahman b. Keysân el-Esamm

a- Hayatı: Mevâlidendir.¹ Basra Mutezilesi'nin şeyh-lerindendi. Zühdü, takvâsı, ahlâkî olgunluğu ve fesâhâti ile meşhurdu.² Ebu'l-Huzeyl ve teşbihçi şii kelamcı Mişâm b. el-Hakem (v.199/814) ile olan münazaraları³ dışında hayatı hakkında fazla bir bilgiye rastlanamamıştır.

b- Eserleri: Kelam konularıyla ilgili otuza yakın eseri bulunan müellifin tefsir sahasında da iki eseri bilinmektedir:

1) K. el-Âyi'lletî Tes'elü anhâ'l-Mücebbire⁴: Bu eserin isminden, cebr anlamı taşıyan ayetlerin i'tizâlî tevilllerini konu alan bir müteşabih tefsiri olduğu anlaşılmaktadır.

2) K. Tefsîri'l-Kur'ân:⁵ Bu eserinden, "onun çok hoş bir tefsiri vardı"⁶ diye sözedilmiştir. Onu es-Sa'lebî (v.427/1035) de tefsiri el-Keşf ve'l-Beyân'da zikretmiştir.⁷

Nakle göre, mutezilî müfessir Ebû Ali el-Cübbâî (v.303/915) tefsirinde, kendinden önceki müfessirlerden sadece Ebu Bekr el-Esamm'ı zikretmiş ve en-Nîsâ 4/54 ayetinde ondan yaptığı nakil hakkında : "Ayetin fıkıh ve lügat yönüne de temas etseydi daha iyi olurdu" değerlendirmesini yapmıştı.⁸

1-İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 113.

2-el-Kâdî, Fazl, 267; Ibn Hacer, Lisân, III/427; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/269; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 56.

3-İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 214; el-Kâdî, Fazl, 267; İbnu'l-Mürtezâ, Tabakât, 57.

4-İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 214.

5-İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 37.

6-el-Kâdî, Fazl, 267; Ibn Hacer, Lisân, III/427; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/269; Hacı Halife, Keşfu'z-Zunûn, I/443.

7-Sezgin, GAS, I/615.

8-el-Kâdî, Fazl, 268; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 57.

el-Cübbâî'nin bu değerlendirmesi, el-Esamm'ın eserinin, onun tefsir kaynakları arasında olması dışında, metot itibariyle, lügat ve fıkıh gibi konulara pek girmeyen, kelamî yaklaşımı esas almış, muhtasar bir tefsir olduğuna işaret eder mahiyettedir.

Bundan önceki mutezilî tefsirleri hakkında ancak ismen bilgi sahibi olabiliyoruz. Buna karşılık el-Esamm'ın tefsiri, müstakil olarak günümüze intikal ettiği henüz bilinmemekle birlikte, mevcut tefsirlerde yaşayan ilk canlı tefsir olarak karşımıza çıkmaktadır. Tefsirinde, baştan sona yaptığımız tarama sırasında, er-Râzî (v.606/1209)'nin, 140. kûsur yerde ismen zikrederek, Ebu Bekr el-Esamm'dan tefsir naklettiğini gördük. Bundan, el-Esamm'ın tefsirinin, er-Râzî'nin döneminde mevcut olduğu ve onun bu eseri bizzat kullandığı sonucuna kolayca varılabilir. Nitekim, et-Tevbe 9/40 ayetinin tefsirinde "imamet" meselesine binâen Hz. Ebû Bekr'in faziletini işlerken, bu konuda naklettiği birkaç haber için: "Bu rivayetleri Ebû Bekr el-Esamm'ın tefsirinden rivayet ettik" der.¹

4- Ebû Ya'kûb eş-Şahhâm (v.233/847)

Ebû Ya'kûb Yûsûf b. Abdillâh (Ubeydillâh) b. İshâk eş-Şahhâm el-Basrî

Hayli mahdut olan hakkındaki bilgilere göre, Ebû Ya'kûb, iki büyük Mutezile şeyhi arasında köprü olmuştur; Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın talebesi, Ebû Alî el-Cübbâî'nin de hocasıdır. Basra'da iyi bir cedelci olarak tanınmıştır. Abbâsî halifesi el-Vâsık (v.227-232/842-846) zamanında Dîvânü'l-Harâc idareciliğini yapmış ve 80 yaşında iken H.233/847'de vefat etmiştir.²

1- er-Râzî, Mefâtîhu'l-Ğayb, XVI/66-67.

2- Bkz. el-Hayyât, el-Intisâr, 45; el-Ka'bî, Zıkr, 74; el-Kâdî, Fazl, 280-281; ez-Zehebî, Siyer, X/552-553; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 71-72; İbn Hacer, Lisân, VI/325.

Onun, bir "Tefsîru'l-Kur'ân"¹ bulunduğu haber verilmiştir.

5- Ca'fer b. Mübeşşir es-Sekafî (v.234/848)

Ebû Muhammed Ca'fer b. Mübeşşir b. Ahmed es-Sekafî el-Bağdâdî

Bağdad Mutezilesi'nin şeyhlerindendir. Doğup yaşadığı yer de Bağdad'dır. Kur'ân, hadis, fıkıh ve kelâmda geniş bilgiye sahipti. Hitabet ve belâğati ile temayüz etmişti. Aynı zamanda dinî iffet ve nezâhatı ile de meşhurdu. Zâhiddi; son derece fakir ve güç şartlarda yaşadığı halde vera'ından dolayı kimseden yardım ve hediye kabul etmez, öğrencilerininin zekâtıyla geçinmeyi tercih ederdi.²

Kaynaklarda hadis, fıkıh ve kelâm ilimlerinde yirmiyi aşan eseri zikredilen Ca'fer'in, Kur'ân ile ilgili eseri ise, "en-Nâsîh ve'l-Mensûh"³ dur.

6- Ca'fer b. Harb el-Hemdânî (v.236/850)

Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Harb el-Hemdânî

Bağdad Mutezilesi'ndendir. Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'ın öğrencisidir. Basra'da öğrenim gördükten sonra Bağdat'a geçerek zühd ve ibadetinden dolayı "Râhibu'l-Mutezile" diye anılan İsâ b. Sabîh'in derslerine katılmıştı. Hocası ve onun diğer talebesi Ca'fer b. Mübeşşir gibi Ca'fer b. Harb de zühd ve takvaya dayanan amelî hayatı, dinî iffeti ve ah-

1- el-Kâdî, Fazl, 280; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 71.

2- Bkz. el-Hayyât, el-Intisâr, 63-64, 67-68; el-Ka'bi, Zikr, 74; el-Mes'ûdî, Mürûc, IV/203; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 208; el-Kâdî, Fazl, 283; el-Hatîb, Târîh, VII/162; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, VII/15; ez-Zehebî, Siyer, X/549; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 76-77; İbn Hacer, Lisân, II/121; Kehmâle, Mu'cem, III/143.

3- el-Hayyât, el-Intisâr, 63; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 40, 208.

lâkî nezâhâti ile meşhurdu.¹

Bu iki Ca'fer, Mutezile ekolünün teşekkülünde mües-
sir olan zühd unsurunun, ağırlığını, târihî vetiresi için-
de kaybetmediğini canlı biçimde gösteren birer örnek ola-
rak ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim mutezilî müellif el-
Hayyât (v.298/910) da mezhebinin bu iki şeyhi ile diğer
mezheplere karşı iftihar eder: "Firkaların hiçbirinde ilim
ve amel konusunda Ca'fer b. Mübeşşir ve Ca'fer b. Harb'in
bir örneği daha yoktur. Öyle ki, sîretin güzelliğinde na-
sıl iki Ömer'in sîretleri ile darb-ı mesel getirilmişse, i-
lim ve amel konusunda da iki Ca'fer darb-ı mesel getiril-
miştir".²

Ca'fer b. Harb el-Hemdânî'nin tefsir sahasındaki e-
seri "Müteşâbihu'l-Kur'ân"dır.³

7- Dırâr b. Amr el-Kâdî (v.240/854)

Ebû Amr Dırâr b. Amr el-Kâdî el-Ğatafânî ed-Dabbî

Dırâr, başlangıçta Mutezile'nin bütün görüşlerini
savunurken, sonradan, mezhebin Adl prensibinden uzaklaşa-
rak kader inancını benimsemiş ve kulun fiillerinin yaratıl-
ması meselesinde sünnî izaha yakın fikirler öne sürmüştü,⁴
"Mutezile'nin bid'atçılarından"⁵ olmuştu. Mutezile'ye göre
mezhebin "Beş Esas"ından herhangi birini terkedenden kimse
"mu'tezilî" olarak vasıflanamayacağından,⁶ Dırâr da mezhep-
ten sayılmamıştır. Ancak, başka kaynaklar onu münferid gö-

1- Bkz. el-Mes'ûdî, Mürûc, IV/103; İbnu'n-Nedîm, el-
Fihrist, 213; el-Kâdî, Fazl, 281-283; el-Hatîb,
Târîh, VII/162-163; ez-Zehebî, Siyer, X/549-550;
İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 73-76; İbn Hacer, Lisân,
II/113.

2- el-Hayyât, el-İntisâr, 63.

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 39, 213; ez-Zehebî, Siyer,
X/550; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/124; Sezgin, GAS, I/
619.

4- Bkz. el-Bağdâdî, el-Fark, 213-215, el-Milel, 147-
148; eş-Şehristânî, el-Milel, I/147-148; el-Mak-
rîzî, el-Hıttat, II/349.

5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 214.

6- Bkz. el-Hayyât, el-İntisâr, 98; el-Ka'bî, Zikr, 75;
el-Kâdî, Fazl, 391.

rüşleri olan bir mutezilî olarak tanıtırlar.

Bazı görüşlerinden dolayı bir grup hadis alimi zındıklığına şahitlik etmiş, devrin Bağdad kadısı Saîd b. Abdirrahman el-Cumahî de kanının mubah olduğuna hükmetmiş, bunun üzerine Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'ye sığınmıştı.¹ Olayı nakleden hadis alimi ez-Zehebî'nin şu değerlendirmeyle muhaliflerine karşı Dırâr'ı savunması oldukça dikkat çekicidir: "Dırâr bu muâsırlarından daha üstündür. Zekâsını, din ve mezhepler konusundaki geniş bilgisini açıklayan pekçok eseri vardır".

Nitekim, İbnu'n-Nedîm, onun, çoğu diğer fırkalara, bâtil din ve mezheplere, filozoflara reddiye şeklinde olmak üzere 60 civarında eserini zikreder. Bunlardan ikisi de tefsirle ilgilidir:

- 1) K. Tefsîri'l-Kur'ân
- 2) K. Te'vîli'l-Kur'ân.²

8- el-Kâsım er-Ressî (v.246/860)

Ebû Muhammed el-Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl el-Hasenî el-Alevî el-Hâşimî er-Ressî

Zeydiyye imamlarından; bu mezhebin Kâsımiyye fırkası kendisine nisbet edilmiştir.

a- Hayatı: Bilindiği gibi Mutezile ile Zeydiyye arasında, mezheplerin kurucuları Vâsıl b. Atâ' (v.131/748) ile Zeyd b. Alî (v.122/740)'ye dayanan bir fikrî yakınlık vardır. Çünkü, Zeyd b. Ali "Usûl (itikâdî esaslar)de Vâsıl b. Atâ'ya öğrenci olmuş (...) i'tizâli ondan iktibas etmiş ve bu yüzden bütün ashâbı mutezilî olmuştur".³ Zeyd b. Ali'nin Mutezile'nin tabakât kaynaklarında "Mutezile görüşlerini benimseyen Ehl-i Beyt ricâli" arasında yer alması da ⁴ bu

1- el-Ukaylî, ed-Duafâ', II/122; ez-Zehebî, Siyer, X/545; İbn Macer, Lisân, III/203; ed-Dâvudî, Tabakât, I/216.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 215; Sezgin, GAS, I/614.

3- eş-Şehristânî, el-Milel, I/155. Krş. Kehhâle, Mucem, IV/190.

4- el-Ka'bî, Zikr, 75; el-Kâdî, Fazl, 239.

yüzdendir.

İşte, ilk iki halife Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'in halifelliğini geçerli gördükleri için, diğer Şiîler tarafından redd (rafz) edilen Zeydîler, tarihte iki devlet kurmuşlardı. Bunlardan biri, Hazar Denizi'nin güneyindeki Deylem bölgesinde, diğeri de Güney Arabistan'da, Yemen bölgesindeydi.

İşte, müellifimiz el-Kâsım er-Ressî de, hem siyâsî hem de ilmî anlamda, Yemen'deki Zeydiyye devletinin kurucusudur. Bu devlette Zeydiyye mezhebinin esaslarını vaz'eden kişi olarak tanınmaktadır.¹ Onun bu "vaz'"ı hem itikâdî anlamda "Mutezile akâidi"ni hem de amelî anlamda "Zeydiyye fıkhi"ni ihtiva etmektedir. Nitekim Brockelmann (v.1956) da: "Fıkıhta Kâsımiyye mezhebini tesis ettiği gibi, Cebriyye ve Mücessime'yi reddetmeye de büyük önem vermişti"² diyerek bu noktayı açmıştır. Fuâd Sezgin'in açıklaması da aynı yöndedir: "el-Kâsımiyye adıyla kendisine nisbet edilen zeydî bir akım başlatmıştı. Bu temâyül bugüne dek var olmuştur. Ulûhiyyet konusunda Mutezile'nin görüşlerine sahip ve Mürcie'nin reyine muhalifti".³

Bu bilgiler, el-Kâsım er-Ressî'nin itikâdda Mutezile'nin görüşlerini savunduğunu, fıkıhta da Zeydiyye içinde yeni bir anlayış geliştirdiğini ve bu anlayışın günümüze kadar yaşadığını göstermektedir. Fıkının bekâsını ise, Zeydiyye üzerindeki ilmî ağırlığına borçlu olduğu açıktır. Nitekim, el-Kâdî Abdulcebbar, onun Deylem bölgesindeki Zeydîler üzerinde büyük tesiri olduğunu anlatırken: "Deylem-liler, fetvalarında el-Kâsım'a muhalefet eden kişinin dalâlette olduğuna inanırlardı"⁴ diyerek, Zeydîler tarafından bir otorite kabul edildiğine işarette bulunur.

-
- 1- Zarzûr, Adnân, el-Hâkim el-Cüşemî ve Menhecuhu rî Tefsîri'l-Kar'ân, 31-32.
 - 2- Brockelmann, Târîhu'l-Edebi'l-Arabî (TEA), III/325.
 - 3- Sezgin, Târîhu't-Türâsi'l-Arabî (TTA), II/294.
 - 4- el-Kâdî, Fazl, 374.

el-Kâsım er-Ressî'nin Zeydiyye nezdinde bir "otografie" olması "ilmî" anlamla sınırlı değildir; "siyasî" anlamı (Devlet Başkanlığı) da içine alır. Medine civarındaki Kudis dağında ikamet eden el-Kâsım, Zeydiyye'nin imamı olan kardeşi Muhammed'in (v.199/814) vefatından sonra kendi imamlığını ilân etmişti. Daha sonra, 220/835 yılında Kûfe'de kendisine ikinci bir biat yapılmış ve imâmeti vefatına kadar devam etmişti. 246/860 yılında, Medine civarındaki Ress dağında vefat etmiş ve buraya nisbetle "er-Ressî" adıyla meşhur olmuştur.¹

b- Eserleri: Aynı zamanda şair ve hadis âlimi olan² müellifin, Zeydiyye fıkına, Mutezile kelâmına ve Tefsir'e dair 30'un üzerinde eseri zikredilir. Bunların çoğunun, dünyanın muhtelif kütüphanelerinde tam nüsha veya fragment'leri mevcuttur.³ Bunlardan, Tefsir'le ilgili olanlar şunlardır:

- 1) el-Medîhu'l-Kebîr li'l-Kur'âni'l-Mübîn
- 2) el-Medîhu's-Sağîr
- 3) en-Nâsîh ve'l-Mensûh
- 4) Sıfatü'l-Arş ve'l-Kürsî ve Tefsîrühümâ

Berlin Kütüphanesi 4876 numaradaki bir mecmuada, zikredilen bu dört eserin H.544 tarihli birer nüshası mevcuttur. 5) Tefsîru'l-Kur'ân: San'â' 97 (M.1065). Bu eser hakkında daha sonra müellif el-Ütrûş'un (v.304/916) biyografisinde bilgi verilecektir.

9- el-Câhız (v.255/869)

Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Basrî
el-Kinânî el-Leysî

Çeşitli ilim dallarında geniş bilgiye sahip, mutezeli bir edîbdir.

1- Bkz. el-İsfehânî, Ebu'l-Ferec, Mekâtilü't-Tâlibiyyîn, 553-556; el-Cündârî, Şerhu'l-Ezhâr, 29.

2- İbn Hacer, Lisân, IV/457; Kehhâle, Mu'cem, VIII/91; Nüveyhız, Âdil, Mu'cemü'l-Müfessirîn, I/431.

3- Bkz. İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 244; Brockelmann, TEA, III/325-327; Kehhâle, Mu'cem, VIII/91; Sezgin, GAS, I/561-563; Nüveyhız, Mu'cem, I/431.

a- Hayatı: Gözleri yuvasından çıkık olduğu için el-Câhız lakabı verilen¹ Ebû Osman Arap edebiyatının önde gelen isimlerinden, Mutezile'nin de sayılı şeyhlerindendi. el-Ka'bi (v.319/931), onun kinâne sulbünden geldiğini (dolayısıyla Arap olduğunu) söylerse de,² bu nisbesinin velâ yoluyla olduğu ve zenci kökten geldiği kaydedilir.³

Küçük yaşından itibaren ilme ve kitaplara tutkun bir insandı. En çok sevdiği öğrencisi olan el-Müberred (v.286/899), onu; "ilma üç kişiden daha hırslı birini görmedim: el-Câhız, el-Feth b. Hâkân ve İsmâil b. İshâk el-Kâdî. el-Câhız'a gelince, eline geçen her kitabı, hangi kitap olursa olsun, başından sonuna okurdu"⁴ diye anlatmıştı; yani, "bir kitapla başbaşa kalınca hakkını verirdi".⁵ Sahaf-lardan çıkmaz, bazen kitapları mütalâe için dükkânlarda gecelediği olurdu.⁶

Bu ilim hırsı, onun çok yönlü bir alim olarak yetişmesinde ve edebi kabiliyetini geliştirmesinde en büyük katkıyı sağlamıştı. "O bütün ilimlerde zamanın tekiydi; Fesâhatının yanısıra kelâm, ahbâr, fetva, arabiyât, Kur'an'ın te'vili ve eyyâm-ı arab ilimlerini cem etmişti".⁷ Bütün bu ilimleri öğrenmekle kalmamış, "kuvvetli zekâsına ve onu ustaca kullandığına delâlet eden pekçok da eser vermiş faziletli bir alimdi".⁸

1- İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I/248.

2-el-Ka'bi, Zikr, 73.

3-İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 208; el-Murtezâ, Emâlî, I/194; el-Hatîb, Târîh, XII/213; İbn Hazm, el-Pasl, V/195.

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 208; el-Murtezâ, Emâlî, I/194; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/16.

5- el-Ka'bi, Zikr, 275.

6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 130.

7- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 68. Ayrıca Bkz. el-Kâdî Fazl, 275.

8- İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/19-20.

el-Câhız, Mutezile şeyhleri Sümâme b. Eşres ve Ebû İshâk en-Nazzâm'dan kelâm; Ebû Yusuf'tan fıkıh; Ebu'l-Hasen el-Ahfeş'den nahiv okumuş; lügat ve edebiyat ilimlerini de Ebû Ubeyde el-Esmâî ve Ebû Zeyd el-Ensârî'den öğrenmişti. Rivayet ilminde de Haccâc el-A'ver, Yezîd b. Hârûn ve Ebû Yusuf vb. kişilerden faydalanmış ve kendisinden de Yemût b. el-Mezra' ve Ebû Bekr b. Ebî Dâvûd gibi kimseler nakilde bulunmuştu.¹

Günlük hayatta nüktedan bir insandı; eserlerinde de ciddi ve şakacı anlatımın (hezl) iç içe olduğu bir üslup kullanmıştı. Son yıllarda felç olmuş, H.255/869'da, üzerine düşen kitap yığınları altında can vermişti.²

el-Câhız'ın ilmî, fikrî ve edebî şahsiyeti üzerinde çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Meselâ İbn Kuteybe (v.276/889) Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs'inde, onun parlak deliller getiren hünerli bir kelimacı olduğunu, "balığın ciğeri"³, "şeytanın boynuzu"⁴ gibi hadis ve haberlerle alay ettiğini, kitaplarına dercettiği gülünç ve anlamsız şeylerle gençlerin ve leviyyat sahiplerinin gönlünü çelmek istediğini, eserlerinde zihinleri bulandıracak ve imanı zayıf kişileri şüpheye düşürecek kişileri tenkitsiz naklettiğini anlatır ve onu "ümmetin en yalancısı, en çok hadis uydurmanı ve batıla en çok yardım edeni" olarak vasıflandırır.⁵

1- İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I/248; ez-Zehebî, Siyer, XI/526-530; Mîzân, III/247, el-İber, I/456, Tezkiretü'l-Huffâz, II/541; İbn Hacer, Lisân, IV/355; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/14-15; ez-Zirikli, el-İlâm, V/239.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 208-209; el-Mesûdî, Mürûc, IV/195; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/20; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 70.

3-"Cennet ehlinin yiyeceği ilk yemek bol balık ciğeri" (el-Buhârî, el-Menâkıb, 51, er-Rikâk, 51).

4- Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II/86.

5- İbn Kuteybe, Te'vîl Muhtelifi'l-Hadîs, (Çev. M. Hayri Kırbaoğlu), 83.

Ancak, Uyûnu'l-Ahbâr'ında ondan yaptığı nakiller az değildir;¹ bunlardan bazılarını da: "Amr b. Bahr el-Câhız'ın bize icâzet verdiği kitabında şöyle denilmektedir" diye kayıtlandırmıştır.²

el-Câhız, Sa'leb (v.292/905) ve el-Ezherî (v.370/980) gibi dilciler tarafından da dil ilimlerinde yalancılık ve uydurmacılıkla suçlanmıştır.³ Ancak İbn Hazm (v.456/1064)'ın bu meseleyi tesbiti daha objektiftir: "Geniş bilgi sahibi dâleletçilerden biriydi. Gâlib hali mizahdı. Bununla birlikte, her ne kadar başkasının yalanını çokça irad etmişse de, kitaplarında onun, sabitmiş gibi göstererek zikrettiği bir yalanına şahit olmadık.⁴ Belki ez-Zehebî (v.748/1347)'nin "Bid'at imamlarındandı"⁵ değerlendirmesiyle yetinmesi de bu yüzdendir.

Eş'arî kelâmcısı ve mezhepler tarihçisi Abdülkâhir el-Bağdâdî (v.429/1038)'ye göre ise el-Câhız bir hiçtir. Fırkası olan "Cahızıyye"yi⁶ tanıtırken liderlerini şöyle değerlendirir: "Bunlar Amr b. Bahr'ın tâbileridir. Onlar, el-Câhız'ın kitaplarındaki üslup güzelliğine âldanmış kimselerdir; aslında bunlar, heybetli bir ismi olduğu halde, manası bulunmayan parıltılı bir anlatıma sahip kitaplardır.

1- İbn Kuteybe, Uyûn, I/219, II/33-34, 56, 204, III/137-138, IV/108.

2- İbn Kuteybe, Uyûn, II/199, 216, 249.

3- İbn Hacer, Lisân, IV/355, 357.

4- İbn Hacer, Lisân, IV/357.

5- ez-Zehebî, Mîzân, III/247.

6- el-Câhız'ın ve fırkasının görüşleri için Bkz. el-Hayyât, el-İntisâr, 24-25, 70, 79-80, 101-104; el-Ka'bî, Zikr, 73; el-Bağdâdî, el-Fark, 175-178, el-Milel, 123-126; eş-Şehristânî, el-Milel, I/75-76; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I/248-249; er-Res'anî, Muh-tasaru'l-Fark, 117-118.

Eğer onun sapıklıklarındaki cehaletini bilselerdi, değil ihsan diyerek ona intisab etmek, onu insan diye isimlendirdiklerinden dolayı Allah Teâla'ya istiğfar ederlerdi."¹

Bu ifadelerin sâiki mizah duygusu mudur, secî arzu su mudur, mezhep taassubu mudur, bilemiyoruz. Ama bu gibi ifadelerin, bir mezhepler tarihçisi olarak el-Bağdâdî'nin İslâm fırkaları hakkında verdiği bilgilerdeki objektifliği ve ciddiyeti konusunda şüphe edilmemesi için de belirtmeliyiz.

Diğer bir Eş'arî müellif eş-Şehristânî (v.548/1153) de el-Câhız için şöyle der: "Mutezile'nin faziletli kişilerinden ve musanniflerindendi. Felsefe kitaplarından birçoğunu mütalâa etmiş, onların birçok görüşünü kendi belîğ ifadeleriyle ve lâtif fesâhatinin güzelliğiyle karıştırıp terviç etmişti."²

el-Bağdâdî'ye göre "insan" bile olmayan el-Câhız, eş-Şehristânî'ye göre de bazı felsefî fikirleri Arapçadaki belâgat ve fesahatıyla terviç edebildiği için ün yapmış bir insandı.

b-Eserleri: Şii temayülleriyle bilinin İslâm tarihçisi el-Mes'ûdî (v.346/957), "Osmaniye görüşüne rağmen, râvilerden ve ilim ehlinde, ondan daha fazla eser yazan bir kimse bilinmemektedir"³ diyerek el-Câhız'ın, Şiâ'ya karşı Hz. Osman'ı savunmasından duyduğu rahatsızlığa rağmen, o güne kadar en fazla eseri onun yazdığını haber vermiştir. Sonra şu değerlendirmeyi yapar:

"Tarihçi el-Medâinî'nin de eserleri çoktur; ancak o duyduğu her şeyi naklederdi. el-Câhız ise akıl ve üslup sahibiydi. Kitaplarıyla zihinlerin pasını siler, delilin açık ve sağlam olanını ortaya koyardı. Lafızları zengin, ifadeleri muhkem ve

1- el-Bağdâdî, el-Fark, 175, el-Milel, 123-124.

2- eş-Şehristânî, el-Milel, I/75.

3- el-Mes'ûdî, Mürûc, IV/195.

kelâmdaki nazmı nefisti. Ciddi ve şakacı anlatımı birleştiren bir üslubu vardı. Okuyucuyu usandıracak olan endişe ettiği vakit, ciddi anlatımdan mizâhî ifadeye, hikmetli bir sözden hoş bir nâdireye geçerdi. Hepsi güzel olmakla birlikte, eserlerinin en kıymetlisi el-Beyân ve't-Te'yîn'i idi. Çünkü burada nazım ile nesri birleştirmiş, en iyi şiirleri, en güzel haberleri ve en beliğ hutbeleri toplamıştı. Öyle ki, eserleri adına sadece onun okunması bile yeterliydi. Bu ve diğer eserleri tenkit edilemeyecek derecede mükemmeldi. Ve nihayet Mutezile'nin selef ve halefinden, ondan daha fasih bir kimse bilinmemekteydi".1

el-Câhız ve eserleri hakkında yapılan bu değerlendirmeler, onun geniş bir kültüre, sağlam bir muhakemeye, kuvvetli bir istidlal gücüne sahip olduğunu gösterir. Daha sonraki kaynaklarda İbnu'n-Nedîm'in (v.380/990), onun çeşitli ilimlere dahil 170 küsur eserini zikrettiğini kaydederler.² el-Fihrist'in elimizdeki baskısında ise bu sayı 152 civarındadır.³ Sayıların birbirine yakın olması, verilen rakamların mübalâğalı ve itibari olmadığını gösterir mahiyettedir.

Hakkında söylenenlerin dışında, el-Fihrist'de sayılan eserlerin adlarından da anlaşılacağı üzere el-Câhız, asrının bütün ilimleriyle meşgul olmuş, içtimâî, edebî ve kültürel sahalarda hemen hemen eser vermediği bir konu bırakmamıştır. Kısacası şiirleri ve haberleriyle, ahlak ve adetleriyle, siyasî ve içtimâî olaylarıyla, dinî ve fıkri hareketleriyle, İslâm'ın ilk iki buçuk asrı, akıl ve edebiyatı müsellemlerle bir şahsın, düşünce elegeinden geçip, ciddi ve mizâhî anlatımı sarmalayan bir üslupla bu eserlere girmiştir. el-Câhız ve eserlerinin orijinalitesi de buradadır. Nevar ki bunlardan günümüze intikal edenler sayılıdır. Kur'an ve tefsirle ilgili olanları da müstakil olarak günümüze gelememiş eserleri arasındadır:

1- el-Mes'ûdî, Mürûc, IV/195-196.

2- İbn Hacer, Lisân, IV/357; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/16.

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 209-212.

- 1) K. Âyi'l-Kur'ân¹
- 2) K. Meâni'l-Kur'ân²
- 3) K. el-Mesâil fi'l-Kur'ân³
- 4) K. Nazmi'l-Kur'ân⁴
- 5) K. er-Redd alâ men Elhade fî Kitâbillâh⁵
- 6) K. er-Risâle ilâ İbn Ebî Duâd fî Kitâbi Nazmi'l-Kur'ân⁶

10- Ebû Ca'fer el-Murâdî (v.290/903 civ.)

Ebû Ca'fer Muhammed b. Mansûr b. Yezîd el-Murâdî el-Kûfî ez-Zeydî

Zeydiyye ricalinden, tefsir, hadis, fıkıh ve tarih alimi bir zattır. Nitekim İbnu'n-Nedîm bu branşlardaki eserlerini zikretmiştir. Daha sonraki kaynaklar İbnu'n-Nedîm'in yazdıklarıyla yetindikleri için hakkında fazla bilgiye rastlanmamıştır. İki tefsiri zikredilmektedir:

- 1) et-Tefsîru'l-Kebîr
- 2) et-Tefsîru's-Sagîr⁷

11- Yahyâ el-Kâdî (v.298/911)

Ebu'l-Huseyn Yahyâ b. el-Huseyn b. el-Kâsım "el-Hâdî ilâ'l-Hakk" ez-Zeydî el-Yemânî el-Alevî er-Ressî

-
- 1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 211; el-Bağdâdî, Hediye, I/803; Nüveyhiz, Mu'cem, I/404.
 - 2- el-Bağdâdî, Hediye, I/803; Nüveyhiz, Mu'cem, I/404.
 - 3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 41, 210; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/13; el-Bağdâdî, Hediye, I/803; Nüveyhiz, Mu'cem, I/404.
 - 4- el-Hayyât, el-İntişâr, 25; el-Kâdî, Fazl, 275; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 41, 210; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/15.
 - 5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 211.
 - 6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 211 (dipnot:4).
 - 7- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 244; el-Cündârî, Terâcimü'r-Ricâl, 36; Kehhâle, Mu'cem, XII/53; Nüveyhiz, Mu'cem, II/640; Sezgin, TTA, II/298.

Zeydiyye imamlarından ve mezhebinin gelişmesinde büyük katkısı olan alimlerden idi. Yemen'deki Zeydiye devletini o kurmuştu. Yukarıda geçen el-Kâsım er-Ressî'nin torunu dur, Hz. Hasan'ın neslindedir.

H.2206835 veya 245/859'da Medine'de doğmuş, Hicaz bölgesindeki "el-Fer'"a yerleşmiş ve fakih olarak yetişmişti. Aralarındaki yakın dostluk dolayısıyla Yemen meliklerinden Ebu'l- Atâhiye kendisini Yemen'e davet etmiş, Yahyâ da beraberinde elli kişiyle gelip, Mekke-San'a yolu üzerindeki "Sa'de"ye yerleşmişti (H.280/893). Ebu'l-Atâhiye aşireti ve diğer bazı yemenli kabileler kendisine biat etmişler ve bundan sonra bölgede "Emîru'l-Mü'minîn" ve "el-Hâdî ilâ'l-Hakk" lakablarıyla anılmaya başlamıştı.

Yahyâ, bölgedeki Abbâsî valileriyle ve Karmatîlerle girdiği savaşları kazanıp San'a'ya hakim olmuştu (H.287/900). Böylece Yemen'de Zeydiye Devleti'ni kurmuş ve kısa sürede sınırlarını genişletmişti. Adına para bastırmış ve Mekke'de hutbe okutmuştu. H.298/911'de Sa'de'de ölmüş ve Sa'de Câmii'nin yanına defnedilmişti.¹

Yahyâ el-Hâdî'nin , kaynaklarda, dinî ilimlerin çeşitli branşlarına dağılmış kırk civarında eseri zikredilmektedir. Brockelmann'ın ve Sezgin'in bibliyografik eserlerinde bunların hemen hepsinin Yemen ve Avrupa kütüphanelerinde nüsha ve fragmentleri görülmektedir.² Bunlardan

1- Bkz. el-Hemâni, el-İklîl fî Ensâbı'l-Hımyer ve Eyyâmi Mülûkinâ, X/118, 181, 210; el-Mes'ûdî, Mürûc, IV/266, 308; ez-Zirikli, el-Âlâm, IX/171-172; Kehhâle, Mu'cem, XIII/191-192; Sezgin, TTA, II/299; Zarzûr, Menhec, 126-127; Nüveyhız, Mu'cem, II/727-728.

2- Bkz. İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 244; el-Bağdâdî, Hediyye, II/517; Kehhâle, Mu'cem, XIII/192; Brockelmann, TEA, III/327-330; Sezgin, GAS, I/563-566.

üçü Kur'an ve Tefsir ile ilgilidir:

- 1) Tefsîru'l-Kur'ân
- 2) er-Redd alâ men Ze'ame enne'l-Kur'an kad Zehebe Ba'zuhû¹
- 3) K. Tefsîri Âyeti'l-Kürsî²

12- Muhammed b. Ömer el-Bâhilî (v.300/912)

Ebû Ömer Muhammed b. Ömer b. Saîd el-Bâhilî el-Basrî

Verdikleri biyografik bilgiler değişmemekle birlikte, kaynaklar el-Bâhilî'nin künye, isim ve nisbesinde geniş bir ihtilaf gösterir.³ Sahih şekliyle açık adının yukarıdaki olduğunu sanıyoruz.

el-Bâhilî, Mudar kabilesinden Bâhile b. A'sâr isimli bir adamın soyundan gelenlere yapılmış bir nisbedir.⁴ Muhammed b. Ömer de bu soydandır. Basra'da doğup yaşamış, H.300/912'de bir ihtiyaç için gittiği Bağdad'da vefat etmiştir.⁵

Basra Mutezilesi'nin sayılı kelâmcılarından⁶ yanı sıra kıssacı ve vâizdi. Mev'iza türü kıssa ve haberlere, tarihî olaylara dâir geniş bilgisi vardı. İslâm'a davet hırsı içindeydi. Basra Camii'nde düzenli olarak vaazlar verir, güzel ve etkili konuşurdu. İyi de şiir bilirdi. Basra'daki diğer kelâmcıların meclislerine de devam ederdi. Ebû Alî el-

1- Brockelmann, TEA, III/328; Sezgin, GAS, I/564.

2- Brockelmann, TEA, III/329; Sezgin, GAS, I/566.

3- Bkz. İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 219; el-Kâdî, Fazl, 278, 289, 291, 302, 310, 312; İbn Hacer, Lisân, V/320; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/217; Sezgin, GAS, I/596.

4- es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/275; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I/116-117.

5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 219; el-Kâdî, Fazl, 310; İbn Hacer, Lisân, V/320; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 97.

6- İbnu'n-Nedîm el-Fihrist, 219; İbn Hacer, Lisân, V/320.

Cübbâî (v.303/915)'ye bağlıydı; aralarında büyük bir yakınlık vardı.¹ el-Kâdî'nin söylediğine göre, "Ebû Ali'nin sözlerinin tamamı, Ebû Ömer'in hat ve imlasıyla nakledilmiştir."²

el-Bâhîlî'nin eserleri arasında bir "K. İ'câzi'l-Kur'ân"³ mevcuttur.

13- Amr b. Fâid el-Esvârî (v.III/IX. asır başları)

Ebû Ali Amr b. Fâid (Fâide, Kâid) el-Esvârî et-Temîmî

İsmi ihtilâflıdır. Fażan Künyesindeki kısaltmayla Ali el-Esvârî diye de zikredilir.

Temîm kabilesinin bir batını olan ve kendilerine Esâvire denilen zümreye mensup olduğu için el-Esvârî nisbesini almıştır.⁴ Kelâm ve mezhepler tarihinde el-Esvârî nisbesi mutlak olarak zikredildiğinde o kastedilir.⁵

Basra Mutezilesi'nin ilk büyük kelâmcılarındanandır. Mezhebin ikinci adamı Amr b. Ubeyd'e yetiştiği, ondan okuduğu, hatta onunla münazaralarda bulunduğu kaydedilir.⁶ Diğer bir bilgiye göre ise, Basra'da Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (v.226/841)'in en seçkin talebesidir. Bir ihtiyâç için gittiği Bağdat'ta, Bağdat Mutezilesi kelâmcılarından en-Nazzâm (v.231/845) ile görüşmüş ve fikirlerinden etkilenmişti.⁷ Sıfatlar konusundaki kendine has görüşleri de,⁸ bu görüşmeden sonra ileri sürdüğü kaydedilir.

1- el-Kâdî, Fazl, 310-311; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/217.

2- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 97.

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 219; İbn Hacer, Lisân, V/320; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/217; Nüveyhîz, Mu'cem, II/595.

4- İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/60.

5- Msl. bkz. el-Hayyât, el-İntisâr, 19, 21, 75, 109, 120.

6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 205; İbn Hacer, Lisân, IV/373.

7- el-Kâdî, Fazl, 270-271; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 60.

8- Bkz. el-Bagdâdî, el-Fark, 151, el-Milel, 102-103; es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/157; el-Makrîzî, el-Hıtat, II/346; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 72.

el-Esvârî hadis rivâyetiyle de ilgilenmişti; ancak, kaderî ve mutezilî olduğu için zayıf sayılmış ve hadisleri terkedilmiştir.¹

el-Esvârî'nin tefsir sahasında da büyük bir emeği vardı. el-Câhız'ın verdiği bilgilere göre, daha önce geçen Mûsâ b. Seyyâr gibi, Amr b. Fâid el-Esvârî de otuziki yıl boyunca Basra câmiinde tefsir dersleri vermişti. Kur'ân'ı başından itibaren tefsire başlamış, fakat bu süre içinde sonuna ulaşamamıştı. Sebebi de tefsirin bütün yönleriyle ilgilenmiş olmasıydı. Siyer konularına girer, te'vil vecihleri üzerinde durur, çoğuna ezbere bildiği tefsirle ilgili hadisleri naklederdi. Aynı zamanda kıssacıydı. Konuları daha iyi kavrayabilmek için, âyetlerle bağlantılı olarak çeşitli kıssalar anlatırdı. İşte, bu gibi sebeplerden dolayı, bazan bir âyetin tefsirinin birkaç hafta sürdüğü olurdu.²

İbnu'l-Esîr (v.631/1234) onun mukri olduğuna işaret eder,³ Mutezile kaynakları da onun bir "et-Tefsîru'l-Kebîr"i bulunduğunu belirterek bir de örnek nakledecekler ki,⁴ müellifin uzun tefsir emeğini yazılı hale getirdiği anlaşılır.

14- el-Kâsım b. Halîl ed-Dımaşkî (v.III/IX. asır)

İmâmiyye itikadında şii olan bir fakih ve müfessirdir.⁵ Mutezile şeyhlerinden Hişâm b. Amr el-Füvatî'nin⁶ veya Ebû Mûsâ İsâ b. Sabîh'in⁷ talebesidir. Ca'fer b. Mübeşşir (v.234/848) tabakasındaki Mutezile alimleri arasında zikredilir.⁸ el-Ka'bî onu Mutezile müellifleri arasında

1- el-Ukaylî, ed-Duafâ', III/290; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/60; ez-Zehebî Mîzân, III/283; İbn Hacer, Lisân, IV/372-373.

2- el-Câhız, el-Beyân, II/10.

3- İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/60.

4- el-Kâdî, Fazl, 271; İbnu'l-Murtezâ, 60.

5- Nüveyhîz, Mu'cem, I/432.

6- ed-Dâvûdî, Tabakât, II/32.

7- el-Ka'bî, Zikr, 74.

8- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 206.

saymıştı.¹ el-Hayyât da onun bazı kelâmî görüşlerini eserinde açıklamıştır.²

Kaynaklarda, onun bir "K. Tefsîri'l-Kur'ân"ı bulunduğu zikredilmektedir.³

15- Sâhib ez-Za'ferân (v.300/913'den önce)

Abdullah b. el-Hüseyn b. el-Kâsım b. İbrâhîm, "Sâhib ez-Za'ferân" el-Hasenî el-Alevî er-Ressî.

Zeydiyye alimlerindendir. Yukarıda geçen Yahyâ el-Hâdî'nin kardeşidir. O da Yahya gibi Medine'de doğmuş, ailesiyle birlikte Hicaz toprağındaki "Fer'"da yaşamış, ağabeyi ile birlikte Yemen'e gidip yerleşmişti.

Onun "K. en-Nâsîh ve'l-Mensûh" adlı bir eseri mevcuttur. Sezgin, eserin Berlin'de 40; San'a'âa 99 varaklık birer nüshasına işaret etmiştir.⁴

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 220 (2ekmile).

2- el-Hayyât, el-İntisâr, 50-51, 64-66, 120.

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 206; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/32; Nüveyhîz, Mu'cem, I/432.

4- Kehhâle, Mu'cem, VI/48; Sezgin, GAS, I/42; Nüveyhîz, Mu'cem, I/306.

B- İ'TİZALÎ GÖRÜŞLERİ BENİMSEYEN MÜFESSİRLER

1- Abdülvehhâb b. Atâ' el-Haffâf el-Basrî (v.204/819)

Abdulvehhâb b. Atâ', el-Haffâf, el-İclî el-Basrî Müfessir ve fakih muhaddislerdendir.¹ Basralı mevâlîdendir. Bağdat'a yerleşmiş ve 204/819'da orada vefat etmiştir.²

Rivayet ettiği hadisler Müslim'in Sahîh'inde ve Sünen-i Erbea'da yer almıştır.³ Daha ziyade Saîd b. Ebî Arûbe'nin ravisi olarak meşhurdur; onun kitaplarını rivayet etmiştir.⁴ Kaderîdir, Basra Adliyyesi içinde zikredilir; hatta, meşhur sâfi Ebû Süleymân ed-Dârânî'nin bu yüzden arkasında namaz kılmayıp mescidi terkettiği nakledilir.⁵

Tefsir dalında iki eseri bilinmektedir:

- 1) K. en-Nâsîh ve'l-Mensûh (mine'l-Kur'ân)
- 2) K. et-Tefsîr (Tefsîru'l-Kur'ân)⁶

2- Kutrûb (v.206/821)

Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed "Kutrûb" el-Basrî

Basralı mevâlîdendir. İsâ b. Ömer gibi Basralı nahivcilerden okumuştur; ancak husussen Sîbeveyh (v.180/796)'in öğrencisi olarak tanınmış bir lugat, nahiv ve edebiyat

- 1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 284.
- 2- İbn Sa'd, et-Tabakât, VII/333; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 284; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/255; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/364; Kehhâle, Mu'cem, VI/225.
- 3- İbn Hacer, Tehzîb, VI/450.
- 4- İbn Sa'd, et-Tabakât, VII/333; el-Hatîb, Târîh, X/255; ez-Zehebi, el-Iber, I/346, Mizân, II/681, Siyer, IX/451-454, Tezkire, I/339.
- 5- el-Ka'bi, Zikr, 98; el-Kâdî, Fazl, 343; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 138; ez-Zehebi, Mizân, II/682.
- 6- İbnun'n-Nedîm, el-Fihrist, 284; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/364; el-Bağdâdî, Hediyye, I/636; Nüveyhîz, Mu'cem, I/338.

alimidir.¹ "Kutrüb", Cahiliyye döneminde, belli bir yeri olmayan ve gece gündüz dolaşan küçük bir hayvana verilmiş isimdi.² Ders almaya sabahları çok erken geldiği için, hocası Sîbeveyh ona bu lakabı vermişti.³

Mutezile şeyhi Ebû İshâk en-Nazzâm (v.231/845)'dan kelâm okumuş ve Nazzâmiye olarak bilinen fırkasının görüşlerini benimsemişti. Dolayısıyla, Mutezile esaslarını benimseyen dil alimleri arasındadır.⁴ Basra'da Ebû Dülef el-İclî'nin evladına öğretmenlik yapan bir alim olarak tanınır,⁵ Basralı el-Câhız da ondan iyi bir öğretmen olarak söz eder.⁶

el-Kutrüb, tefsir tarihinde ilk dirayet çalışmalarını yapan alimler arasında yer alır. Bu alandaki çalışmaları da oldukça fazladır:

- 1) K. İ'râbi'l-Kur'ân⁷
- 2) K. Maâni'l-Kur'ân⁸
- 3) K. Mecâzi'l-Kur'ân⁹
- 4) K. Müşkili'l-Kur'ân¹⁰

-
- 1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 58; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/255; Kehhâle, Mu'cem, XII/15.
 - 2- İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, I/683.
 - 3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 58; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/255.
 - 4- ed-Dâvûdî, Tabakât, II/255; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 131; Kehhâle, Mu'cem, XII/15; Nüveyhız, Mu'cem, II/636.
 - 5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 58; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/259.
 - 6- el-Câhız, el-Beyân, I/170.
 - 7- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 58; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/255; el-Bağdâdî, Hediye, II/9.
 - 8- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 37, 58; el-Hatîb, Târîh, XII/405; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/255; el-Bağdâdî, Hediye, II/10; Kehhâle, Mu'cem, XII/15; Sezgin, GAS, VIII/67; Nüveyhız, Mu'cem, II/636.
 - 9- Yâkût, Üdebâ, XIX/53; Sezgin, GAS, VIII/67.
 - 10- Sezgin, GAS, VIII/67.

5) K. Müteşâbihi'l-Kur'ân¹

6) K. er-Redd ale'l-Mülhidîn fi Müteşâbihi'l-Kur'ân²

7) K. Tefsîri'l-Kur'ân³

Kutrub'un bu eserlerinden Maâni'l-Kur'ân'ı, bu türün ilk eseri olduğu ve el-Ferrâ'nın Maâni'l-Kur'ân'ında onu takip ettiği açıklanır.⁴

3- el-Ferrâ' (v.207/822)

Ebû Zekeriyya Yahyâ (Muhammed) b. Ziyâd b. Abdillâh b. Mervân, "el-Ferrâ'", ed-Deylemî el-Kûfî el-Bağdâdî

Mevâlidendir.⁵ 144/761'de Kûfe'de doğmuş, Bağdat'ta yaşamış⁶ ve 207/822'de Mekke yolunda vefat etmiştir.⁷

Kûfe nahiv ekolüne mensup bir dil ve edebiyat alimi olarak meşhurdur; yalnız, kıraat, tefsir, fıkıh ve hadis gibi dinî ilimlerde, tıp, nücûm, Arap şiiri, eyyâm-ı arab gibi değişik alanlarda da bilgi sahibi olan kültürlü bir alimdir.⁸ Bu çok yönlülüğü dolayısıyla, Mutezile şeyhlerinden Sümâme b. Eşres (v.213/828) onu Halife el-Me'mûn (198-218/813-833)'a tavsiye etmiş, halife de onu iki oğluna muallim tayin etmişti.⁹

el-Ferrâ', er-Ruâsî ve Yûnus b. Habîb gibi dilcilerden de faydalanmışsa da, dil ilimlerindeki asıl hocası el-

1- Yâkût, Üdebâ, XIX/53; Sezgin, GAS, VIII/67.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 41, 58; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/255; Kehhâle, Mu'cem, XII/15; Sezgin, GAS, VIII/67; Nüveyhîz, Mu'cem, II/636.

3- Yâkût, Üdebâ, XIX/52; Sezgin, GAS, VIII/67.

4- ed-Dâvûdî, Tabakât, II/255.

5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 73; İbn Hallikân, Vefeyât, VI/176; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/261.

6- İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/414; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/261.

7- İbn Kuteybe, el-Maêrif, 237; İbn Hallikân, Vefeyât, VI/181; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/367.

8- İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/414; İbn Hallikân, Vefeyât, VI/177; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/261.

9- İbn Hallikân, Vefeyât, VI/177-178; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/261.

Kisâî (v.189/805 civ.)'dir; onun en gözde ve en meşhur talebesi olarak bilinir.¹ Hatta muasırı olan nahivcilerden Seleme b. Âsım: "Kendisi nahvı ondan daha iyi bildiği halde, el-Kisâî'yi nasıl ta'zîm ediyor, doğrusu el-Ferrâ'ya şaşıyorum"² diyerek onun hocasından üstün olduğunu söylemiş, Ebu'l-Abbâs Sa'leb de onun lugatları zabt ve tehzîb çalışmalarını "el-Ferrâ' olmasaydı arabiyet olmazdı"³ diye övmüştü. Nitekim "el-Ferrâ'" lakabı da ona kelâmı islâh ettiği için verilmişti.⁴

Hanefî fakihî İmam Muhammed ile teyze çocukları olan⁵ el-Ferrâ', eserlerinde felsefî bir üslup kullanmasıyla tanınırdı.⁶ Halife el-Me'mûn'un isteği üzarine, nahve dair "K. el-Hudûd"unu yazmıştı.⁷ Gene halife, onun bu ve diğer eserlerinin kütüphanelere alınmasını emretmişti.⁸

Belirtildiğine göre, el-Ferrâ' "kelâm ilmini sever ve i'tizâle meylederdi. Gurur, kibir ve taazzumuna rağmen takva sahibi bir dindardı. Sîbeveyh'e karşı aşırı bir bağlılığı vardı. Onun "el-Kitâb" adlı nahiv kitabı başının altında dururdu."⁹

Müellifin tefsir sahasındaki eserleri şunlardır:

1) K. el-Cem' ve't-Tesniye¹⁰ fi'l-Kur'ân¹¹

-
- 1- İbn Hallikân, Vefeyât, VI/176-177.
 - 2- İbn Hallikân, Vefeyât, VI/180.
 - 3- İbn Hallikân, Vefeyât, VI/176.
 - 4- İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/414. Krş. İbn Manzûr, Lisân, XV/152-153.
 - 5- İbn Hallikân, Vefeyât, VI/179; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/261.
 - 6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 73; İbn Hallikân, Vefeyât, VI/180; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/366.
 - 7- İbn Hallikân, Vefeyât, VI/177-178; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/261.
 - 8- İbn Kesîr, el-Bidâye, X/261.
 - 9- ed-Dâvûdî, Tabakât, II/366.
 - 10- İbn Hallikân, Vefeyât, VI/181.
 - 11- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 73; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/367; el-Bağdâdî, Hediyye, II/514.

2) K. İhtilâfi Ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve's-Şâm fi'l-Mesâhif¹

3) K. el-Lugât² fi'l-Kur'ân³, Lugâtü'l-Kur'ân⁴

4) K. Maâni'l-Kur'ân: el-Ferrâ'nın, bir ihtiyaç üzerine⁵ 202-204/817-819 yılları arasında imlâ ettiği⁶ bu eseri Muhammed b. el-Cehm rivayetiyle tahkik edilerek üç cilt halinde basılmıştır (Kahire 1955,1956,1973).

5) K. el-Mesâdir fi'l-Kur'ân⁷, Mesâdiru'l-Kur'ân⁸

6) K. Müşkili'l-Kur'ân: İbn Hallikân, onun, müşkil konusunda biri büyük diğeri küçük, iki kitap telif ettiğini bildirir.⁹

7) K. el-Vakf ve'l-İbtidâ¹⁰

4- el-Ahfeş el-Evsat (v.215/830)

Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade "el-Ahfeş el-Evsat" el-Mücâşiî el-Belhî el-Basrî

Aslen Belhli veya Huvârizmli olup Benî Mucâşi'in mevasıdır. Basralı ve Basra nahiv ekolüne mensup dilcilerdendir. Bir müddet Bağdat'ta ikamet etmiş ve eserlerini orada yazmıştır. Sîbeveyh'den daha yaşlı olduğu, onun hocalarıyla görüştüğü halde, daha ziyade onun talebesi olarak meşhur olmuştur. Önce el-Halîl b. Ahmed'e, sonra da Sîbeveyh'e

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 39; Kehhâle, Mu'cem, XIII/198.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 73; İbn Hallikân, Vefeyât, VI/181; el-Bağdâdî, Hediye, II/514.

3- Sezgin, GAS, VIII/125.

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 38.

5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 73; İbn Hallikân, Vefeyât, VI/177-178.

6- Brockelmann- TEA; II/200.

7- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 73; İbn Hallikân, Vefeyât, VI/181; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/367; Kehhâle, Mu'cem, XIII/198.

8- el-Bağdâdî, Hediye, II/514.

9- İbn Hallikân, Vefeyât, VI/181.

10- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 38, 73; İbn Hallikân, Vefeyât, VI/181; el-Bağdâdî, Hediye, II/514.

bağlanmış ve dil ilimlerinde o zaman ün yapmıştı.¹

el-Ahfeş, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ını rivayet eden kişi olarak meşhurdur. O eserin telifini şöyle anlatmıştı: "Sîbeveyh, el-Kitâb'ına bir şey yazdığı zaman, benim kendisinden daha bilgili olduğumu düşünerek onu bana arzederdi. Halbuki, o benden daha alimdi. Ama ben bugün ondan daha bilgiliyim".² Zira Sîbeveyh, sağlığında bu eserini herhangi birine okutmamıştı; el-Kitâb, onun vefatından sonra el-Ahfeş'ten okunmuştu. Ebû Amr el-Cermî ve Ebû Osmân el-Mâzini gibi dilciler, Sîbeveyh'in eserini el-Ahfeş'ten okuyan dilciler arasındaydı.³ Gene, Kûfeli dilcilerden el-Kisâî'nin Basra'ya gelerek el-Kitâb'ı ondan okuduğu da bilinmektedir.⁴ Aynı şekilde Kûfe nahivcilerinden el-Ferrâ'nın onu "dilcilerin seyyidi", Sa'leb'in de "ilimde insanların en geniş" olarak vasıflandırmaları,⁵ el-Ahfeş'in dil ilimlerindeki mertebesini gösteren örneklerdir.

Müellife, "kısık gözlü" anlamında el-Ahfeş lakabı verilmiş, aynı lakabı taşıyan diğer iki dilciden ayırt etmek için de el-Evsat sıfatı eklenmiş ve bu isimle meşhur olmuştur.⁶

Ebû Osmân el-Mâzini, Ebû Hâtim es-Sicistânî ve Seleme b. Âsım en-Nahvî gibi tanınmış dil alimleri, el-Ahfeş'in eğitiminde yetişmiştir. Bunlardan el-Mâzini: "el-Ahfeş, kelimayı (Arap dilini) en iyi bilen ve onu en usta şekilde tartışan bir insandır"⁷ diyerek hocasını överken, diğer öğren-

1- İbn Kuteybe, el-Maârif, 238; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 58; İbn Hallikân, Vefeyât, II/380-381; ez-Zehebî, Siyer, X/208; es-Suyûtî, Buğye, I/590.

2- İbn Kuteybe, el-Maârif, 238; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 58.

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 58; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/293.

4- el-Kıftî, İnbâh, II/40; ez-Zehebî, Siyer, X/207.

5- İbn Hallikân, Vefeyât, II/381; ez-Zehebî, Siyer, X/207.

6- es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/95-96; İbn Hallikân, Vefeyât, II/381; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/293.

7- Yâkût, Üdebâ, XI/230; el-Kıftî, İnbâh, II/39.

cisi Ebû Hâtim biraz vefasızca: "el-Ahfeş, kötülük adamı bir kaderî idi. Maâni'l-Kur'ân konulu kitabı, içinde kader hakkında bazı şeyler bulunmasına rağmen, oldukça iyidir"¹ değerlendirmesini yapmıştı. Nitekim başka kaynaklar da, el-Ahfeş'in mutezilî olduğunu kaydeder.²

Meşhur tarihe göre 215/830'de vefât eden el-Ahfeş'in Kur'ân ilimlerine dair eserleri şunlardır:

1) K. Ğarîbi'l-Kur'ân: Bu eseri, es-Sa'lebî el-Keşf ve'l-Beyân'ında zikretmiştir.³

2) K. el-Lâmât⁴

3) K. Tefsîri⁵ Maâni'l-Kur'ân: Bu eser "Maâni'l-Kur'ân" ismiyle, Dr. Fâiz Fâris tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde neşredilmiştir (Kuveyt 1400/1979).

Bir habere göre, el-Kisâî, Bağdat'a gelen el-Ahfeş'ten Maâni'l-Kur'ân'a dair bir kitap telif etmesini istemiş, o da bu eserini yazmıştı. Sonra el-Kisâî, bunu esas alarak kendi Maâni'l-Kur'ân'ını yazmış, daha sonra da el-Ferrâ' aynı adlı eserini bu iki kitaba dayanarak telif etmişti.⁶

4) K. el-Vâhid ve'l-Cem fi'l-Kur'ân: Kur'ân'da müfred olarak gelen kelimelerin hepsini, cemi' olarak gelenlerin de müfredini zikrederek anlamlarını açıklayan bir Kur'ân sözlüğüdür.⁷

5- Ebû Zeyd el-Basrî (v.215/830)

Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî el-Basrî

1- el-Kıftî, İnbâh, II/38; ez-Zehbî, Siyer, X/207.

2- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 131; es-Suyûtî, Buğye, I/590; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/185.

3- Sezgin, GAS, VIII/80.

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 38.

5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 58; İbn Hallikân, Vefeyât, II/381.

6- ez-Zübeydî, Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn, 70; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/185-186.

7- ez-Zübeydî, Tabakât, 73; el-Kıftî, İnbâh, II/38; es-Suyûtî, el-İtkân, I/18.

Aslen, Medine'deki Hazrec kabilesine mensuptur. Basra'da yaşamış. lûgat, nahiv ve edebiyat alimlerinden biridir. Ebû Amr b. el-Alâ', Ru'be b. el-Accâc, el-Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyh gibi alimlerden tahsil görmüştür. el-Müberred'in yaptığı mukayeseye göre Ebû Zeyd el-Basrî, el-Halîl ve Sîbeveyh'in dînunda, el-Esmâî ve Ebû Ubeyde'nin fevkinde, Yûnus b. Habîb'in de dengi olan bir lûgat ve nahiv alimidir.¹ Nitekim, Ebû Zeyd'in ders halkasına gelen el-Esmâî "sen bizim 50 yıldır seyyidimiz ve reisimizsin" diyerek onu alnından öpmüş ve oturup dersini dinlemiştir.²

Ebû Zeyd kader görüşünü benimsemiştir. Bazı vehimleri olmakla birlikte hadis ve lûgat rivayetlerinde sika sayılmıştır. Nitekim hadisleri, Ebû Dâvûd ve et-Tirmizî'nin Sünen'lerinde yer almıştır.³

100 yıla yakın bir ömür sürdükten sonra, 215/830 yılında Basra'da vefat eden⁴ bu kaderî müellifin de iki eseri bilinmektedir:

- 1) K. Kırâeti Ebî Amr⁵
- 2) K. el-Lugât⁶ (Lugâtu'l-Kur'ân⁷)

6- el-Medâinî (v.225/840)

Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdillâh el-Medâinî

Çok sayıda eser yazmış ilk İslâm tarihçilerindendir. Mevâlîdendir. Basra'da doğup büyümüş, sonradan Medâin'e yerleşmiş, daha sonra Bağdat'a gelerek vefatına kadar

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 60; İbn Hallikân, Vefeyât, II/378-379.

2- İbn Kesîr, el-Bidâye, X/270; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/180.

3- İbn Hallikân, Vefeyât, II/379; ez-Zehabî, Mizân, II/126-127; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/269-270; İbn Hacer, Tehzîb, IV/3-5; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/179.

4- İbn Hallikân, Vefeyât, II/380; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/270.

5- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/180; el-Bağdâdî, Hediyye, I/387.

6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 60; Kehhâle, Mu'cem, IV/220.

7- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/180; el-Bağdâdî, Hediyye, I/387.

orada yaşamıştı.¹

Hadiste pek sağlam görülmemekle birlikte,² ahbâr, ensâb, eş'âr, sîre, meğâzî, vekâyi' fütûhât ve buldân gibi konularıyla siyasi ve kültürel tarih alanlarındaki haber ve eserleriyle büyük rağbet kazanmış, bu alanlarda "sadûk" kabul edilmiştir.³

İbnu'n-Nedîm ve Bağdatlı İsmail Paşa, onun bu konularda 200 civarında eserini zikrederler. ez-Ziriklî de, biri matbu, diğeri yazma olan iki eseri dışında, bunlardan herhangi birinin müstakil olarak günümüze intikal etmediğini belirtir.⁴

el-Medâinî, Mutezile tabakatında Kûfe kaderîleri arasında zikredilir ve Mutezile şeyhlerinden Mu'ammer b. Abbâd es-Sülemî'nin öğrencisi olarak tanıtılır.⁵ Nitekim, Vâsıl b. Atâ'nın hutbelerini "K.Hutbeti (Hutabi) Vâsıl"⁶ adlı bir eserde derleyip nakleden de odur.

Tarihçi kimliğine uygun olarak, el-Medâinî'nin Kur'ân-la ilgili eserleri de rivâyet tefsirinin konularıyla ilgilidir:

- 1- K. Ahbâri Ashâbi'l-Kehf⁷
- 2- K. Ahbâri'l-Münâfikîn
- 3- K. Esbâbi'n-Nüzûl⁸

-
- 1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 113; el-Hatîb, Târîh, XII/54; İbn Kesîr, el-Bidâye, X/291; İbn Hacer Lisân, IV/253; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/140.
 - 2- ez-Zehebî, Mîzân, III/153; İbn Hacer, Lisân, IV/253-354.
 - 3- el-Hatîb, Târîh, XII/55.
 - 4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 113-117; el-Bağdâdî, Hediye, I/670-672; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/140.
 - 5- el-Kâdî, Fazl, 344; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 54, 140.
 - 6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 117; el-Bağdâdî, Hediye, I/671.
 - 7- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 117.
 - 8- el-Bağdâdî, Hediye, I/671.

4) K. İhtilâfi'l-Mesâhif ve Cem'i'l-Kur'ân

5) K. Tesmiyeti'llezîne Yü'zûne'n-Nebiyye ve Tesmiyeti'l-Müstehziîne'llezîne Cealû'l-Kur'âne İzîn

6) K. Tesmiyeti'l-Münâfikîn ve men Nezele fîhi'l-Kur'ân minhum ve min Ğayrihim¹

7- Muhammed b. Sellâm el-Cumahî (v. 231/845)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. Abdillâh el-Cumahî el-Basrî

Lugat, şiir, ahbâr ve edebiyat alimidir.

Mevâlîdendir.² Basra'da yaşamış, Bağdat'ta bulunmuş, 231/845 veya 232/846 'da orada veya Basra'da vefat etmişti.³

Lugat, şiir, ahbâr râvîsi ve edîbdir. Hadis de rivâyet etmiştir. Ebû Halîfe ve Yahyâ b. Maîn gibi hadis alimleri, onu bu alanda sika kabul etmişler, ancak bazıları kaderî olduğu için hadisine itibar edilmeyeceğini açıklamışlardır.⁴ Meselâ Ebû Hayseme: "Muhammed b. Sellâm'dan hadis yazılmaz; kaderle itham edilmiş bir adamdır. Ondan ancak şiir yazılır, hadis ise aslâ!" demişti.⁵

"Tabakâtu's-Şuarâi'l-Câhiliyyîn" ve "Tabakâtu's-Şuarâi'l-İslâmiyyîn"⁶ adlı eserleriyle meşhur olan bu Basralı dil ve edebiyat alimi, Mutezile tabakâtında da Basra Adliyesi içinde zikredilmiştir.⁷

Tefsir dalında ise "K. Ğarîbi'l-Kur'ân"⁸ adlı bir eseri bilinmektedir.

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 39, 113.

2- ez-Zehebî, Mîzân, III/567; İbn Hacer, Lisân, V/182.

3- el-Hatîb, Târîh, V/330; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, VII/9; ez-Zehebî, Siyer, X/652.

4- el-Hatîb, Târîh, V/328-329; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/291; ez-Zehebî, Siyer, X/651-652.

5- ez-Zehebî, Mîzân, III/568; İbn Hacer, Lisân, V/183.

6- el-Bağdâdî, Hediye, II/12; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII/16; Sezgin, GAS, VIII/87-88.

7- el-Kâdî, Fazl, 344; İbnu'l, Murtezâ, Tabakât, 139.

8- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 37; Yâkût, Üdebâ, VII/13; es-Suyûtî, Buğye, I/115; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/152.

8- Süleymân eş-Şâzekûnî (v.236/850)

Ebû Eyyûb Süleyman b. Dâvûd b. Bişr el-Minkarî eş-Şâzekûnî el-Basrî

Basralı bir kıraat alimi ve hadis hâfızıdır. 140/757 larda Basra'da doğmuş, Bağdat'ta ikamet etmiş, 234/848'de Basra'da¹ veya 236/850'da gittiği İsfehan'da² vefat etmiştir.

Basra ve Bağdat'ta hadis imamlarının meclislerine devam ederek, geniş bir hadis kültürü edinmişti. Bu yüzden, hadis sahasında "hâfız" kabul edilmiştir;³ yalnız, bazı ravi araştırmacıları tarafından uydurmacılık ve yalancılıkla suçlanmış, rivayetleri kabul edilmemiştir. Buna karşılık, aralarından Abdân el-Ahvâzî ve İbn Adiy gibi âlimler, onun yalancılıkla suçlanamayacağını, kitaplarını kaybettiği ve hadisleri hafızasından naklettiği için zaman zaman hataya düştüğünü, buna rağmen pekçok sağlam hadisi bulunduğunu açıklamışlardır.⁴

Mutezile'ye göre Basra Adliyyesi'nden olan⁵ eş-Şâzekûnî'nin, fıkıh bablarına göre tasnif edilmiş bir hadis mu-sannefi dışında, bir de kıraatleri topladığı "K. el-Câmi' fi'l-Kırâât"⁶ vardı.

9- Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe el-Basrî (v.262/876)

Ebû Zeyd (Ebû Muâz) Ömer b. Şebbe (Şeybe, Zeyd, Yezîd) b. Abde (Ubuyd, Ubeyde) b. Zeyd en-Nümeyrî el-Basrî

Basralı ve Benî Nümeyr'in mevlâsı olan müellifin is-

1- İbn Sa'd, et-Tabakât, VII/309; İbn Kuteybe, el-Maârif, 229; el-Hatîb, Târîh, IX/47.

2- Ebû Nuaym, Zikru Ahbâri İsfehân, I/333; es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/371.

3- İbn Sa'd, et-Tabakât, VII/309; es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/371; ez-Zehebî, Mîzân, II/205.

4- Bkz. el-Hatîb, Târîh, IX/40-48; ez-Zehebî, Mîzân, II/205-206, Sıyer, X/679-684; İbn Hacer, Lisan, III/84-88.

5- el-Kâdî, Fazl, 341; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 137.

6- ez-Ziriklî, el-A'lâm, III/187; Kehhâle, Mu'cem, IV/262.

mi ihtilâflıdır. Fakih bir zat, aynı zamanda güvenilir bir hadis ravisidir;¹ yalnız daha ziyade dil ve edebiyatta meşhurdur; şair, edîb, lugavî, nahvî ve ahbârî bir alim olarak bilinir.² Tarih ve edebiyat konulu pekçok eseri zikredilir.³

262/876 yılında Samarra'da öldüğü kaydedilen⁴ ve Mutezile tarafından Kûfe Adliyyesi arasında sayılan⁵ Ebu Zeyd'in "K. mâ İsta'ceme (Yesta'cimu⁶)'n-Nâsu fîhi mine'l-Kur'ân"⁷ isimli bir Ğarîbu'l-Kur'ân çalışması vardır.

10- el-Müberrid (v.285/898)

Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr "el-Müberrid" el-Basrî el-Ezdî es-Sümâlî

III/IX. asrın sayılı dil ve edebiyat alimlerindedir. Güneyli Araplar (Kahtânîler, Yemânîler)ın büyük kabilelerinden biri olan Ezd'in Sümâle b. Eslem boyuna mensuptur. 207/822 veya 210/825'de Basra'da doğup yaşamış, 285/898 veya 286/899'da sonradan yerleştiği Bağdat'ta vefat etmiştir.⁸

Ebû Oşman el-Mâzinî, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Ebû Amr el-Cermî gibi Basralı alimlerden dil ve edebiyat ilimlerini okumuş, Niftaveyh, Ebû İshak ez-Zeccâc ve İbnu's-Serrâc gibi alimlere de hocalık yapmıştır.⁹

-
- 1- Bkz. el-Hatîb, Târîh, XI/208-210; ez-Zehebî, Siyer, XII/369-372, Tezki e, II/90; İbn Hacer, Tehzîb, VII/46 -461; İbnu'l-İmâd, Şezerât, II/146.
 - 2- Bkz. Yâkût, Üdebâ, XVI/60-62.
 - 3- Bkz. İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 125; el-Bağdâdî. Hediyye, I/780; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/206-207; Kehhâle, Mu'cem, VII/286; Sezgin, GAS, I/345-346.
 - 4- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/401.
 - 5- el-Kâdî, Fazl, 344; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 140.
 - 6- el-Bağdâdî, Hediyye, I/780.
 - 7- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 125.
 - 8- el-Mes'ûdî, Mürûc, IV/264; es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/513; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/242; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/367; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/79.
 - 9- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 64-65, 67, 90; ez-Zehebî, Siyer, XIII/576-577; İbn Hacer, Lisân, V/430-432; İbnu'l-İmâd, Şezerât, II/190-191.

Arapçada çok geniş bir kelime bilgisine sahipti. Bu bazan onun "dilde yalancılık"la ithamına sebep olmuşsa da, rivayetlerinde sağlam ve güvenilir bir lugatçı kabul edilmiştir. Fasih bir dili, belîğ bir anlatımı, güzel bir ibaresi vardı. Yakışıklı, kibar ve zarif bir insandı. Nevâdiri bol, konuşması tatlı ve sohbeti aranan bir edipti.¹ Basra valisi onu sohbet meclisine zorla getirtmek istediği zaman, hocası Ebu Hâtim tarafından, evde su soğutmek için hazırlanmış bir yere gizlenmişti. Bu hadiseden sonra, hocası kendisine "soğutulmuş, serinletilmiş" anlamında "el-Müberra" lâkabını vermişti.²

Bir başka habere göre, bu ismi ona diğer hocası el-Mâzinî vermişti. el-Mâzinî, yazdığı "el-Elif ve'l-Lâm" kitabı ın ince ve çetin noktalarını ona sormuş, doğru ve güzel cevaplar alınca da, "gerçeği ortaya koyan" anlamında R'nin kesresiyle "sen müberridsin" demişti. Ancak, muhalif ekole mensup Kûfe nahivcileri R'yi fethalayarak harekeyi değiştirmişler,³ ve "gerçek yüzüne vurulan kişi" anlamıyla onun söylediklerinde isabetsiz ve yalancı olduğunu kinaye etmişlerdi. Nitekim, nahiv ilmindeki ekol farkına bağlı olarak, Basralıların şeyhi el-Müberra ile Kûfelilerin şeyhi Ebu'l-Abbas Sa'leb (v.291/904) arasında, birbirini tekfire kadar varan ve şiirlere konu olan bir münâkaşa ve düşmanlık vardı.⁴

el-Müberra, Mutezile'nin Adl esasını benimseyen dil alimleri arasında sayılır.⁵ Kur'ân'la ilgili eserleri de şunlardır:

-
- 1- İbn Hacer, Lisân, V/432; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/268.
 - 2- İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/367; İbn Kesîr, el-Bidâye XI/79.
 - 3- ed-Dâvûdî, Tabakât, II/269.
 - 4- Bkz. el-Mes'ûdî, Mürûc, IV/285; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/270-271.
 - 5- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 131.

1) K. el-Hurûf fi Maâni'l-Kur'ân ilâ Sûreti Tâhâ¹

2) K. İhticâci'l-Kurrâ'² (el-Kirâât³)

3) K. İ'râbi'l-Kur'ân⁴

4) K. Maâni'l-Kur'ân ("el-Kitâbu't-Tâmm" diye bilinir)⁵: Ebû Bekr İbn Mücâhid (v.324/936), onun bu eserinde daha önce yazılmış Maâni'l-Kur'ân'larda yer almamış orijinal izahlar yaptığını ve bu telif türünde ondan daha güzel bir eser görmediğini haber vermişti.⁶

5- K. mâ İttefeka Lafzuhû ve'htelefe ma'nâhu fi'l-Kur'âni'l-Mecîd⁷ (, K. mâ İttefekat Elfâzuhû ve'htelefet Maânihi fi'l-Kur'ân⁸): el-Müberra'id'in bu eseri Abdülaziz el-Meymenî tarafından neşredilmiştir (Kahire 1350/1931).⁹

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 65; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/269; el-Bağdâdî, Hediye, II/20; Sezgin, GAS, VIII/98.

2- Yâkût, Üdebâ, XIX/122; el-Kıftî, İnbâh, III/241; el-Bağdâdî, Hediye, II/20; Kehhâle, Mu'cem, XII/114; Sezgin, GAS, VIII/98.

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 65; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/269.

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 65; Yâkût, Üdebâ, XIX/122; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/269; el-Bağdâdî, Hediye, II/20; Kehhâle, Mu'cem, XII/114; Sezgin, GAS, VIII/98.

5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 65; el-Hatîb, Târih, III/387; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/269; el-Bağdâdî, Hediye, II/21; Sezgin, GAS, VIII/98.

6- İbn Hacer, Lisân, V/430.

7- el-Bağdâdî, Hediye, II/21; Sezgin, GAS, VIII/98.

8- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 65; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/270.

9- Brockelmann, TEA, II/166; Sezgin, GAS, VIII/98.

III- H.IV. (M.X-XI.) ASIR

A- MUTEZİLÎ MÜFESSİRLER

1- Ebû Alî el-Cübbâî (v.303/915)

Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm b. Yezîd b. Ebi's-Seken el-Cübbâî el-Basrî

Mutezile'nin, son devrinde yetiştirdiği en büyük âlimlerindendir. Kelâmcı ve müfessirdir. Eş'arî mezhebinin kurucusu Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin (v.324/936) de eski hocasıdır.

a- Hayatı: 255/849 yılında Basra'ya bağlı Cübbâ' köyünde doğmuş ve buraya nisbetle meşhur olmuştur.¹ Küçük yaşta Basra'ya gelerek Mutezile şeyhlerinden nazarî ilimleri okumuş, Cebriye kelâmcılarıyla yaptığı münazaralarda zekâsı ve tartışma kabiliyetiyle dikkatleri çekmişti. Bir ara Bağdat'ta bulunmuş ve burada da ilmî münazaralar yapmış, daha sonra, ailesiyle birlikte İran'daki Asker (Askeru Mükrem) şehrine yerleşmiş ve 303/915 yılında burada vefat etmişti. Cenazesi oğlu Ebû Hâşım tarafından doğum yeri olan Cübbâ'ya nakledilerek, eşinin ve annesinin yanına defnedilmişti.²

el-Cübbâî'nin tedrisatına dair bilgiler daha net ise de, tahsil hayatı konusunda söylenenler çelişkili, dolaşısıyla şüphe vericidir. Basra'da, Basra Mutezilesi'nin şeyhi olan Ebû Ya'kûb eş-Şahhâm'a bağlanarak ondan öğrenim gördüğü söylenir.³ Ancak, eş-Şahhâm'ın 253/847'de vefat et-

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 218 (Tekmile); es-Sem'ânî, el-Ensâb, II/17; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/255.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 217-218 (Tekmile); el-Kâdî, Fazl, 287; es-Sem'ânî, el-Ensâb, II/17; İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VI/137; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/381; ez-Zenebî, Siyer, XIV/183; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/125; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 84-85; İbn Hacer, Lisân, V/271

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 217 (Tekmile); el-Kâdî, Fazl, 164, 287; es-Suyûtî, Tabakâtü'l-Müfessirîn, 88.

tiđi dikkate alınınca, bunun mümkün olamayacağı anlaşılır. Esâsen, "Kelâm en kolay şeydir; çünkü ona akıl delâlet eder" ¹ dediği de dikkate alınırca, edindiği nazari kùltürü geniş ölçüde kendi emeğiyle kazandığı söylenebilir. Ancak yukarıdaki bilgiyi, kelâmın Ter'î meselelerinde, başlanğıçta eş-Şahhâm'ın fikirlerini benimsediğine hamletmek de mümkündür.

Mutezili müellifler onu sonsuz bir ilim hırsına, geniş bir kùltüre, işlek bir zekâya sahip, zahid, müttakî ve fakîh bir insan olarak tanıtırılar. İfadelerine göre, onun önemli bir meziyeti de Kelâm ilmini kolaylaştırıp basitleştirmesi, bu ilmi bir müşkilât mecmuası olmaktan kurtarıp, kolayca anlaşılabilen bir düşünce sistemi haline getirmesidir. Bu sebeple de bütün Mutezile ricalî, mezhebin riyâsetinin Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'tan sonra ona geçtiğinde ittifak etmişti. ² Mutezile'ye uzak bir müellif olan ez-Zehebî'nin de, onun bu meziyetlerini "bi'd'atına rağmen" kaydıyla teslim ettiği görülür. ³

el-Cübbâî, yetiştirdiği âlimlerle de meşhurdur. Oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî, daha sonra gelen Mutezile uleması tarafından, "ikinci şeyh" kabul edilmiştir. Bu ikisi "Şeyhain" ve "Cübbâiyyân" lâkaplarıyla anılırlar. ⁴ Oğulluğu olan Ebu'l-Hasen el-Eş'arî ise kırk yaşlarında üvey babasının mezhebini terkedip Eş'arîliği kurmuştu. ⁵

el-Cübbâî'nin tedris hayatı hakkında verilen bilgiler de ilginçtir: Hayatı boyunca imlâ (yazdırma) usulüyle meydana getirdiği eserlerin 150.000 varak tutarında olduğu, bunları hafızasından imlâ ettiği, derslerinde bir kitaba

1- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 82.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 217 (Tekmile); el-Kâdî, Zikr, 295; İbnu'l-Murtezâ, 80.

3- ez-Zehebî, Siyer, XIV/183.

4- Msl. bkz. el-Kâdî Abdulcebbâr, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, 11, 24, 129, 154, 191, 395.

5- Topaloglu, Bekir, Kelâm İlmi, 135.

bakarken görülmediği ve bunun sadece iki istisnası olduğu kaydedilir. Bir kere, matematikçi Muhammed b. Mûsâ el-Huvârîzmî (v.235/849)'nin astronomi cedvellerini ihtiva eden K. ez-Zîc'ine, bir kere de İmam Muhammed (v.189/805)'in fıkıh eseri el-Câmiu'l-Kebîr'in bir cildine baktığı görülmüştü.¹

b- Eserleri: el-Cübbâî'nin 70 kadar eseri bulunduğu zikredilir.² ez-Zehebî, onun tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm dallarına ait 11 eserini kaydeder.³ Branşımıza giren eserleri ise şunlardır:

1) K. el-Mahlûk: Ibnu'n-Nedîm'in "Kur'ân-ı Kerîm hakkında telif edilen çeşitli eserler" başlığı altında zikrettiği bu kitabın, Kur'ân'ın hudûsunu konu alan bir eser olması mümkündür.⁴

2) Müteşâbihu'l-Kur'ân:⁵ Daha sonraki mutezilî müelliflerden Ebû Ömer el-Hallâl (v.377/987), bu eseri kendi Müteşâbihu'l-Kur'ân'ında kaynak olarak kullanmıştı. Şii Mutezile'den İbn Ebi'l-Hadîd (v.655/1257) de Şerhu Nehci'l - Belâğa'sında bu eserden iktibaslar yapmıştı.⁶

3) Tefsîru'l-Kur'ân⁷ (et-Tefsîru'l-Kebîr):⁸ "Ebû Alî'den bir tefsir imlâ etmesi istenmiş, o da bir günde Hamd Sûresinin tefsirini imlâ etmişti. Sonra ertesi gün: Bir de mukaddime imlâ etmemiz gerekir, demiş ve onu da öncekine uygun bir üslupla imlâ etmişti."⁹

1- el-Kâdî, Fazl, 289-290; Ibnu'l-Murtezâ, Tabakât, 82.

2- İbn Hacer, Lisân, V/271; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/190.

3- ez-Zehebî, Siyer, XIV/184.

4- Ibnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 41.

5- Ibnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 39; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/189.

6- Sezgin, GAS, I/622.

7- Ibnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 37; es-Sem'ânî, el-Ensâb, II/17; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/189; Kehhâle, Mu'cem, X/269; Sezgin, GAS, I/622.

8- ez-Zehebî, Siyer, XIV/184.

9- el-Kâdî, Zikr, 292.

el-Cübbâî'nın bu tefsiri, günümüze müstakil olarak intikal etmemişse de bugün eldeki tefsir kaynaklarında muhteva itibarıyla yer almıştır. Meselâ er-Râzî'nin Mefâtîhu'l-Ğayb'ında kullandığı başlıca itizalî tefsirlerden biridir.¹

İbn Kesîr (v.774/1372), bu tefsiri, meseleleri uzun, muhtevası zengin ve bir takım garip vecihleri ihtiva eden bir eser olarak tanıtır.²

Ebu'l-Hasen el-Eş'arî "Tefsîru'l-Kur'ân ve'r-Redd alâ men Hâlefe'l-Beyâne min Ehli'l-İfki ve'l-Bühtân ve Nakdü mâ Harrefehu'l-Cübbâî ve'l-Belhî fî Te'lîfihimâ" isimli bir tefsir yazarak, hocası el-Cübbâî ve muâsırı olan diğer mutezilî el-Belhî'nin itizalî izahlarını reddetmişti.³

2- en-Nâsıru'l-Kebîr = el-Ütrûş (v.304/917)

Ebû Muhammed el-Hasen b. Ali b. el-Hasen, "el-Ütrûş, en-Nâsıru'l-Kebîr" el-Huseynî el-Hâşimî

III-IV/IX-X. asırlarda Taberistan'da hüküm süren Zeydiyye devletinin üçüncü melikidir.

225/840'da Medine'de doğmuş ve Taberistan'da Alevî devletini kuran el-Hasen b. Zeyd (250,270/864-883) bölgeye gelmişti. Samanilerin bölgeyi istilası üzerine, halkının büyük çoğunluğu Mecûsî olan Deylem bölgesine sığınmış ve onüç yıl kadar onların arasında yaşamıştı. Bu süre içinde şahsiyeti, bilgisi, dinî ve ahlâkî yaşıntısı ile Deylemli-ler nazarında büyük itibar kazanmıştı. o da bu sıcak alaka-

1- Bkz. er-Râzî, Mefâtîh, II/175, III/143, V/81, VI/5,38,53,57, VII/88-89, VIII/31, X/85,123,XII/183-184, XIII/105-107, 157, XVII/179, XVIII/123-124, 205, XIX/186-187, XXII/196-198, XXIII/17,148,151, XXIV/140,252,254, XXVI/121,220-221,246,247, XXVII/170,172,253, XXX/96,99, XXXI/86.

2- İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/125.

3- Sezgin, GAS, I/622.

yı iyi değerlendirmiş, planlı bir tebliğ faaliyeti ile onların çoğunu İslâm'a kazandırmış ve etrafında toplamıştı. Deylemlileri arkasına alarak bölgede zulümler yapan Samânî valisine isyan ederek onu yenmiş ve Zeydî devletini yeniden kurmuştu.¹

Bu siyasî ve dinî cabasından dolayı "en-Nâsır el-Ke-bîr" lakabını alan el-Ütrûş 304/916 yılında Taberistan sahibi olarak Âmil'de vefat etmiştir.²

Savaşlarından birinde aldığı bir kılıç darbesi ya da gördüğü bir işkence sağırlığına neden olduğu için "el-Ütrûş" lakabını alan bu zat, Tâlibîler'in şeyhi olarak meşhurdur. Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, lügat, edebiyat ve ahbâr dallarında eserler verecek seviyede bir alimdi. Bütün bu meziyetleri dolayısıyla Şia'nın İmamiyye ve Zeydiyye fırkaları onun imametinde ittifak etmiş ve her iki tâife de onu kendi ricalleri arasında saymıştır.³ Mutezili müellifler de onu i'tizâli benimseyen "seyyid"ler arasında zikrederler.⁴

İbnu'n-Nedîm, el-Ütrûş'u Zeydiyye fukanası içinde zikrederek Zeydiler arasında onun 100 civarında eserinin bulunduğu bahsedildiğini nakletmiş ve kendisinin gördüğü 14 eseri kaydetmiştir.⁵

Müellirin, tefsir vecihlerine 1000 beyitle istişhad ettiği iki mücellâ halinde bir "Tefsîru'l-Kur'ân"ı bulunduğu bildirilmektedir.⁶

-
- 1- el-Mes'ûdî, Mürûc, IV/308,373; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/81-82.
 - 2- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/105; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/381.
 - 3- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/82; ez-Ziriklî, el-A'lâm, II/216; Kehhâle, Mu'cem, III/252.
 - 4- el-Kâdî, Fazl, 299,384; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 117.
 - 5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 244. Ayrıca bkz. el-Bagdâdî, Hediyye, I/269; Kehhâle, Mu'cem, III/252; Sezgin, GAS, I/566-567.
 - 6- ez-Zirikli, el-A'lâm, II/216; Kehhâle, Mu'cem, III/252; Nüveyhîz, Mu'cem, I/142.

3- Muhammed b. Zeyd el-Vâsıtî (v.307/919)

Ebû Abdillan Muhammed b. Zeyd (Yezîd) b. Ali b. el-Huseyn el-Vâsıtî el-Bağdâdî

Aslan Vâsıt'lı olup Bağdat'ta yaşamıştı. Ebû Ali el-Cübbâî'nin talebesiydi; kelâm ilmini ondan okumuştı. Hanefî fıkhnı benimsemişti. Kelâm ve edebiyat ilimlerinde ün yapmış, buna bağlı olarak da pek çok öğrenci yetiştirmişti. Bilhassa, muâsır ve fikrî muâırızî olan dilci Niftâveyh'i hicveden söz ve şiirleriyle tanınırdı. Ayrıca, cedel ve mü-nazaralarıyla meşhurdu. Hocası Ebû Ali'den dört yıl sonra (307/919)da vefat etmişti.¹

Hakkındaki bilgiler sınırlı olan el-Vâsıtî'nin Kur'-ân ile ilgili olarak iki eseri bilinmektedir:

- 1) İ'câzu'l-Kur'an² fî Nazmihi ve Te'lîfihî³
- 2) ez-Zimâm fî Ulûmi'l-Kurân⁴

4- Muhammed el-Murtezâ (v.310/922)

Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Yahyâ b.el-Huseyn b. el-Kâsım b. İbrâhim, el-Murtezâ li Dînillah, ez-Zeydî el-Alevî et-Tâlibî

Yemen'deki Zeydiye devletinin imamlarındandır. Sa'de ve San'a'da hüküm süren Ressî ailesine mensuptu; yukarıda anlatılan Yahyâ el-Hâdî'nin oğludur. Babasının vefatından sonra imamete geçmiş (298/910), ancak altı ay sonra kendi isteğiyle idarede ayrılmıştı. el-Murtezâ lı Dînillâh diye lakablanan Muhammed, 310/922 yılı Muharrem'inde Sa'de

1-İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 218-220; es-Safedî, el-Vâfi, III/82; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 110; İbn Hacer, Lisân, V/172-173; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/143; İbnu'l-İmâd, Şezerât, II/299.

2-İbn Hacer, Lisân, V/172; el-Bağdâdî, Hediye, II/25.

3-İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 41,220; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/143,273; Hacı Halife, Keşf, I/120; Nüveyhiz, Mu'cem, II/530.

4- Kehhâle, Mu'cem, X/13.

vefat etmişti.¹

Bilhassa fıkıh, usûl ve tefsir alimi olup bu dallarda eser veren² "İmam Muhammed zamanındaki insanların en zâhidi idi"³. Çalışma alanımıza giren eseri de tefsîridir.

Tefsîru'l-Kur'ân: Yedi cüz olduğu kaydedilen⁴ bu eserin San'a Kütüphanesindeki 400 varaklık bir nüshasına işaret edilmiştir.⁵ Eser hakkında ileride bilgi verilecektir; Ancak burada, eserin müstakil değil de, ceddi el-Kâsım er-Ressî ile başlayıp daha sonraki Zeydiyye imamlarınca sürdürülen tefsir çalışmasının bir halkası olduğunu söyleyebiliriz.

5- Ebu'l-Kâsım el-Belhî = el-Ka'bî (v.319/931)

Abu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, "el-Ka'bî" el-Belhî el-Horasânî el-Hanefî

Mutezile'nin Bağdad ekolüne mensup şeyhlerinden ve çok yönlü alimlerinden biridir; Ka'biyye fırkasının da kurucusudur.

Benî Ka'b'a nisbetle el-Ka'bî diye meşhur olan⁶ Ebu'l-Kâsım aslen Horasanlı ve 273/886 Belh doğumludur.⁷ Çeşitli merkezleri dolaşmış ve -ihtilafli olmakla birlikte meşhur tarihe göre- 319/931'de gene Belh'de vefat etmiştir.⁸

1- es-Safedî, el-Vâfî, V/185; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/3; Kehhâle, Mu'cem, XII/101; el-Cündârî, Terâcım, 36; Nüveyhız, Mu'cem, II/647.

2- Ekz. Sezgin, GAS, I/568; Zarzûr, Menhec, 128.

3- Zarzûr, Menhec, 128.

4- Zarzûr, Menhec, 127.

5- Sezgin, GAS, I/568, (TTA, II/307).

6- İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/164.

7- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 357; İbn Hacer, Lisan, III/255

8- el-Hatîb, Târîh, IX/384; ez-Zehebî, el-İber, II/4; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/222; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 89; Kehhâle, Mu'cem, VI/31.

Çeşitli merkezleri dolaşarak Bağdad'a gelen el-Ka'bî, burada uzun süre ikamet etmiş, fikirleri, münazaraları ve eserleriyle burada kazandığı şöhret, adının diğer bölgelerde de duyulmasını sağlamıştı. Daha sonra da Belh'e dönmüştü.¹

Kelâm ilmini, devrinde Bağdad Mutezilesinin şeyhi olan Ebu'l-Huseyn el-Hayyât (v.298/910)'tan okumuştur, Horasan'a dönerken Basra Mutezilesinin şeyhi Ebû Ali el-Cübbâî'ye ugramak istediği, fakat hocası el-Hayyât'ın buna izin vermediği, el-Cübbâî'nin onu hocasından üstün gördüğü kaydedilir.²

Ulûm-i kadîmeyi de iyi bilirdi. Devrin filozoflarından Ebû Bekr er-Râzî, felsefeyi ondan okumuştur. Hatta, "er-Râzî'nin, onun bu konudaki kitaplarını kendisine malettiği söylenir" diyen İbnu'n-Nedîm, el-Ka'bî'nin kendi hattıyla yazılmış ve insanlara arz edilmemiş bir takım müsvedde provalarını gördüğünü, bu alandaki eserlerinin Horasan'da mevcut olduğunu işittğini kaydeder.³

el-Ka'bî, kelâmcı-hadisci münakaşalarında da canlı bir isimdir. İbn Hacer (v.852/1448)'in verdiği bilgiye göre el-Ka'bî muhaddisleri tenkit için, hadis bilgisinin yanısıra mezhebî taassubunu da gösteren bir eser yazmıştı. Bu kitabında büyük muhaddislerin derecesini düşürmeye, doğru veya yanlış, haklı veya haksız olduğuna bakmaksızın ayıplarını araştırmaya çalışmıştı. Meselâ bu eserinde -kendince- bir manası olmayan rivayetlere bir bab ayırmış, bir başka babda da mütenakız metinleri toplamıştı. Ancak bütün bunlar onun anlayış hatalarına dayanıyordu.⁴

1- el-Hatîb, Târîh, IX/384.

2- el-Kâdî, Fazl, 296-297; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 88.

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 357.

4- İbn Hacer, Lisân, III/255-256.

İbn Hacer'in sözünü ettiği kitabın, el-Ka'bi'nin "Kabûlu'l-Ahbâr fî Ma'rifeti'r-Ricâl"¹ isimli ve Kâhire' de 110 varaklık bir nüshası bulunan² eseri olması mümkündür.

Bu bilgiler el-Ka'bi'nin bazı hadislerde metin tenkidi yapabilecek seviyede bir rivayet kültürüne sahip olduğunu gösterir. Esasen, Ca'fer el-Müstağfirî'nin "ondan rivayet etmeyi câiz görmüyorum; çünkü dâî idi"³ diyerek itizal mezhebine davet ettiği için rivayetlerinin terk edilmesi gerektiğini belirtmesinde de bu kültür ikrar edilmiştir. Burada, aynı asrın itizâlî görüşlere sahip mistik filozofu Ebû Hayyân et-Tevhîdî (v.400/1010 civ.)'nin de onu "ilim, dirayet, rivayet, sika ve emanet olarak el-Ka'bi yeter!"⁴ diye tanıttığını da hatırlamak gerekir.

Aruz ilmine dair bir kitap yazarak, burada aruz ilmini vaz'eden el-Halîl b. Ahmed'i bazı konularda tenkit ettiğine dair bilgi,⁵ eğer sahîhse el-Ka'bi'nin edebiyatta da seviyeli ve teknik bir bilgiye sahip olduğunu gösterir.

Bütün bunlar, el-Ka'bi'nin çeşitli branşlara dağılmış geniş bir kültüre sahip olduğunu gösteren örneklerdir. Muhalif hizbin mezhepler tarihçisi Abdülkâhir el-Bağdâdî ise onun fırkası olan "Ka'biyye"⁶ nin görüşlerini anlatırken kendisini, bomboş olduğu halde her konuda aklına gel-

1- el-Bağdâdî, Hediye, I/444.

2- Sezgin, GAS, I/623.

3- ez-Zehebî, Siyer, XV/255; İbn Hacer, Lisân, III/255.

4- İbn Hacer, Lisân, III/256.

5- İbn Hacer, Lisân, III/255.

6- Ka'biyye fırkası için bkz. el-Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, I/230, 232, 358, II/557; el-Bağdâdî, el-Fark, 181-182, el-Milel, 127-128; İbn Hazm, el-Fasl, IV/203; eş-Şehristânî, el-Milel, I/76-78; el-Makrîzî, el-Hıtat, II/348.

diği gibi konuşan, yalan yanlış gevezelik eden biri olarak vasıflandırır¹.

b- Eserleri: el-Ka'bi'nin çeşitli konulara dağılmış muhtelif eserleri mevcuttur.² Bunlardan, - belki de ilk mezhepler tarihi eseri olan- "el-Makâlât",daha sonraki kelâm ve mezhepler tarihi eserlerine kaynaklık eden bir kitabıdır.³ Çalışmamızda Zikru'l-Mu'tezile ismiyle anılan eseri de onun henüz yazma halinde olan bu eserinin "Bâbu Zikri'l-Mu'tezile" bölümünün, el-Kâdi Abdülcebbâr'ın "Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile" adlı eseriyle birlikte basılmış şeklidir.

Müellifin sahamıza giren iki eseri vardır:

1) Müteşâbihu'l-Kur'ân: Biyografi kaynaklarında zikredilmeyen bu eseri, "Bâbu Zikri'l-Mu'tezile"yi tahkik eden araştırmacılar tarafından bir risaleden tesbit edilmiştir.⁴

2) K. et-Tefsîri'l-Kebîr⁵ li'l-Kur'ân⁶: 12 mücellled halinde sabıkı bulunmayan bir tefsir⁷ olarak vasıflandırılan bu hacimli eser, Fuad Sezgin'in,mâlikî fakihî Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed ez-Zühlî el-Basrî (v.367/978)'nin tercemesinde verdiği bilgiye göre,bu fakih tarafından "Muhtasaru Tefsîri'l-Belhi" ismiyle ihtisar edilmişti.⁸

1- el-Bağdâdi, el-Fark, 181, el-Milel, 127.

2- Bkz. İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 219; ez-Zehebî, Siyer, XIV/313; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/223; el-Bağdâdi, Hediyye, I/444; Sezgin, GAS- I/622-623.

3- Msl. bkz. el-Bağdâdi, el-Fark, 115.

4- el-Ka'bi, Zikr, Mukaddime, 52.

5- el-Kâdi, Fazl, 297; ez-Zehebî, Siyer, XIV/313; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 88; Kehhâle, Mu'cem, VI/31.

6- el-Ka'bi, Zikr, Mukaddime, 50-51; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 37,219; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/223; el-Bağdâdi, Hediyye, I/444.

7- Hacı Halife, Keşf, I/441; Kehhâle, Mu'cem, VI/31.

8- Sezgin, GAS, I/477.

el-Ka'bi'nin bu tefsiri, daha sonraki Mutezile müfessirleri kadar, er-Râzî'nin de ana kaynakları arasındadır. Mesela, er-Râzî'nin, ondan isim zikrederek yaptığı nakiller 90 civarındadır.¹

6- Ebû Hâşim el-Cübbâî (v.321/933)

Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm b. Hâlid b. Humrân b. Ebân Mevlâ Osmân b. Affân, el-Cübbâî el-Bağdâdî

Ebû Alî el-Cübbâî'nin oğlu ve ondan sonra mezhebin Basra ekolünün şeyhidir.

a-Hayatı: 247/861 veya 277/890'da Cübbâ'da doğmuştur. Babası başta olmak üzere devrin alimlerinden öğrenim görmüş, felsefe kelâm, fıkıh, lügat ve nahiv dallarında kendini yetiştirmişti. Basra'daki bu tahsilinden sonra, babasıyla birlikte Asker'de ikamet etmişti. 314/926 veya 317/929 yılında yoksulluk sebebiyle, çok da ağırına gittiği halde, devlet kapısından yardım talebiyle Asker'den ayrılıp Bağdad'a gelmiş ve 321/933'deki vefatına kadar orada ikamet etmişti. Aynı gün vefat eden dilci ve edîb Ebû Bekr İbn Düreyd ile birlikte Hayzurân kabristanına defnedilmişlerdi. Cenazede bulunan cemeat bu iki alimin kaybindan duydukları üzüntüyü: "Bugün kelâm ve arabiyât ilimlerini birlikte defnettik" diyerek dile getirmiş, aralarında uzun uzun ağlayanlar olmuştu.²

1- Örnekleri için bkz. er-Râzî, Mefâtîh, II/175, VI/53, XIII/157, XIV/123, XVI/120, XX/105, XXI/53, XXII/138, XXIV/91, 140, 259, XXVIII/8, 11, XXX/58.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 222; el-Hatîb, Târîh, XI/55-56; es-Sem'ânî, el-Ensâb, II/17-18; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/256; ez-Zehebî, Siyer, XV/63-64, el-İber, II/12; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/396; el-Yâfiî, Mir'âtü'l-Cenân, II/281-282; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/176; İbn Hacer, Lisân, IV/16; İbn Tagrîberdî, en-Nücûmu'z-Zâhire, III/242; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 96; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/301; İbnu'l-İmâd, Şezerât, II/289.

Ebû Hâşim, Bağdad'da ikameti sırasında, devrinin, el-Ka'bî, İbnu'l-Müneccim, Ebû Abdillâh es-Saymarî gibi Bağdad ekolüne mensup Mutezile şeyhleriyle kelâm; gene mutezilî olan hanefî fakihî el-Kerhî (v.340/951) ile fıkıh; Ebû Bekr İbnu'l-Hayyât (v.320/932), İbnu's-Serrâc (v.316/928) ve İbn Deresteveyh (v.347/958) gibi dil alimleriyle nahiv münazaraları yapmıştı.¹ Meselâ İbn Deresteveyh: "Ebû Hâşim'le bir araya gelmiştik. Bana nahvin garip konularından 80 mesele sormuştu. Ben bunların cevabını bilmiyordum"² itirafında bulunmuştu.

İyi ahlâklı ve güler yüzlü bir insan olan³ Ebû Hâşim, ince bir zekâyâ ve parlak bir kavrayışa sahipti.⁴ Aynı zamanda ilim hırsıyla dolu bir insandı. Öyle ki, aralıksız soruları ve müzakere istekleriyle babasını bıktırıp bezdirdiği, bu yüzden zaman zaman ona karşı kapısını kilitlediği anlatılır.⁵ Bu ilim iştiyakı ve çabası, babası dahil⁶ pekçok kelâm şeyhinin fevkinde bir alim olmasını sağlamıştı. Nitekim kelâmın çeşitli meselelerinde babasına muhalefet ederek yeni fikirler ortaya koymuş ve görüşleri etrafında Hâşimiyye ya da Behşemiyye denilen Mutezile fırkası oluşmuştu.⁷

Müteahhirûn Mutezilesi diye andığımız H.IV-VI. asırların Mutezile ricâli geniş ölçüde Ebû Âli ve oğlu Ebû Hâşim'in görüşlerine bağlı kalmış, mezhep sürekli yeni isimlerle yeni fikirler ortaya koyan iç dinamizmini kaybetmiş

1- el-Kâdî, Fazl, 306-308.

2- es-Suyûtî, Tabakât, 89; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/301.

3- el-Kâdî, Fazl, 304.

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 222.

5- el-Kâdî, Fazl, 304; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 94.

6- İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/396.

7- Fırka ve görüşleri için bkz. el-Bağdâdî, el-Fark, 184-198, el-Milel, 129-135; eş-Şehristânî, el-Milel, I/78-84; el-Makrîzî, el-Hıtat, II/348.

ve sonraki alimler, önceki şeyhlerinin görüşlerini te'lif, tehzip ve tahkik ile meşgul olmuşlardır. Kendisiyle görüşmediği halde, el-Kâdî Abdülcebbâr'ın bu iki Cübbâî'den "iki şeyhimiz"¹ diye bahsetmesi; ez-Zemahşerî'nin Ebû Alî el-Cübbâî'yi "şeyhimiz" diyerek rahmetle anması;² Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin Ebû Hâşim'in fırkasından bahsederken "asrımız Mutezilesinin ekserisi onun dalâleti üzeredir"³ haberini vermesi; el-Cübbâî'lerin son devir Mutezilesi üzerindeki ağırlığını gösteren örneklerdir.

Ebû Hâşim, kelâm ve fıkha dair çeşitli eserler yazmıştı. Aristo'ya yazdığı reddiye (K. en-Nakz alâ Aristûtâlîs fi'l-Kevn ve'l-Fesâd) de felsefe ile olan irtibatındaki seviyeyi göstermesi açısından zikre değer mahiyettedir.⁴ Rivayet ilmiyle meşgul olmayan⁵ buakliyecinin konumuzla ilgili eseri tefsiridir.

b- Eseri: Tefsîru'l-Kur'ân: es-Suyûtî, onun tefsirinin bir cildini gördüğünü haber vermiş,⁶ talebesi ed-Dâvûdî de Tabakât'ında onun bu eserini zikretmiştir.⁷ er-Râzî'nin tefsirinde Ebû Hâşim'den görüş naklettiği yerler fazla değildir; 25 civarındadır. Bunların ekseriyeti de tefsir ve cihinden çok, kelâmî meselelerin izahı mahiyetindedir.⁸

1- el-Kâdî, Müteşâbihu'l-Kur'ân, II/736.

2- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, II/417.

3- el-Bağdâdî, el-Fark, 184, el-Milel, 129.

4- Eserleri için bkz. İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 222; ez-Zehebî, Siyer, XV/63-64; el-Bağdâdî, Hediye, I/569; Kehhâle, Mu'cem, V/230.

5- ez-Zehebî, Mîzân, II/618.

6- es-Suyûtî, Tabakât, 89.

7- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/301.

8- Örnekleri için bkz. er-Râzî, Mefâtih, II/175, XIX/187, XXX/283.

7- Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfehânî (v.322/934)

Ebû Müslim (Ebû Seleme¹) Muhammed b. Bahr el-İsfehânî

Dinî ilimlerde bilgi sahibi, ancak dil ve edebiyat ilimlerinde ağırlıklı olan ve Kur'ân'ı, belâğat açısından tefsiri hedefleyen bir mutezilî müfessirdir.

a- Hayatı: İhtilafli olmakla birlikte, meşhur tarihlere göre 254-322/868-934 yılları arasında yaşamıştır. İsfehan'da ikamet etmiş, zaman zaman vâli, kâtip ve mutasarrıf olarak görev yapmış, ancak ömrünün sonuna doğru kendi isteğiyle görevlerinden ayrılmıştı.² Taberistan'daki Zeydiyye devletinin imamlarından Muhammed b. Zeyd (v.289/902)'in huzurunda, el-Ka'bî ve el-Ütrûş ile ilmî toplantıları olmuştu; ki, bunların her üçü de dönemin ve bölgenin seçkin alimleriydi.³

Ebû Müslim cedel sahibi bir kelâmcı, nazım ve nesirde güçlü bir edebiyatçı idi. Daha sonraki mutezilî müfessir ve ediplerden biri olan er-Rummânî, ondan övgüyle söz etmişti.⁴ Asıl şöhretini ise tefsir alanında kazanmıştır.

b- Eserleri: Ebû Müslim'in tefsir alanında iki eseri bilinmektedir:

1) K. en-Nâsîh ve'l-Mensûh⁵

2) Tefsiri: "Tefsir sahibi"⁶ olarak anılan Ebû Müslim, "Mutezile mezhebindeydi ve onların gözünde seçkin bir kişiydi; onlar için mezheplerine göre tefsir yazmıştı".⁷

1- İbn Hacer, Lisân, V/89.

2- el-Kâdî, Fazl, 323; Yâkût, Mu'cemu'l-Üdebâ, XVIII/35-38; es-Safedî, el-Vâfî, II/244; es-Suyûtî, Buğyetü'l-Vuât, I/59.

3- el-Kâdî, Fazl, 299; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 91.

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 151; el-Kâdî, Fazl, 299; Yâkût, Üdebâ, XVIII/36-37; es-Suyûtî, Buğye, I/59.

5- Yâkût, Üdebâ, XVIII/36; Hacı Halîfe, Keşf, II/1920; Kehhâle, Mu'cem, IX/97.

6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 37; el-Kâdî, Fazl, 299.

7- İbn Hacer, Lisân, V/89; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/106.

el-Kâdî'nin haberine göre müellif bu eserinde Kur'ân'ın belâgat ve fesâhatini esas alarak mâna inceliklerini ortaya koyabilmek için yazmış, orijinal tevcihler de yapmıştı.¹ Diğer kaynaklar da bu eseri "Câmiu't-Te'vîl li Muhkemi't-Tenzîl" ismiyle zikrederek Mutezile mezhebine göre yazılmış 14 ciltlik hacımlı bir eser olarak zikrederler.²

Ebû Müslim'in bu tefsirinin müstakil olarak günümüze intikal ettiği bilinmemekle birlikte, muhteva itibariyle daha sonraki tefsirlerde yazıldığı görülmektedir. el-Kâdî (v.415/1024), eş-Şerîf el-Murtezâ (v. 436/1044), Ebû Ca'fer et-Tûsî (v.460/1067) ve el-Hâkim el-Cüşemî (v.494/1101), ondan isim zikrederek nakilde bulunan müfessirler arasındadır.³ er-Râzî'nin ondan aynı şekilde yaptığı nakiller de 300'ün üzerindedir.⁴ Nitekim Saîd el-Ensârî el-Hindî isimli bir araştırmacı, Mefâtîhu'l-Ğayb'da Ebû Müslim'den nakledilen metinleri toplayarak 103 sayfalık bir cüz meydana getirmiş ve bu cüz "Multekatü Câmiî't-Te'vîl li Muhkemi't-Tenzîl" adıyla Hindistan'da basılmıştır. (Kalküta 1340/1921).⁵

1- el-Kâdî, Fazl, 323.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 151; Yâkût, Üdebâ, XVIII/36; Hacı Halîfe, Keşf, I/38; Kehhâle, Mu'cem, IX/97; Sezgin, GAS, I/43.

3- Zarzûr, Menhec, 135-136.

4- Örnekleri için bkz. er-Râzî, Mefâtîh, II/27-28, III/107, 229-230, IV/92, 108, 110, 146-147, V/61-62, 103, 171, VI/13, 32-33, 52, 75, 104, 158-159, 178, 184, 194, VII/13, 124, 211, VIII/40-41, IX/5, 19, X/11-12, 78, 86, 197, 203, XI/209, 235, XII/25, 167, XIII/157-158, 228, XV/194-195, XVI/75, 78, 120, 184, 204, 215. XIX/90, 142-143, XX/116, XXI/114, XXII/93, 111-112, 114, 117-118, 134, 188, XXIII/11, 34, 46, 51, 109, 128, 156, 186-187, XXIV/36, 50, 52, 57-58, 82-83, 89, 102, 111, XXVI/115, XXVII/49, 132, XXIX/232, 258, 262, 272, XXX/70-71, 74-75, 95, 124, 215, 241, XXXI/29, 31, 34-35, 60, 97, 131, XXXII/59, 85.

5- Sezgin, GAS, I/43 (TTA, I/210); Zarzûr, Menhec, 136.

8- Ebû Zeyd el-Belhî (v.322/934)

Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî

Çeşitli ilimlerde temayüz etmiş Belhli bir alimdir.

a-Hayati: 235-322/849-944 yılları arasında yaşamıştır. Dinî ilimler dışında felsefe, tarih, coğrafya, dil ve edebiyat ilimlerinde de önde gelen bir kişiydi. Irak'a gelerek el-Kindî (v.252/867)'den felsefe okuduğu, diğer bir filozof Ebû Hayyân et-Tevhîdî (v.380/990 civ.)'nin onu mübalâğalı bir dille övdüğü, te'life olan büyük kabiliyeti ve te'liflerinde felsefî bir üslup kullanmasıyla tanındığı, bir süre İmâmiye itikadını benimsemişse de bundan rücu ettiği, hayati ve şahsiyeti hakkında verilen belli başlı bilgiler arasındadır.¹

Tarihçi el-Makdisî (v.380/990 civ.)'ye nisbetle meşhur olan "el-Bed' ve't-Târîh" isimle umumi tarihin aslında onun olduğu,² "Suveru'l-Ekâlîmi'l-İslâmiyye" isimli coğrafya kitabında haritalara gösterdiği ilgiden dolayı İslâm coğrafyacılarının başı sayıldığı³ bilinmektedir. Bazı sahih hadisleri tenkit ettiği için şeriat ulemasından sert mukabeleler görmüş ve mühlidlikle itham edilmişti.⁴ Ne var ki, yakın arkadaşı olan mutezilî müfessir el-Ka'bî onun hakkında şu açıklamayı yapmıştır: "Bu adama haksızlık ediyorlar; -mütezilî oluşunu kastederek - o ancak bir muvahhidir. Ben onu başkalarından daha iyi tanırım; beraber büyüdük, beraber mantık okuduk".⁵

Dinî ve lâdinî sahalarda çok geniş bir kültüre sahip olması ve bu kültürünü akılcı bir üslupla eserlerine yansıtabilmesi, el-Belhî'nin başlıca özelliği olarak görülmüştür.

1- Yâkût, Üdebâ, III/64-65, 70-86; İbn Hacer, Lisân, I/183-184; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/43.

2- Hacı Halîfe, Keşf, I/227.

3- Nüveyhîz, Mu'cem, I/40.

4- İbn Hacer, Lisân, I/183-184; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/42-43; es-Suyûtî, Buğye, I/311.

5- İbn Hacer, Lisân, I/183-184.

Bu yüzden kendisi "zamanının Câhızı" olarak isimlendirilmiştir.¹

b- Eserleri: Yâkût el-Hamevî (v.626/1229) Mu'cemu'l-Üdebâ'sında onun çeşitli branşlarda 60'a yakın eserini zikreder.² Bunlardan biri olan "K. er-Redd alâ Abedeti'l-Esnâm", er-Râzî'nin tefsirinde putperestliğin menşei konusunda başvurduğu ve şirk âyetlerinde açıklamalarına yer verdiği bir eserdir. Tefsir dalındaki eserleri de az değildir; ancak bunlar bir araya getirildiğinde bazılarının, aynı muhtevanın farklı isimleri olduğu anlaşılmaktadır. Eserlerini, bu mükerrer isimleri birleştirerek şu şekilde zikretmek mümkündür:

1) el-Bahs ani't-Te'vîlât,³ Tefsîru'l-Kur'ân (?): Ebû İshâk el-Mervezî (v.377/987)⁴ bu eserden övgüyle bahsetmişti.⁵

2) Beyânu Enne's-Sûrete'l-Hamd Tenûbu an Cemîi'l-Kur'ân,⁶ K. fî Tefsîri'l-Fâtîha⁷ ve'l-Hurûfi'l-Mukattaa fî Evâil's-Suver⁸

3) Ġarîbu'l-Kur'ân,⁹ K. mâ UĠlika min Ġarîbi'l-Kur'ân¹⁰

1- İbn Hacer, Lisân, I/183.

2- Yâkût, Üdebâ, III/66-68. Ayrıca bkz. el-Bagdâdî, Hediye, I/59.

3- İbn Hacer, Lisân, I/184; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/43.

4- Terc. için bkz. Kehhâle, Mu'cem, I/207.

5- İbn Hacer, Lisân, I/184; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/43.

6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 41; İbn Hacer, Lisân, I/184; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/43; Nüveyhîz, Mu'cem, I/40.

7- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/43; Nüveyhîz, Mu'cem, I/40.

8- Yâkût, Üdebâ, III/68; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/43.

9- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 37; İbn Hacer, Lisân, I/184; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/43.

10- Yâkût, Üdebâ, III/67; İbn Hacer, Lisân, I/184; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/43; Nüveyhîz, Mu'cem, I/40.

4) K. Kavârii'l-Kur'ân¹

5) K. Nazmi'l-Kur'ân²

9- Ahmed en-Nâsır (v.325/937)

Ahmed b. Yahyâ b. el-Huseyn b. el-Kâsım, "en-Nâsır li Dînillâh" el-Hasenî el-Alevî

Yemenli Zeydiyye imamlarındanır.

Büyük kardeşi Muhammed el-Murtezâ'nın ayrılmasından sonra imameti üstlenmiş (309/921), hazırladığı bir orduyla Aden'e girip Karmatîlerle savaşarak onları mağlup etmiş ve imameti vefatına kadar sürmüştü.³

Zeydiyye arasında şecaati ve ilmiyle anılan en-Nâsır li Dînillâh lâkaplı bu müellifin itikadî esaslara dair 13 ciltlik K.en-Necât'ı ile K. er-Redd ale'l-Kaderiyye, K. et-Tevhîd gibi eserleri vardı. Gene ulûmu'l-Kur'ân'a dair birçok kitabı mevcuttu.⁴ "Tefsîru'l-Kur'ân"ı bunlardan biriydi.⁵ Ancak bu müstakil değil, daha önceki Zeydiyye imamlarının tefsirleriyle bağlantılı bir çalışmaydı.

Hatırlanacak olursa, buraya kadar zikredilen Zeydiyye imamları şunlardır:

- el-Kâsım er-Ressî (v.246/860)
- Muhammed b. el-Kâsım er-Ressî (v.III/IX.asır ikinci yarısı)
- Yahyâ el-Hâdî (v.298/910)
- Muhammed el-Murtezâ (v.310/922)
- Ahmed en-Nâsır (v.325/937)

1- Yâkût, Üdebâ, III/67; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/43; el-Bagdâdî, İzâh, II/241; Nüveyhız, Mu'cem, I/40.

2- Yâkût, Üdebâ, III/67; İbn Hacer, Lisân, I/184; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/43; Nüveyhız, Mu'cem, I/40.

3- ez-Ziriklî, el-A'lâm, I/253; Kehhâle, Mu'cem, II/202-203; Nüveyhız, Mu'cem, I/82.

4- Zarzûr, Menhec, 128.

5- Sezgin, GAS, I/568 (TTA, II/308).

Onlardan el-Kâsım er-Ressî, Yemen'deki Zeydiyye devletinin müessisi kabul edilir. Diğer dördü de onun sulbünden gelen Zeydiyye imamlarıdır. İtikâdda mutezilî olan bu imamlar, bu görüşlerini anlatmak, yaymak ve savunmak üzere, tıpkı Basra ve Bağdad ekollerine mensup Mutezile şeyhleri gibi çok sayıda kelâmî eser vermişlerdi. Aynı şekilde bu akaid sistemine bağlı olarak tefsirler de yazmışlardı. Bu tefsirleri günümüze otantik nüshalarıyla intikal etmemiştir; yalnız, bu beş imamın tefsirlerini ihtiva eden 400 varaklık bir nüsha Yemen'deki San'a kütüphanesi tefsir bölümü 97 numarada kayıtlıdır.

Fuad Sezgin'in bu imamların tercemelerinde verdiği bilgilere göre, el-Kâsım er-Ressî tarafından başlanan Kur'ân tefsiri daha sonraki imamlarca sürdürülüp tamamlanmış, şerh, ilâve ve tehzipleri yapılmıştır. Bu tefsire katkısı olan son imam da Ahmed en-Nâsır'dır.

Bu imamların tefsirle ilgili görüş ve açıklamaları, gene zeydî bir alim olan Ebu'l-Abbâs Mansûr b. Mûsâ el-Hattâb tarafından yazılı kaynaklarından derlenip cem'edilerek yukarıdaki nüsha oluşturulmuştur.

V/XII. asır zeydî/mutezilî müfessirlerden el-Hâkim el-Cüşemî (v.494/1101)'nin yazma halindeki tefsiri üzerinde doktora yapan Adnân Zarzûr, çalışmasında bu nüshayı da tanıtmış ve Tefsir'i cem'eden Ebu'l-Abbâs'ın eseri nasıl cem'ettiğini anlatan ibarelerini de iktibas etmiştir.¹

Bugün, Mutezile görüşleri esas alınarak yazılmış, müstakil, en eski ve en tam tefsir kaynağı olarak bu mecmuayı bilebiliyoruz.

10- İbnu'l-Ihşîd (v.326/936)

Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Ma'cûr (Beygûr) el-Ihşîd (el-Ihşâd)

Aklî ve naklî ilimlerde önde gelen, edebiyat ilimlerinde pay sahibi, Mutezile şeyhi bir Türk alimidir. el-Ka'

1- Zarzûr, Menhec, 128-131.

den sonra mezhebin Bağdat ekclünün riyaseti ona geçmiştir.

a-Hayatı: Türktür.¹ Babası, serhat şehirlerinden birinin valisiydi.² Kendisi de işlettiği bir çiftlikle geçimini temin ederdi. Ancak, ilim ve ibadet zevkine sahip, zâhid bir insan olduğu için, çiftlik gelirlerini ilim talep edenlere tahsis etmişti. Bu gibi örnek davranışları dolayısıyla mezhebin faziletli kişileri arasında sayılmıştır.³ Bağdat'ta, babasının ismini taşıyan İhşîd mahallesinde ikamet etmiş, 56 yaşındayken, 326/936 yılında gene burada vefat etmişti.⁴

Yâkût el-Hamevî (v.626/1229) el-Câhız'ın tercemesinde ondan beyan ve fesahat sahibi bir mutezilî olarak söz etmiştir.⁵ Dil ve edebiyat ilimleri dışında kelâm ve fıkıh sahalarında da eserleri olan bir müellifti.⁶ Ayrıca hadis ilmiyle de meşgul olmuştu. Ebû Müslim el-Keccî, Ca'fer ez-Zeyyât ve Kâsım el-Mutarrız gibi alimlerden rivayette bulunmuş ve eserlerinde bu hadislerle ihticac etmişti. Kendisinden rivayette bulunanlar da mevcuttu.⁷

Mezhebin müteahhirûn şeyhlerinden Ebû Abdillâh es-Saymarî (v.315/927)⁸ ile gene Mutezile itikadında olan ve daha ziyade dilci ve edebiyatçı kimlikleriyle bilinen es-Sîrâfî (v.368/978)⁹, el-Merzûbânî (v.384/994),¹⁰ er-Rummânî

1- el-Hatîb, Târîh, IV/309.

2- İbn Hacer, Lisân, I/231.

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 220; ez-Zehebî, Siyer, XV/218.

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 220; el-Hatîb, Târîh, IV/309; es-Safedî, el-Vâfî, VII/216; İbn Hacer, Lisân, I/231; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 100.

5- Yâkût, Üdebâ, XVI/101-102.

6- Bkz. İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 221; ez-Zehebî, Siyer, XV/218; el-Bağdâdî, Hediye, I/60; Kehhâle, Mu'cem, I/320, II/24.

7- el-Hatîb, Târîh, IV/309; ez-Zehebî, Siyer, XV/218; İbn Hacer, Lisân, I/231.

8- el-Kâdî, Fazl, 309.

9- el-Kâdî, Fazl, 331.

10- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 100.

(v.384/994)¹ gibi meşhur alimler onun talebeleri arasındaydı.

Mutezile riyasetinin Ebû Alî el-Cübbâî'den İbnu'l-Ihşîd'e, ondan el-Ka'bi'ye, ondan da Ebû Hâşim el-Cübbâî'ye geçtiği söylenirse de,² mezhebin Basra ve Bağdat ekolleri arasında bir tedâhul meydana getiren bu sıralama doğru değildir. Gerçekte, Ebû Alî ile Ebû Hâşim, Basra ekolünde, el-Ka'bi ile İbnu'l-Ihşîd de Bağdat ekolünde selef-halef olmuş ve riyaseti ele almış şeyhlerdir. Nitekim İbnu'l-Ihşîd'in Ebû Hâşim ve ashabına karşı aşırı bir husumeti vardı³ ki, sebebi bu ekolleşme farkıdır.

b- Eserleri: Müellifin sahamıza giren eserleri olarak şunları görürüz:

1) K. İhtisâri (K.) et-Tefsîr li't-Taberî:⁴ et-Taberî (v.310/922)'nin meşhur tefsiri Câmiu'l-Beyân'ın bir ihtisarı olduğu anlaşılan bu çalışmanın, kendisinden bazı ilâveleri ihtiva edip etmediğini bilemiyoruz.

2) K. Nakli'l-Kur'ân⁵

3) K. Nazmi'l-Kur'ân⁶

11- Ali el-Kummî (v.305/917⁷ veya 350/961⁸)

Ebu'l-Hasen Alî b. Mûsâ b. Yezdâd (Yezîd, Dâvûd) el-Kummî en-Neysâbüri

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 221.

2- İbn Hacer, Lisân, I/231.

3- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 100.

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 37, 221, 292; ez-Zehebî, Siyer, XV/218; el-Bağdâdî, Hediyye, I/60; Kehhâle, Mu'cem, II/24; Nüveyhîz, Mu'cem, I/48.

5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 221; ez-Zehebî, Siyer, XV/218; el-Bağdâdî, Hediyye, I/60; Kehhâle, Mu'cem, II/24; Nüveyhîz, Mu'cem, I/48.

6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 41.

7- es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/543; Hacı Halîfe, Keşf, I/20; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/178; Kehhâle, Mu'cem, VII/250.

8- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/437; es-Suyûtî, Tabakât, 74.

Mutezile itikadında bir tefsir ve hadis alimi, meşhur bir hanefî fakihidir.

Ceddinin isminde ve vefat tarihinde tashife dayanan bir ihtilaf mevcuttur. "Asrında rey ehlinin tartışmasız imamı"¹ olarak nitelenen el-Kummî, Irak fukahasının meşhurlarından ve faziletli müelliflerindendi.² Aynı zamanda usûlcü, müfessir ve muhaddisti. Kum'da yetişmiş, çeşitli beldeleri dolaşmış, tedrisatını Neysâbur'da yapmış ve çok sayıda talebe yetiştirmişti. Muhammed b. Humeyd er-Râzî, Muhammed b. Şücâ' el-Belhî, el-Abbâs b. Yezîd el-Bahrânî gibi kimselerden hadis okuduğu ve eserlerinin büyük bir bölümünü Neysâbur'da imlâ ettiği bildirilmektedir.³

İbnu'l-Murtezâ (v.840/1436) onu Mutezile görüşlerini benimseyen fukaha arasında zikretmiştir.⁴ Tefsir ile ilgili iki eseri bildirilmektedir:

1) K. Ahkâmi'l-Kur'ân: Büyük ve kıymetli bir eser⁵ olarak vasıflandırılan bu kitabı hanefî fıkhına göre yazılmış ilk ahkâm tefsirlerindendir.

2) K. Nakzı mâ Hâlefe fîhi's-Şâfiî el-İrâkıyyîne fî Ahkâmi'l-Kur'ân⁶

-
- 1- es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/543; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, III/56; es-Suyûtî, Tabakât, 74; ed-Dâvudî, Tabakât, I/437.
 - 2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 260; el-Kuraşî, el-Cevâhiru'l-Muzıyye, I/380-381.
 3. es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/543; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, III/56; ed-Dâvudî, Tabakât, I/437; ez-Zehebî, Siyer, XLV/236-237.
 - 4- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 129.
 - 5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 260; es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/543; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, III/56; es-Suyûtî, Tabakât, 74; Hacı Halife, Keşf, I/20; el-Bağdâdî, Hediye, I/675; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/178; Kehhâle, Mu'cem, VII/250; Nüveyhız, Mu'cem, I/389.
 - 6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 260; ed-Dâvudî, Tabakât, I/437; el-Bağdâdî, Hediye, I/675; Kehhâle, Mu'cem, VII/250.

12- Ebû Bekr el-Berde'î (v.350/961)

Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Berde'î (el-Berze'î)

Azerbeycan'ın uç bölgelerinden birinin ismi olan Berde'a (Berze'a) ya nisbetle meşhurdur.¹ Azerî Türklerinden olması kuvvetle muhtemeldir. İbn Nedîm tarafından ilginç bir kişilikte, Mutezile itikadında ve hâricî fakîhi olarak tanıtmıştır. Bu mülellif onu haricî fakihleri arasında zikrederek: "H.340/951 yılında onu gördüm. Bana yakın dururdu. İ'tizâl mezhebini izhar ediyordu. Haricî fakahasından biriydi. Bana fıkha dair birçok kitabı olduğunu söyledi ve bazılarını saydı..." diye tanıtmış ve fıkıh ilmi ile 16 eserini sıralamıştır. Bunlardan biri de:

K. en-Nâsîh ve'l-Mensûh fi'l-Kur'an'dır.²

Muahhar kaynaklarda da İbnu'n-Nedîm'in bu bilgileri tekrarlanmış ve yeni bir ilave yapılmamıştır.³

13- Ebû Bekr en-Nakkâş (v.351/962)

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Ziyâd "en-Nakkâş" el-Mevsilî, el-Bağdâdî el-Ensârî

Mutezile itikadını, Şâfiî fikhını benimsemiş, mukri', müfessir ve muhaddis bir alimdir.

a- Hayatı: Mevâlîdendi. Aslen Musullu olup, 266/880 de Bağdad'da doğup büyümüş, çeşitli beldelere ilim için pekçok seyahatta bulunmuş ve 351/962 yılında gene Bağdat'ta vefat etmiştir.⁴

1- es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/313,316; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/136.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 295.

3- ed-Dâvudî, Tabakât, II/174; el-Bağdâdî, Fediyye, II/40-41; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII/97; Kehhâle, Mu'cem, X/202-203; Mustafa Zeyd, en-Nesh fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm, I/326; Nüveyhız, Mu'cem, II/556-557.

4- el-Hatîb, Târîh, II/205; es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/518; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, III/322; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/243; ed-Dâvudî, Tabakât, II/133.

Kaynaklar onu, hemen hemen Önyasya'nın bütün şehirlerini kapsayacak şekilde, ilim için yaptığı seyahatlerle anarlar.¹ ez-Zehebî'nin ifadesiyle "Mısır'dan Mâverâünnehr'e kadar"² bütün beldeleri dolaşmış, ayak basmadığı şehir bırakmamıştı. Bu merkezlerde pekçok hadis dinleyip yazmıştı.³

Başlangıçta tavan ve duvar süslemecisi olarak geçimini temin ettiği için en-Nakkâş lakabını alan⁴ Ebû Bekr'in bu seyahatlerinde geniş bir hadis kültürü edindiği kabul edilmekle birlikte bu alanda pek sağlam görülmemiştir. el-Hatîb el-Bağdâdî (v.463/1071), ed-Dârekutnî (v.385/995) ve İbnü'l-Cevzî (v.597/1201) gibi alimlerce yalancılıktan, mevzû, müdelles ve münker hadis rivayetine kadar çeşitli sebeplerle cerhedilmiştir.⁵ İbn Kesîr'in "doğrusu, şahsen sâlih bir adam, âbid ve nâsik bir insandı"⁶ ifadesi ile, ez-Zehebî'nin: "İlimdeki yücelik ve şerefine rağmen hadisi terkedilen bir zayıftır"⁷ değerlendirmesi, dinî kültürünün zenginliğini teslim eden, ama zayıf bir râvî olduğunu tesbit eden örnek ifadelerdir.

Gene müellifin Kur'an ve tefsir ilimlerindeki yeri ve emegi de teslim edilmiştir. "Kırâatlerde ve tefsirde Iraklıların imamı idi". "Medînetü's-Selâm (Bağdat) da

-
- 1- el-Hatîb, Târîh, II/205; es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/518; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III/322; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/243; ed-Dâvudî, Tabakât, II/133.
 - 2- ez-Zehebî, el-Iber, II/88-89.
 - 3- el-Hatîb, Târîh, II/201-02; es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/517; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III/321; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/242; İbn Hacer, Lisân, V/132.
 - 4- İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III/321; el-Kettânî, er-Risâletü'l-Müstatrafe, 77.
 - 5- Bkz. el-Hatîb, Târîh, II/202-205; ez-Zehebî, Mîzân, III/520; İbn Hacer, Lisân, V/132; ed-Dâvudî, Tabakât, II/133; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III/8.
 - 6- İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/242.
 - 7- ez-Zehebî, el-Iber, II/89; ed-Dâvudî, Tabakât, II/133.

kendisine rihlet edilen ve kendisinden Kur'ân okunan kurrâdan biriydi."¹ Bu alanda Ebû Amr ed-Dânî (v.444/1052) onu övmüştü.² "Kur'ân'ı Hârûn b. Mûsâ el-Ahfeş, İbn Ebî Mehrân ve daha bir grup alimden okumuştur. Kendisinden de Ebu Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Mehrân, Ebu'l-Huseyn el-Hammâmî gibi kişilerin aralarında bulunduğu pekçok kimse Kur'ân (kıraat) okumuştur."³

b- Eserleri: en-Nakkâş Kur'ân ilimleri ve tefsir alanında çeşitli eserler yazmıştı. Kaynaklarda şu eserleri zikredilir:

- 1) K. el-Ebvâb fi'l-Kur'ân
- 2) K. el-İşâre fî Ğarîbi'l-Kur'ân (Kurrâîn)
- 3) K. el-Mu'cemi'l-Asgar fî Esmâi'l-Kurrâ ve Kırââtihim
- 4) K. el-Mu'cemi'l-Evsât
- 5) K. el-Muvazzah fî Meâni'l-Kur'ân
- 6) K. es-Seb'a bi İlelihâ'l-Asgâr
- 7) K. es-Seb'a bi İlelihâ'l-Evsât
- 8) K. es-Seb'a bi İlelihâ'l-Kebîr
- 9) Şifâu's-Sudûr (el-Mühezzeb) fî Tefsîri'l-Kur'an
- 10) el-Vücûh ve'n-Nezâir⁴

en-Nakkâş'ın kıraatler konusunda uzak beldelerden gelinip kendisine başvurulmuş bir alim olduğu hatırlanır, bu eserleri dikkate alınır ve onun, "Yedi Kıraat" (el-Kırââtü's-Seb'a) "ilk cem eden kişi olan Ebû Bekr İbn Mücâhid

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 36.

2- ez-Zehebî, Mîzân, III/520; İbn Hacer, Lisân, V/132.

3- es-Suyûtî, Tabakât, 81; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/132.

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 36; Yâkût, Üdebâ, XVIII/147; es-Suyûtî, Tabakât, 81; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/132; el-Bağdâdî, Hediye, II/44; Kehhâle, Mu'cem, IX/214-215; Hacı Halife, Keşf, I/71, 98, 460, II/1050, 1085, 1449, 1737, 1905, 2001.

(v.324/936) ile aynı hocadan, İbn Ebî Mehrân ismiyle meşhur olan Ebû Alî el-Hasen b. el-Abbâs b. Ebî Mehrân el-Cemmâl er-Râzî (v.289/902)'den kiraat okudukları¹ göz önünde tutulursa, onun kiraat konusunda ilk çalışmayı yapanlardan olduğu kolayca anlaşılabilir.

Bizim asıl değinmek istediğimiz eserleri ise 6 ve 10 sıra nolu eserleridir. Bunların ilki olan "el-Muvazzah"ın, daha önce el-Kutrub, el-Ferrâ' ve el-Ahfeş tarafından yazılan lügavî tefsirlerin bir devamı mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Müellifin bu Maâni'l-Kur'ân tarzı eserinden dil ilimlerine de iyi derecede vâkıf olduğu anlaşılır.

"et-Tefsîru'l-Kebîr"² ismiyle de zikredilen diğer eseri "Şifâu's-Sudûr" ise, kaynaklarda 12.000 varaklık hacımlı bir tefsir olarak açıklanmaktadır.³ Hakkında verilen bilgilerden eserin rivayet metoduyla yazılmış bir tefsir olduğu ve içinde çok sayıda mevzu hadisin yer aldığı öğrenilmektedir.⁴ Kaynaklarda, Hibetullah el-Lâlekâî (v.418/1027)'nin bir lügavî nüansa dayanan şu nüktesinin sıkça tekrarlandığı görülür:⁽⁵⁾

el-Lâlekâî buradaki if'âl hemzesini "nefy (olumsuzluk)" için kullanmış ve: "en-Nakkâş'ın tefsîri kalplere şifâ değil, dert verir" demek istemişti.

Bu tefsirin 150 varaklık bir kısmî nüshası Süleymâniye Kütüphanesi H. Hüsnü Paşa bölümü 40 numarada kayıtlıdır.

1- İbnu'l-Cezerî, Gâyetü'n-Nihâye, I/216.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 36.

3- el-Hatîb, Târîh, II/201; es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/517; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/242; İbn Hacer, Lisân, V/132; ed-Dâvudî, Tabakât, II/132; Hacı Halife, Keşf, I/460, II/1050; Sezgin, GAS, I/44-45.

4- el-Kettânî, er-Risâle, 77-78.

5- el-Hatîb, Târîh, II/205; ez-Zehebî, Mîzân, III/520; İbn Hacer, Lisân, V/132; es-Suyûtî, Tabakât, 81; ed-Dâvudî, Tabakât, II/133.

Yurt dışındaki kütüphanelerde de bazı nüshaları mevcuttur.¹ Eserin ikinci cildi Kâhîre kütüphanesinde bulunmaktadır. Mutezile tefsirleri üzerindeki çalışmalarıyla Adnan Zarzûr'un bu Kâhîre nüshası üzerinde yaptığı inceleme, hem niçin bu tefsirle ilgilendiğimize ışık tutmakta hem de tefsirin metodu hakkında özlü bir bilgi sunmaktadır: "Açıkça ve kuvvetli bir i'tizâlin bulunmaması, hasımların görüşlerine fazla itibar edilmemesi, musannifin lugat, belagat ve kıraatlere özel bir itina göstermesinin yanı sıra, muciz ibarelerle mezhebine göre tefsire de yönelmesi, bu tefsirde görümler genel bir hususiyettir."²

14- el-Kaffâl el-Kebîr eş-Şâşî (v.365/975)

Ebû Bekr Muhammed b. Alî b. İsmâîl el-Kaffâl el-Kebîr eş-Şâşî

Mutezile itikadında bir şâfiî fakihî ve müfessirdir. Hadis, dil ve edebiyat ilimlerinde de pay sahibidir. Türkistan şehirlerinden biri olan Şâş'ta 291/304'de doğan, sağlığında Horasan, İran, Irak, Suriye ve Hicaz bölgelerindeki pekçok ilim merkezini dolaşarak tahsil gören ve gene doğduğu yerde 365/975 yılında vefat eden el-Kaffâl'ın³ Türk olduğunu söylemek zor olmayacaktır.

"Fakih, mühaddis, müfessir, usûlcü, dilci ve şâir olarak, Mâverâünnehr'de asrının imamıydı. Devrinde, Şâfiîlerin Mâverâünnehr'de onun gibi bir temsilcisi yoktu."⁴ Böl-

1- Bkz. Sezgin, GAS, I/45.

2- Zarzûr, Menhec, 135.

3- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/375; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/174, III/50; ez-Zehebî, Siyer, XVI/283-285; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/450; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/196; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/51-52

4- es-Suyûtî, Tabakât, 94.

gedeki Şâfiî fıkhı ondan yayılmıştı.¹ Fıkıhtaki hocası özellikle Ebu'l-Abbâs İbn Süreyc idi. Arcağ onun dışında İbn Huzeyme, et-Taberî, Ebu'l-Kâsım el-Begavî gibi kişilerden de fıkıh ve hadis öğrenmiş, kendisinden de el-Hâkim en-Neysâbûrî, İbn Mende, el-Halîmî ve Ebû Abdirrahmân es-Sülemî gibi ünlüler rivâyette bulunmuştu.² en-Nevevî, onu "kilitçi" anlamındaki lakabını paylaşan daha sonraki şâfiî fakih el-Kaffâl es-Sağîr el-Mervezî (v.417/1026)'den ayırmak için, el-Mervezî'nin sadece fıkıhta geçtiğini, bunun fıkıhtan başka tefsir, hadis, usûl, kelâm, lugat ve şiir dallarında da adı geçen bir alim olduğunu açıklamıştı.³

el-Kaffâl'in, Mutezile itikadını savunarak yazdığı bir "et-Tefsîru'l-Kebîr"i mevcuttu.⁴ Ebu Sehl es-Su'lûkî'ye bu tefsirin nasıl olduğu sorulduğunda: "Bir yönden mukaddes, bir yönden müdennes"⁵ cevabıyla çirkin tarafının itizal mezhebini savunması olduğunu kinaye etmiştir.

Eser, Mefâtîhu'l-Ğayb'ın ana kaynakları arasındadır. er-Râzî'nin isim zikrederek ondan yaptığı nakiller 270'in üzerindedir.⁶ Meselâ, er-Râzî, el-İsrâ 17/16 ayetinin tef-

1- ed-Dâvûdî, Tabakât, II/197.

2- ez-Zehabî, el-Iber, II/122, Siyer, XVI/283-284; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/196-197.

3- en-Nevevî, Tehzîbü'l-Esmâ ve's-Sıfât, II/282-283; es-Suyûtî, Tabakât, 95; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/174.

4- es-Suyûtî, Tabakât, 95; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/197; el-Bağdâdî, Hediye, II/48; Nüveyhîz, Mu'cem, II/547.

5- es-Suyûtî, Tabakât, 95; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/197.

6- Örnekler için bkz. er-Râzî, Mefâtîh, II/5, 66, III/107, IV/66, 97, 104, 107, 108, 113, 158, 159, V/37, 100, 149, VI/11, 207, VII/10, 54, VIII/28, 154-155, 189, X/239, XI/97-98, 162, XII/71, XIV/115-116, XV/166, XVI/110-111, 113, XVII/7, 138, XVIII/58, XX/176, 179, XXI/22-23, 113, 126-127, 144, XXII/53-54, 56, 67, 158, 175, XXIII/20, 150, 205-206, XXIV/16, 76, 235, XXVI/185, XXVII/14, 49, XXX/9-10, 192, 223-224, 225, 233, 256, 267-268, 274, XXXI/5, 7, 68, 98-99, 105, 107-109, 113, 117-118, 123, 131, 154-155, 176, 190, 197, 199-200.

sirinde: "Bilesin ki bu âyetin Mutezile görüşüne uygun olarak te'vilinde en güzel sözü söyleyen kişi el-Kaffâl'dir" diyerek, onun tefsirindeki iki te'vil **vechini** nakletmiş ve sonunda da: "Âyetin Mutezile görüşüne tatbikinde el-Kaffâl'in zikrettiği bu te'vilin bir benzerini Mutezile şeyhlerinden hiçbiri ortaya koyamamıştır"¹ değerlendirmesini yaparak ona mezhep şeyhlerinin de fevkinde bir değer atfetmiştir.

es-Suyûtî (v.911/1505)'nin: "Esrâru't-Tenzîl isimli kitabımda tenâsüb konusuyla ilgili bazı hususları ondan naklettim"² ifadesi, hem eserin X/XVI. asırda ilim çevrelerinde mütedâvil olduğunu, hem de Kur'ân'ın belâğatı konusunda açılmamış yönleri bulunduğunu göstermesi bakımından dikkati çekmektedir.

15- Ebû Abdillâh el-Basrî "el-Cu'al" (v.369/979)

Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Alî b. İbrâhîm, "el-Cu'al" el-Basrî el-Kâğıdı (el-Kâğızî)

Mutezilenin Basra şeyhlerinden ve Hanefî fakihidir.

Biyografi kaynakları doğum ve ölüm tarihlerinde geniş bir ihtilâf gösterirlerse de, el-Cu'al lâkabıyla anılan müellifin Basra'da doğup yetiştiği, Bağdat'ta ikamet ettiği ve gene orada öldüğü konusunda birleşirler. Doğum tarihi olarak 289, 293, 303, 308/ 902, 906, 915, 920; vefatı konusunda ise 367, 369, 399/ 977, 979, 1008 tarihleri zikredilir.³

1- er-Râzî, Mefâtih, XX/176.

2- es-Suyûtî, Tabakât, 96.

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 222; el-Kâdî, Fazl, 325-328; el-Hatîb, Târîh, VIII/73-74; İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VII/101; ez-Zehebî, Siyer, XVI/224-225; İbn Hacer, Lisân, II/303; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/68-69; el-İknevî, Fevâidu'l-Behiyye, 67; Kehhâle, Mu'cem, IV/27.

Basra Mutezilesi'nin bir şeyhi ve Hanefî fakihî olarak tanınmıştır. Kelâmı Ebû Hâşim el-Cübbâî, Ebû Ca'fer es-Saymarî, Ebû Alî İbn Hallâd el-Basrî gibi Basra'nın Mutezile şeyhlerinden öğrenmişti. Fıkhi da, aynı itikada sahip Hanefî fakihî Ebu'l-Hasen el-Kerhî (v.340/951)'den tahsil etmiş, kendisi de ona kelâm okutmuştu. Bilhassa Horasan'da olmak üzere, çeşitli beldelerde sahip olduğu bu iki ilimdeki dersleri ve te'lifleriyle ün yapmıştı.¹

es-Sem'ânî (v.562/1167), el-Ensâb'ında, el-Kâğızî nisbesi için şöyle yazar: "Bu, üzerine yazı yazılan kâğıdın imaline ve ticaretine yapılan bir nisbedir. Kâğıt da Şarkta ancak Semerkant'ta yapılır."² Müellifimizin "el-Kâğızî" nisbesinin bu anlamı, şöhretinin Horasan bölgesinde yaygın olduğuna dair bilgi ile birleştirilince, aslen Semerkantlı olabileceği ihtimali kuvvet kazanır.

Zâhid olarak yaşamış, gecelerini eser tetkik ederek, gündüzlerini de ders verip imlâ yaparak geçirmişti. O, alışılmışın aksine derslerini kısa, imlâlarını uzun tutardı.³ Fıkıh ve kelâm ilimlerinde pekçok imlâsı vardı.⁴ Muasırı Ebû Hayyân et-Tevhîdî (v.380/990), onu buluşları parlak, konuşma melekesi gelişmiş, tedris kabiliyeti yüksek, imlâda nefesi uzun, hasımlarına karşı canı dar bir insan olarak tanıtmıştı.⁵

Kaynaklarda 15 kadar eseri zikredilir.⁶ Bunlardan mevzumuza giren eseri "en-Nâsîh ve'l-Mensûh" tur.⁷

1- el-Kâdî, Fazl, 325-328; el-Hatîb, Târîh, VIII/73-74; İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VII/101; ez-Zehbî, el-İber, II/131, Siyer, XVI/224-225; İbn Hacer, Lisân, II/303; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/68-69; el-İknevî, el-Fevâid, 67.

2- es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/18.

3- el-Kâdî, Fazl, 325-328; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 105-107.

4- el-Hatîb, Târîh, VIII/73.

5- et-Tevhîdî, el-İmtâ' ve'l-Mü'ânese, I/140.

6- Bkz. İbnu'n-Neğîm, el-Fihrist, 221, 261; ez-Zehbî, Siyer, XVI/225; el-Bagdâdî, Hediye, I/307.

7- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/156; Nüveyhîz, Mu'cem, I/155.

16- Ebû Ömer İbnu'l-Hallâl (v.377/987)

Ebû Ömer Ahmed. b. Muhammed b. Hafs el-Hallâl el-Basrî el-Kâdî

Mutezilî kelâmçı ve fakihtir.

Hakkında edinebildiğimiz bilgiler sınırlıdır. Basra'da doğmuş, Ebû Abdillâh es-Saymarî ve Ebû Bekr İbnu'l-İhşîd'den kelâm okumuş, Harre ve Tekrît şehirlerinde kadılık yapmıştır. Bilinen iki eserinden biri "K. el-Usûl", diğeri de "K. el-Müteşâbih"tir.¹

Hocalarının, Mutezile'nin Bağdat ekolüne mensup ve Hanefî mezhebinde olmalarından, onun Bağdat'ta oturduğuna, Mutezile kelâmını ve Hanefî fikhını burada öğrendiğine istidlâl edilebilir.

Ebû Ömer, hakkındaki bilgimiz eksik olmasına rağmen, konumuza giren eseri günümüze intikal etmiş bir müelliftir. Eserin İtalya'daki 176 varaklık nüshasına işaret eden Fuat Sezgin onu şu isimle zikretmiştir: "K. er-Redd ale'l-Cebriyye ve'l-Kaderiyye fî mâ Tealleka bihî min Müteşâbihi'l-Kur'ânî'l-Kerîm"²

17- İbn Subr (v.380/990)

Mutezile kelâmcısı, müfessir ve kadılık yapmış bir Hanefî fakihî olarak önemli bir şahsiyettir. Ne var ki, meşhur isminde, nesebinde ve nisbelerinde geniş bir ihtilâf mevcuttur. Bu yüzden bazı kaynaklar onu iki ayrı şahsiyet olarak tanıtmıştır. Halbuki her iki şahsın hal tercemesinde verilen bilgiler ya birbirinin aynıdır ya da biri diğeri tamamlar mahiyettedir. Ayrıca meşhur isminin imlâ ve binasında da çeşitli ihtilaflar mevcuttur.

Nesebi ve nisbeleri konusundaki bütün bu ihtilâflar cem'edilerek, hakkında verilen bilgilerle karşılaştırıldığında, tam adının, en sıhhatli şekliyle şöyle olması gerektiği sonucuna varılır: Ebû Bekr Muhammed b. Abdirrahmân

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 221-222; el-Bağdâdî, Hediyye, I/67-68.

2- Sezgin, GAS, I/624.

(Abdillâh) b. Ca'fer b. Muhammed b. el-Huseyn b. el-Fehm, es-Subrî el-Bagdâdî el-Askerî el-Kâdî el-Hanefî.

Bazı kaynaklar onun "İbn Subr" ismiyle meşhur olduğunu belirtmişse de,¹ bu isim İbn Suber,² İbn Surd³ ve İbn Cübeyr⁴ şekilleriyle de zikredilmiştir.

Hayatı ve şahsiyeti konusundaki bilgiler ise kısa ve nettir: 320/932 yılında Basra'da doğmuş, Bağdat'a yerleşerek Mutezile kelâmını ve Hanefî fıkhnı tahsil etmiş, Bağdat'ın doğu yakasında ayrıca Askerü'l-Mehdî ismiyle bilinen şehirde kadılık yapmış ve 380/990 yılında gene Bağdat'ta vefat etmişti. Katı bir mutezilî olarak iştihar etmiş, yanı sıra akılcı ve şerefli bir insan olarak tanınmıştı. Eserleri de vardı.⁵ Kelâma dair "Umdetü'l-Edille"si ile tamamlayamadığı "Tefsîru'l-Kur'ân"⁶ bunlardandı.

18- er-Rummânî (v.384/994)

Ebu'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî b. Abdillâh, "el-Ver-râk er-Rummânî el-İhşîdî"

Mutezile'nin, ağırlığı dil ve edebiyatta olan çok yönlü alimlerinden biridir. Dilci, gramerci, edîb, kırâat bilgini, müfessir, kelâmcı, fakih, usulcü, astronom ve mantıkçıdır. Bu ilimlerin inceliklerine hâkim, "mütefennin" bir

1- İbn Hacer, Lisân, V/241; es-Suyûtî, Tabakât, 88; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/158; Hacı Halîfe, Keşf, II/1165; Kehhâle, Mu'cem, X/207; Nüveyhîz, Mu'cem, II/546.

2- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/521; ez-Zehebî, Mîzân, III/627.

3- İbn Hacer, Lisân, V/255.

4- el-Bagdâdî, Hediyye, II/51; Kehhâle, Mu'cem, X/136.

5- el-Hatîb, Târîh, II/321-322; es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/521, IV/197; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/234, 341; ez-Zehebî, Mîzân, III/627; İbn Hacer, Lisân, V/241; 255-256; es-Suyûtî, Tabakât, 88; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/158-159; Kehhâle, Mu'cem, X/136, 207.

alimdir.¹ Şiîlikle itizâli cem'ettiği söylenir.²

a- Hayatı: "er-Rummânî" ismi, nar (er-Rummân) satıcılığına veya Vâsıt'taki Rummân kasrına yapılmış bir nisbettir.³ "Kâğıtçı" anlamındaki "el-Verrâk" ismini, geçimini kâğıt satarak veya eser istinsah ederek temin ettiği ya da hocalarının kâğıt işleriyle ilgilendiği için almıştı.⁴ Son nisbesi ise, kelâm hocası mutezilî İbnu'l-Ihşîd'e olan bağlılığından dolayı verilmişti.⁵

Aslen Samarralıdır; ancak 296/909'da Bağdat'ta doğmuş ve orada yaşamıştır.⁶ Kelâmda Bağdat Mutezile ekolüne, nahivde de Basra ekolüne mensup seçkin bir alimdi.⁷ Kelâmı, Basra Mutezilesi'nin temsilcisi olan, Ebû Hâşim ve ashabına karşı şiddetli muhalefetiyle bilinen İbnu'l-Ihşîd'den okumuştur.⁸ Lisan ve rivayet ilimlerini, Ebû İshâk ez-Zeccâc, Ebû Bekr İbn Düreyd ve Ebû Bekr İbnu's-Serrâc'dan okumuştur. Bu alanlarda kendisinden de, Ebu'l-Kâsım et-Tenûhî el-Hasen b. Alî el-Cevherî (v.437/1045) ve Hilâl b. Muhassin el-Kâtib (v.448/1056) gibi kimseler ilim öğrenmişti. el-Hatîb el-Bağdâdî, bu kişiler vasıtasıyla ondan rivayette bulunduğunu haber vermiştir.⁹

-
- 1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 69; el-Hatîb, Târîh, XII/16; İbn Hacer, Lisân, IV/248; Kehmâle, Mu'cem, VII/162.
 - 2- ez-Zehebî. Siyer, XVI/533, Mîzân, III/149; İbn Hacer, Lisân, IV/248; es-Suyûtî, Tabakât, 69; el-Kıftî, İnbâhu'r-Ruvât, II/195; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/427.
 - 3- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/89; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/36; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/314.
 - 4- es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/584; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, III/357
 - 5- el-Kâdî, Fazl, 333; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 110.
 - 6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 69; el-Hatîb, Târîh, XII/17; ez-Zehebî, Siyer, XVI/534.
 - 7- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 69.
 - 8- el-Kâdî, Fazl, 333; İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 221; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 110.
 - 9- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 69; el-Hatîb, Târîh, XII/16; es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/89; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/37, el-Kâmil, IX/105-106; ez-Zehebî, Mîzân, III/149, Siyer, XVI/533, el-İber, II/164; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/314; İbn Hacer, Lisân, IV/248; es-Suyûtî, Tabakât, 69.

İtikatta Mutezile akâidini savunurdu. Şiîlik temayülünün de kuvvetli olduğu belirtilmiş, bu yüzden "mutezili ve râfizî" olarak anılmıştır.¹ Belki bu yüzden, onunla aynı temayülleri paylaşan akranı Ebû Hayyân et-Tevhîdî de kendisini çok takdirkar sözlerle anmış, zühd ve takvaya dayanan dinî yaşantısı, ahlâkî iffet ve nezâheti, zekası ve ilmi üstünlüğüyle övmüştü.² Ancak diğer bir akranı olan İbnu'n-Nedîm onun bu özelliklerini teslim etmekle birlikte³ şiîliği konusuna bir açıklık kazandırmış ve er-Rummânî'nin eserlerine yansıttığı şiîliğin, râfizîliğin o devirde intişârının zorlamasıyla bir "takıyye" eseri olduğunu söylemişti.⁴ Ancak ez-Zehebî, "370/980'lerden zamanımıza kadar Râfizîlik ve İ'tizâl birbirlerine dost ve kardeş olmuşlardır"⁵ diyerek konunun bir başka yönüne işaret etme ihtiyacını duymuştur.

er-Rummânî, çalışkan bir adam, üretken bir müellifti. Kur'an, tefsir, fıkıh, kelâm gibi dinî ilimlerde; lugat, sarf, nahiv şubeleriyle lisan ilimlerinde; edebiyat ve diğerlerinde⁶ sağlam bilgi sahibi olup 100 civarında⁷ eser vermişti. Nitekim Fuad Sezgin, onun 72 eserini tesbit et-

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 218 (Tekmile), 221; el-Hatîb, Târîh, XII/16; es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/89; ez-Zehebî, Mîzân, III/149, Siyer, XVI/533; İbn Hacer, Lisân, IV/248; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/420, 421.

2- ez-Zehebî, Siyer, XVI/533; İbn Hacer, Lisân, IV/248; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/420; et-Tevhîdî, el-İmtâ', I/133.

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 69.

4- İbn Hacer, Lisân, IV/248.

5- ez-Zehebî, Mîzân, III/149.

6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 69; el-Hatîb, Târîh, XII/16; ez-Zehebî, Siyer, XVI/533, el-Iber, II/164; İbn Hacer, Lisân, IV/248; es-Suyûtî, Tabakât, 69, ed-Dâvûdî, Tabakât, I/420.

7- el-Kıftî, İnbâh, II/295; ez-Zehebî, Siyer, XVI/533, el-Iber, II/164; es-Suyûtî, Tabakât, 69; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/421; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/134.

miştir.¹ Bunlar arasında Mutezile kelâmına dair 7 ciltlik hacımlı bir eser olan "San'atu'l-İstidlâl fi'l-Kelâm"² Mutezile akâidi için verdiği ilmî emeği göstermesi açısından dikkati çekmektedir.

Verdiği çok sayıdaki eserden anlaşılacağı üzere, er-Rummânî "bit'atına rağmen ilim dolu kişilerdendi"³, "Nahiv, lügat, mantık ve kelâmda büyük bir üstünlüğü vardı"⁴ Konulara akılcı ve muhakemeci bir yaklaşımla eğilen, problem çözme kâbiliyeti yüksek bir alimdi. Bu özelliğini mütehasısı olduğu nahiv sahasına da tatbik etmiş, nahvi mantıkla mezcetmişti. Onun bu yaklaşımı hem devrinde hem de daha sonra klâsik nahiv anlayışına aykırı görülmüş ve tenkit edilmişti. Meselâ, kendisiyle aynı itikâdî görüşleri paylaşan ve akrânı olan diğer bir nahivci Ebû Alî el-Fârisî, bu metoduna karşı oldukça sert davranmış, "Eğer nahiv er-Rummânî'nin dediği şeyse, bizde bundan bir şey yoktur. Eğer nahiv, bizim dediğimizse, onun yanında bundan bir şey yoktur"⁵ demişti.

es-Suyûtî de Buğyetu'l-Vuât'ında asrın bu iki mutezili nahivcisinin gramer anlayışını değerlendirerek, şu sözleriyle el-Fârisî lehinde tercih koymuştur: "Nahiv, el-Fârisî'nin dediğidir. İnsanlar nahvin mantıkla mezc edildiğini ne zaman görmüştür ki! İşte, el-Halîl'in, Sîbeveyh'in, bunların muasırlarının ve onlardan sonrakilerin eserleri ortadadır; bu eserlerde böyle bir şey hiç görülmemiştir."⁶

384/994'te Bağdad'ta vefat etmiştir.⁷

1- Sezgin, GAS, VIII/112-114.

2- ez-Zehebî, Siyer, XVI/533; es-Suyûtî, Tabakât, 69; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/420; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/134.

3- ez-Zehebî, Siyer, XVI/534.

4- İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/314.

5- et-Tevhidî, el-İmtâ', I/133; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/420.

6- es-Suyûtî, Buğye, II/180-181.

7- el-Hatîb, Târih, XII/17; es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/89; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, IX/106; ez-Zehebî, el-Iber, II/164; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/468.

b- Eserleri: er-Rummânî'nin, sayısı yüze yakın olan eserlerinden Kur'ân ilimleri ile ilgili olanları şunlardır:¹

1) K. el-Câmi'l-Kebîr fî Tefsîri'l-Kur'ân²: Hacımlı bir eser olduğu açıklanan bu eser, kaynaklarda "el-Câmi' fî (ilmi) Tefsîri'l-Kur'ân"³, "et-Tefsîr"⁴ ve "et-Tefsîru'l-Kebîr"⁵ isimleriyle de zikredilmiştir.

es-Suyûtî (v.911/1505)'nin gördüğünü belirttiği bu tefsirin ancak bazı fragmentleri günümüze intikal edebilmiştir. Paris, Taşkent ve Kudüs kütüphanelerinde VII., X. ve XII. ciltlerinden bazı cüzlerin mevcut olduğu haber verilmektedir.⁶

Bir başka habere göre bu hacımlı tefsiri Abdülmelik b. el-Herevî (v.489/1096), "el-Müntehab min Tefsîri'r-Rummânî" ismiyle ihtisar etmişti.⁷

Terceme-i hâl yazarlarından İbn Tağrîberdî (v.874/1469), er-Rummânî ve tefsîri hakkında: "Eserde i'tizal mezhebine meyliyle temayüz ettiği için ez-Zemahşerî ondan istifade etmiş ve onu geliştirmiştir"⁸ demiştir. er-Rummânî'nin, eserini görmediğimiz için, İbn Tağrîberdî'nin bu ifadelerinin mukayese ve müşahedeye dayanan bir tesbit mi, yoksa ez-Zemahşerî'nin, el-Keşşâf'ını yazarken selefinin bu kaynağından müstağnî kalamayacağı ihtimali üzerinde verilmiş bir nazari hüküm müdür bilemiyoruz. Zira, el-Keşşâf'da ne

1- ez-Zehabî, el-Iber, II/164. Krş. Yâkût, Üdebâ, XVIII/269-272.

2- Hacı Halife, Keşf, I/571; el-Bağdâdî, Hediye, I/683; Kehhâle, Mu'cem, VII/162; Nüveyhîz, Mu'cem, I/373.

3- Brockelmann, TEA, II/189; Sezgin, GAS, VII/112.

4- es-Suyûtî, Tabakât, 69; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/420; Hacı Halife, Keşf, I/447; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/134.

5- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, IX/106; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/468; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/314.

6- Brockelmann, TEA, II/189; Sezgin, GAS, VIII/112-113.

7- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/354; Hacı Halife, Keşf, I/447-448.

8- İbn Tağrîberdî, en-Nücûm, IV/168.

er-Rummâni'nin ne de Tefsir'inin ismi zikredilmemiştir. Keza ona er-Râzi'nin kaynakları arasında da rastlanmamaktadır.

2) K. el-Elifât fi'l-Kur'ân¹

3) K. Ğarîbi'l-Kur'ân²

4) K. İ'câzi'l-Kur'ân:³ Eser iki ayrı neşirle basılmıştır. Önce Abdülalim es-Siddîki tarafından "en-Nüket fi Mecâzi'l-Kur'ân" ismiyle Hindistan'da (Delhi 1934);⁴ daha sonra Muhammed Halefellâh ve Muhammed Zağlûl Sellâm tarafından "en-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'ân" ismiyle Mısır'da (Kâhire 1955), el-Hattâbi (v.388/998) ve Abdülkâhir el-Cürcânî (v.471/1078)'nin aynı konudaki risaleleriyle birlikte "Selâsü Resâile fi İ'câzi'l-Kur'ân" adı altında neşredilmiştir.⁵

5) K. el-Muhtasar fi İlmi's-Suveri'l-Kısâr⁶

6) K. el-Mütesâbih fi İlmi'l-Kur'ân⁷

7) K. Serhi Kitâbi'l-Meâni li'z-Zeccâc:⁸ Akranı olan muteziliî nahivci Ebû Alî el-Fârisî gibi er-Rummâni'nin de, ez-Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'an'ı üzerinde bir şerh ve tahkik çalışması yaptığı görülmektedir. Nahiv ilminde farklı telakkilere sahip oldukları hatırlandığında, er-Rummâni'nin eserinin el-Fârisî'nin eserine bir cevap veya nazire olarak yazıldığı düşünülebilir.

8) K. Tefsiri Cüz'i Amme⁹

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 69; Yâkût, Udebâ, XIV/75; el-Kıftî, İnbâh, II/296; el-Bağdâdî, Hediye, I/683; Sezgin, GAS, VIII/113.

2- el-Kıftî, İnbâh, II/296; Sezgin, GAS, VIII/113.

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 69; Yâkût, Udebâ, XIV/75; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/420; Hacı Halife, Keşf, I/120; el-Bağdâdî, Hediye, I/683.

4- Brockelmann, TEA, II/189.

5- Sezgin, GAS, VIII/113.

6- el-Kıftî, İnbâh, II/296; Sezgin, GAS, VIII/113.

7- el-Kıftî, İnbâh, II/296; Sezgin, GAS, VIII/113.

8- Yâkût, Udebâ, XIV/75; el-Kıftî, İnbâh, II/296; Sezgin, GAS, VIII/113.

9- Sezgin, GAS, VIII/270.

19- el-Merzûbânî (v.384/994)

Ebû Ubeydillah Muhammed b. Imrân b. Mûsâ b. Saîd b. Ubeydillah, "el-Merzûbânî" el-Hurâsânî el-Bağdâdî

Mutezilî bir allâme, kâtip, şair, edîb ve Şîa'ya mütemâyil bir kültür ve edebiyat tarihçisidir.

Aslen Horasanlıdır. 296/909 veya 297/910'da doğduğu yer olan Bağdat'ta yaşamış ve 384/994 tarihinde gene burada vefat etmiştir.¹

el-Merzûbânî ilim ve edebiyata düşkün bir insandı. Bilgi toplamaya olan aşırı ilgisi, onu hadis, kültür ve edebiyatta önemli bir şahsiyet haline getirmişti. Ebû Hâmid el-Hadramî, Ebu'l-Kâsım el-Begavî, Ahmed b. Süleyman et-Tûsî gibi hadis âlimleri ile İbn Düreyd, Niftaveyh, Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî gibi dil ve edebiyat âlimleri, onun bu dallarda faydalandığı çok sayıdaki şeyhlerinden bazılarıdır. Ebû Abdillah es-Saymarî, Ebu'l-Kâsım et-Tenûhî, Ebû Muhammed el-Cevherî gibi pekçok kimse de ondan rivayette bulunmuştu.² Yakından tanıdığımız es-Şerîf el-Murtezâ (v.436/1044)'nın onun dil ve edebiyattaki öğrencilerinden biri olduğunu³ belirtmemiz, yetiştirdiği meşhur talebelere örnek olması bakımından yeterlidir.

1- İbnu'n-Neufîm, el-Fihrist, 147; el-Hatîb, Târîh, III/136; es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/257; İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VII/177; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, III/195, el-Kâmil, IX/106; İbn Hacer, Lisân, V/327.

2- el-Hatîb, Târîh, III/135; es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/256; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, III/195; ez-Zehbî, el-Iber, II/166, Siyer, XVI/448; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/314 ; İbn Hacer, Lisân, V/326.

3- el-Cüşemî, Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil, 383.

el-Merzübânî, istifade ettiği hocalarıyla da ilim okuttuğu öğrencileriyle de, genellikle evinde buluşurdu. Hem onları misafir edip ağırlar, hem de ilim öğrenir veya öğretilirdi. Rivayette bulunduğu edebiyatçıların çoğunu burada dinlemişti.¹ Nitekim evinde ilim ehline tahsis ettiği 50 yatağı bulunduğu nakledilir² ki, ilim ve edebiyat meclislerinin burada gece gündüz devam ettiğini, el-Merzübânî'nin evini faal bir kültür merkezi olarak kullandığını gösterir. Yolu, el-Merzübânî'nin mahallesine düşen Büveyhî sultanı Adududdevle (v.373/983)'nin, onun evine uğramadan geçmediğine dair kayıtlar³ onun ilmi şahsiyeti kadar şif temayüllerleriyle de alakalıdır.

İcazetli olduğu kitaplardan kaynak vermeden bir semâ kaydı olan "ahberenâ" sigasıyla nakilde bulunması, nebiz içmesi ve mutezilî olması, bazı ravî araştırmacıları tarafından kusurları olarak zikredilip sıkı sayılamayacağı öne sürülmüşse de, el-Atikî, el-Hatîb el-Bağdâdî ve İbnu'l-Cevzî gibi alimlerin de aralarında yer aldığı çoğunluk, bunların onu "yalancı" saymayı gerektirmeyeceğini ve rivayetlerinde güvenilir olduğunu açıklamışlardır. Bu alimler, el-Merzübânî'nin Şia'ya meyyal oluşunu hatırlatarak, hakkındaki ithamların başlıca sebebinin bu olduğunu belirtmişlerdir.⁴

İlim ve edebiyattaki geniş kültürü sebebiyle "zamanının el-Câhiz'i"⁵ olarak anılan müellif, eserlerindeki terip ve tasnif bakımından ondan da üstün görülmüştür.⁶

1- el-Hatîb, Târîh, III/136; el-Kiftî, İnbâh, I/181-182; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/314; İbn Hacer, Lisân, V/326.

2- es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/256; ez-Zehebî, Mîzân, III/672, Siyer, XVI/448.

3- el-Hatîb, Târîh, III/136; ez-Zehebî, Siyer, XVI/448; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/314; İbn Hacer, Lisân, V/326.

4- el-Hatîb, Târîh, III/136; es-sem'ânî, el-Ensâb, V/256-257; ez-Zehebî, Mîzân, III/672-673, Siyer, XVI/448; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/314; İbn Hacer, Lisân, V/326-327.

5- ez-Zehebî, Siyer, XVI/448.

6- el-Hatîb, Târîh, III/135; ez-Zehebî, Mîzân, III/673.

Onu yakından tanıyan İbnu'n-Nedim'in, o ve telifleri hakkındaki açıklamaları da bu söylenenleri doğrular mahiyettedir. O, "lehçesi sadık, rivayetlerdeki bilgisi geniş ve semai çok bir râvî" olarak bahsettiği el-Merzubânî'nin şuarâ ve mütekellimîn tabakâtı, şiir tahlil ve tenkitleri, dil ilimleri, târîh, astronomi, biyoloji, mûsikî, ahlâk, mevîza gibi çok değişik konulara ait pek çok eserini zikretmiş, hacım ve muhtevaları hakkında bilgiler de vermiştir.¹ Bunlardan biri olan "el-Kitâbü'l-Mürşid" - ki, "Ahbâru'l-Mütekellimîn"² ve "Tabakâtu'l-Mütekellimîn"³ diye de anılır- için: "İçinde kelâmcıların, Ehlü'l-Adl ve't-Tevhîd'in haberleri, meclis ve münazaraları vardır; 1000 varak civarındadır"⁴ der. ez-Zehabî'nin London'da "Ahbâru'l-Mutezile"⁵ ismiyle bahsetmesinden de anlaşılacağı üzere, bu eser bir Mutezile tabakâtıdır ve müellifin itikâdî çizgisini göstermesi bakımından önemlidir.

el-Merzubânî'nin konumuza giren eseri ise, 200 varak olduğu haber verilen ve günümüze ulaştığı bilinmeyen "el-Kitâbu'l-Muallâ fî Fezâilî'l-Kur'ân"⁶ ıdır.

20- Abbâd et-Tâlkânî (v.335/946 veya 385/995)

Ebu'l-Hasen Abbâd b. el-Abbâs b. Abbâd b. Ahmed b. İdris et-Tâlkânî

Büveyhî veziri, tefsir, hadis ve fıkıh alimi bir mutezilîdir.

Büveyhî⁷ sultanı Rüknu'ddevle el-Hasen b. Büveyh (v. 366/976)'in veziridir. Gene Büveyhî veziri olan ve Mutezi-

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 146-149. Ayrıca Bkz. el-Bağdâdî, Hediye, II/54; Kehhâle, Mu'cem, XI/97; Sezgin, GAS, VII/357-358.

2- Hacı Halife, Keşf, II/1106.

3- el-Bağdâdî, İzâh, II/80.

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 147.

5- ez-Zehabî, el-İber, II/166.

6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 148.

7- Büveyhîler (Benî Büveyh), Deylemî asıllı bir İranlı olan Ebû Şücâ' Büveyh tarafından tesis edilmiş, 320-447/932-1055 tarihleri arasında İran ve Irak'ta hakimiyet kurmuş bir hanedanlıktır.

le'yi himayesiyle bilinen es-Sâhib b. Abbâd (v.385/995)'in babasıdır.¹ Kazvin bölgesinde bir vilayet olan Tâlkân'da doğduğu için et-Tâlkânî nisbesini aldığı² bilinmekle birlikte vefat tarihi ihtilaflıdır. Bazı kaynaklar 334/945 veya 335/946 yılında vefat ettiğini kaydederken, bazıları 326-385/938-995 yılları arasında yaşadığını tasrih ederler.⁴ Ancak bu sonuncusu oğlu es-Sâhib b. Abbâd'ın doğum ve ölüm tarihleri olarak bilinmektedir;⁵ fakat İbn Kesîr de baba ve oğlun aynı tarihte vefat ettiklerini belirtmiştir.⁶

Rey, İsfahan, Basra, Bağdat gibi çeşitli şehirleri dolaşıp ilim tahsil etmiş ve şif Büveyhoğulları Devlet'inde vezirlik yapmıştı. Ebû Halife el-Fazl b. el-Hubâb el-Cümahî, Ca'fer el-Firyâbî, Muhammed b. Hayyân (Hıbbân) el-Mâzinî ve Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ el-Mâzinî hocaları; oğlu Ebu'l-Fazl el-Kâsım, Ebû İshâk İbn Hamze, Ebû Bekr İbn Mürdeveyh ve Ebû's-Şeyh İbn Hıbbân gibi hadis alimleri de talebeleri arasında zikredilmektedir.⁷

et-Tâlkânî'nin, tefsir ile ilgili eseri Ahkâmü'l-Kur'ânî'dir.⁸ Bu, "içinde itizal mezhebini savunduğu"⁹ bir kaptı. Nitekim devrin hadis alimlerinden Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî de, onun bu eserini oğlu es-Sâhib b. Abbâd'ın Rey'deki kütüphanesinde gördüğünü belirterek: "Onda itizal ehlinin mezhebini savunuyordu. Kitabı her gören beğenirdi." açıklamasını yapmıştı.¹⁰

- 1- Ebû Nuaym, Zikru Ahbâri İsfehân, II/138; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/318; İbn Tağrîberdi, en-Nücûm, IV/385.
- 2- es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/30; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/269.
- 3- Ebû Nuaym, Zikr, II/138; es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/30; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/269.
- 4- İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/318; İbn Tağrîberdi, en-Nücûm, IV/385; el-Bağdâdî, Hediyye, I/436; Kehhâle, Mu'cem, V/57.
- 5- Bkz. es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/30-31; İbn Hallikân, Vefeyât, I/231; ez-Zehebî, Siyer, XVI/514.
- 6- İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/318.
- 7- Ebû Nuaym, Zikr, II/138; es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/30; İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VII/184-185; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/269; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/318; İbn Tağrîberdi, en-Nücûm, IV/385.
- 8- İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/318; Kehhâle, Mu'cem, V/57.
- 9- el-Bağdâdî, Hediyye, I/436.
- 10- es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/30.

21- İbn Cırv el-Mevsılî (v.387/997)

Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Muhammed b. Cırv el-Esedî el-Mevsılî el-Bağdâdî el-Arûzî

Dil ve edebiyat ilimlerine hakim, mukri' ve müfessir bir zattır. Mutezilîdir.

Aslen Musullu olup 387/997 yılındaki vefatına kadar, tahsil için geldiği Bağdat'ta yaşamıştı.¹ Burada, dönemin, Mutezile itikatında olan dil ve edebiyat otoriteleri Ebû Saîd es-Sîrâfî, Ebû Alî el-Fârisî, er-Rummânî ve el-Merzûbânî'den öğrenim görmüştü. Kendisi de Mutezile itikadında dil ve edebiyat alimi idi. Özellikle el-Fârisî'nin talebesi olarak meşhurdu. Nitekim, dilindeki bir peltekliği onun eğitimi altında düzelttiği anlatılır.²

İbn Cırv, bilhassa kırâât, tefsir, nahiv ve arûz ilimlerinde temayüz etmişti. "el-Muvazzah fi'l-Arûz", "el-Mufassah fi'l-Kavâfî"³ gibi nazımla ilgili eserlerinden dolayı olmalı ki, "el-Arûz" nisbesiyle de tanınmıştır.

"Zeki, mütehassıs, hattı güzel, zabtı sağlam, kırâat ve arabiyet alimi"⁴ bir insan olan müellifin Kur'ân ilimlerinde iki telifi zikredilmektedir:

1) K. el-Emed fî Ulûmi'l-Kırâât⁵ (,fî Ulûmi'l-Kur'-ân⁶)

-
- 1- el-Kıftî, İn bâh, II/154; es-Suyûtî, Tabakât, 63.
 - 2- Yâkût, Üdebâ, XII/62-68; İbn Hacer, Lisân, IV/115-116; es-Suyûtî, Buğye, II/127; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/371-372.
 - 3- Yâkût, Üdebâ, XI/65; es-Suyûtî, Tabakât, 63; Buğye, II/127; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/372; Hacı Halife, Keşf, II/1774, 1904; el-Bağdâdî, Hediye, I/646; Kehhâle, Mu'cem, VI/244.
 - 4- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/372.
 - 5- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/372; el-Bağdâdî, Hediye, I/646.

2) Tefsîru'l-Kur'âni¹ ('l-Azîm²): Verilen bilgiye göre müellif, sadece Basmelenin tefsirinde 120 vecih zikretmişti.

22- Ali b. Abdilazîz el-Cürcânî (v.392/1002)

Ebu'l-Hasen Alî b, Abdilazîz b. el-Hasen b. Alî b. İsmâil el-Cürcânî

Edîp, şâir, kâtip, hattat, Şâfiî fakihî, kadî ve tarihçidir. Mutezile müfessirlerindedir.

Cürcân'da doğmuştu. Tahsil çağına girince İran, Irak, Suriye ve Hicaz bölgelerinin belli başlı ilim merkezlerini dolaşmış, dinî ilimlerde de, edebî ilimlerde de geniş bir kültür edinmiş olarak Cürcan'a geri dönmüştü. Büveyhî veziri es-Sâhib b. Abbâd (v.385/995) zamanında önce Cürcân, sonra Rey'de kadılık yapmış ve Kâdilkudât tayin edilmişti. Rey'de veya Neysâbur'da vefat etmiş, cenazesi doğum yeri Cürcân'a nakledilerek burada toprağa verilmişti.³

Doğum tarihi bilinmediği gibi vefatı konusunda da 366/976,⁴ 392/1002,⁵ ve 396/1006⁶ gibi farklı tarihler zikredilmiştir. Bunlardan ikincisi daha sahih görülmüş ve meşhur olmuştur.

-
- 1- el-Bağdâdî, Hediyye, I/646; Kehhâle, Mu'cem, VI/24; Nüveyhîz, Mu'cem, I/341; Zarzûr, Menhec, 140.
 - 2- es-Suyûtî, Tabakât, 63; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/372.
 - 3- es-Seâlebî, Yetîmetü'd-Dehr, IV/3-4; İbnü'l-Cevzî, el-Müntezam, VII/221-222; ez-Zehebî, Siyer, XVII/20-21; el-Yâfiî, Mir'ât, II/386-387; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/331-332; İbn Tağrîberdî, en-Nücûm, IV/205; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/56-57.
 - 4- İbn Hallikân, Vefeyât, III/281; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/57.
 - 5- Yâkût, Üdebâ, XIV/35; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/331; İbn Tağrîberdî, en-Nücûm, IV/205; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/411; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/114; Kehhâle, Mu'cem, VII/123.
 - 6- ez-Zehebî, Siyer, XVII/21.

Cürcânîlilerin iftihar kaynağı olan Ali b. Abdilazîz¹ Mutezile müelliflerince mezhebin XI. tabakası ricali arasın-
da zikredilmiş, Mutezile kelâmıyla Şâfiî fikhını, nazım ile
nesri şahsında cem'eden bir alim olarak tanıtılmış, iki mu-
tezilî es-Sâhib b. Abbâd ve el-Kâdî Abdülcebbar ile olan
yakınlığına değinilmiştir. Mezhebin bu tabakası el-Kâdî Ab-
dülcabbâr'ın talebelerine ayrıldığı göz önünde tutulursa,
el-Cürcânî'nin onun talebesi olduğu görüşü kuvvet kazanır.
Nitekim onun cenaze namazını da Abdülcebbar kaldırmıştı.²

el-Cürcânî, dinî ve edebî sahalardaki marifeti, di-
nî hayatındaki iffeti ve görevindeki adaleti ile bilinirdi.
İçinde 4000 meselenin yer aldığı "Kitâb el-Vekâle"si, et-
Taberî'nin Târih'inin bir ihtisar ve tashihi olan "Tehzîbü't-
Târih"i, fıkıh ve tarih bilgisini aksettiren çalışmaları-
dı.³ Edebiyat dalında da büyük takdir kazanmıştı. Meselâ,
es-Seâlebî (v.429/1038), onu "İbn Mukille'nin hattını, el-
Câhız'ın nesrini ve el-Buhturî'nin nazmını cemedem" bir
edip olarak övmüştü.⁴ Nitekim bugün matbu olan "el-Vesâ-
ta beyne'l-Mütenebbî ve Husûmihâ" isimli kitabı da edebî
kültürünü ortaya koyan eseri olarak mütalâa edilmiştir.⁵ Di-
vanı da vardı.⁶

Müellifin konumuza giren çalışması hakkında ise an-
cak ihtilafli bir isim tesbit edebiliyoruz: et-Tefsîru'l-
Kebîr⁷ Tefsîru'l-Kur'ânî⁸ ('l-Mecîd⁹)

- 1- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/410.
- 2- el-Cüşemî, Şerh, 380,385; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 115.
- 3- Yâkût, Üdebâ, XIV/19; ez-Zehebî, Siyer, XVII/21; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/411; el-Bağdâdî, Hediye, I/684; Kehhâle, Mu'cem, VII/123; Hacı Halife, Keşf, II/1471.
- 4- es-Seâlebî, Yetîme, IV/3.
- 5- Yâkût, Üdebâ, XIV/19; ez-Zehebî, Siyer, XVII/20.
- 6- Hacı Halife, Keşf, I/782.
- 7- ez-Zehebî, Siyer, XVII/21; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/411.
- 8- Yâkût, Üdebâ, XIV/19; el-Bağdâdî, Hediye, I/684; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/114.
- 9- Kehhâle, Mu'cem, VII/123; Nüveyhîz, Mu'cem, I/366.

23- el-Mansûr el-Iyânî (v.393/1003)

Ebu'l-Huseyn el-Kâsım b. Alî b. Abdillâh, "el-Mansûr billâh" el-Iyânî

Yemen'deki Zeydiyye Devleti'nin imamlarındandır. Kelâm ve fıkıh alimidir.

310/922 yılında doğmuş ve ömrünün çoğunu Yemen'in Tebâle Bölgesindeki Has'am beldelerinde geçirmiştir. 388/998 yılında imamlığını açıklayarak taraftarlarıyla birlikte bölgeden ayrılmış, sırasıyla Sa'de, Negrân ve Tebâle beldelerini ele geçirerek bu bölgelerde hakimiyet kurmuştu. Sonra San'alılar da kendisini şehirlerine davet ederek, kendi istekleriyle onun imamlığını tanımışlardı. Bu arada, Benî Şâver ve Benî Uşeb gibi diğer Yemen kabileleri de kendisine heyetler göndererek bağlılıklarını bildirmişlerdi. Böylece son yıllarında Yemen'in büyük bir bölümünde hakimiyet kuran "el-Mansûr billâh" lakaplı Zeydî imam el-Iyânî, 393/1002 yılında vefat etmişti.¹

Şahsında topladığı faziletlerinden dolayı "Kâmûsu Âli Muhammed" lakabıyla da tanınan müellifin kelâm dalında "K. et-Tevhîd", "K. et-Tenbîh", "K. er-Redd ale'r-Râfıza" gibi eserleri mevcuttu. Fıkha dair "K. et-Tefrî", "K. et-Tahâre", "K. el-Ferâiz" gibi eserlerinin ise bugün yurtdışı kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır.²

1- Terc. için bkz. Yahyâ b. el-Huseyn, Câyetü'l-Emânî, 227-234; el-Areşî, Bulûgu'l-Merâm, 34-35, 408; el-Cündârî, Terâcimü'r-Ricâl, 29-30; Zübâre, Bimmetü'l-Yemen, 75-82; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VI/11; el-Habeşî, Mesâdiru'l-Fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen, 580.

2- Eserleri için bkz. el-Cündârî, Terâcim, 29-30; Zübâre, Bimme, 80-81; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VI/11; Kehhâle, Mu'cem, VIII/107; Brockelmann, TEA, III/332; Sezgin, GAS, I/568-569; el-Habeşî, Mesâdir, 581.

Onun "K. et-Tevhîd"inden ayrı olarak, Kur'an'daki ulûhiyyet telakkisini araştıran bir eserinden de bahsedilmiştir. Bugün, varlığı bilinmeyen bu eserde "K. ed-Delâil"¹ veya "K. el-Edille mine'l-Kur'ân alâ Tevhîdillah"² ismi ile zikredilmektedir.

24- Hâris el-Verrâk (v.IV/X. asrın ilk yarısı)

Ebu'l-Kâsım Hâris el-Verrâk en-Neysâbüri

Hakkındaki bilgimiz sınırlıdır. Adına sadece el-Kâdî'nin Fâzlu'l-İ'tizâl'inde rastlanır. Buna göre Ebû Hâşim el-Cübbâî döneminde Neysâbur'da yaşamış ve mezhebin Basra kolunun görüşlerini savunmuştu. Ebû Ali el-Cübbâî'nin "el-Esmâ' ve's-Sifât"ına bir tekmile yazarak ona bazı tenkitlerde bulunmuştu. Ancak edebe muğayir olmaması için bunları kendi diliyle yazmamış, verrâkının (kâtibinin) dilinden imlâ etmiş, bu yüzden de "el-Verrâk" lakabıyla meşhur olmuştu. Ve "onun, geniş bilgiye sahip olduğunu gösteren bir K. el-Müteşâbih'i (Müteşâbihu'l-Kur'an'ı) vardı"³

25- İbn Bündâr el-Kazvîni (v. IV/X. asır sonu veya V/XI. asar başları)

Muhammed b. Yûsuf b. Bündâr el-Kazvîni

İbn Hacer (v.852/1448), Lisânü'l-Mizân'ında, ileride göreceğimiz, V/XI. asrın meşhur mutezili müfessiri Ebû Yûsuf el-Kazvîni (v.488/1095)'yi tanıtırken, onu: "Mutezile'nin imamı ve dâîsi Muhammed b. Yûsuf'un oğlu"⁴ diye takdim etmiş, dolayısıyla müellifimizin Mutezile imamlarından olduğunu açıklamıştır.

1- el-Cündârî, Terâcîm, 30; Kehhâle, Mu'cem, VIII/107.

2- el-Habeşî, Mesâdir, 581.

3- el-Kâdî, Fazl, 303.

4- İbn Hacer, Lisân, IV/11.

ed-Dâvûdî (v.945/1538) de, müellifimiz hakkında sadece şu bilgiyi verir: " Onun "İlmu Nüketi'l-Kur'ân" isimli bir kitabı vardı; bunu Ebu'l-Hasen Alî b. İsâ el-Bağdâdî en-Nahvî'nin kitabından telhis etmişti".¹

Edinebildiğimiz bu mahdut bilgilerden İbn Bündâr'ın Mutezile'nin dâî kesiminden olduğunu ve er-Rummânî'nin tefsirinde orijinal bulduğu noktaları bir kitapta topladığını anlıyoruz.

İleride göreceğimiz üzere, oğlu Ebû Yûsuf'un, 393-488/1033-1095 yılları arasında yaşadığı dikkate alınarak İbn Bündâr'ın, IV. asrın sonlarında veya V. asrın başlarında vefat ettiği tahmin edilebilir.

1- ed-Dâvûdî, Tabakât, II/280. Ayrıca bkz. Nüveyhîz, Mu'cem, II/652.

B- İ' TIZALİ GÖRÜŞLERİ BENİMSEYEN MÜFESSİRLER

1- en-Nevbahtî (v.310/922)

Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed en-Nevbahtî el-Bağdâdî eş-Şiî

Felsefe, kelâm ve tabiî ilimlerde meşhur olmuş, imâmî ve muteziliî bir alimdir.

Nevbahtîler, Abbâsî idaresine yakınlığı ile bilinen İran asıllı bir ailedir. Ailenin kurucusu olan Nevbaht (Nûbaht) halife el-Mansûr (136-158/753-775)'un, ailenin ikinci şahsı Ebû Sehl el-Fazl b. Nevbaht da el-Mansûr ve daha sonraki altı halifenin hizmetinde bulunmuşlardır.¹

Nevbahtîler, müneccim ve mütercim olarak tanınmışlardır. Müellifimiz el-Hasen b. Mûsâ da, eski Yunan felsefesini bilen bir kelâmcı, aynı zamanda astronomi ve filoloji alimi olan bir insandı. Ebû Osmân ed-Dımeşkî, İshâk b. Huneyn ve Sâbit b. Kurre gibi, felsefî eserleri Arapçaya çeviren mütercimlere danışmanlık yapardı. Hem Şîa, hem de Mutezile onun kendi mezheplerinde olduğunu iddia etmişlerdi.² Meselâ, el-Kâdî ve İbnu'l-Murtezâ, onu ve cediti Ebû Sehl'i muteziliî olan birer imâmî olarak tanıtırılar.³ İbnu'n-Nedîm de onu şîî müellifler arasında zikretmiştir.⁴

en-Nevbahtî'nin kaynaklarda zikredilen eserleri gözden geçirildiğinde, bunların büyük ölçüde kelâm, felsefe ve mezhepler tarihi konularına ait olduğu görülür. Bunlar arasında, onun, Mutezilenin Tevhid ve Adl prensiplerini savunan, buna karşılık el-Menzile görüşünü reddeden bir müellif olduğuna işaret eden teliflerine de rastlanır.⁵

1- İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, III/328; Kehhâle, Mu'cem, VIII/72.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 225; ez-Zehebî, Siyer, XV/327; ez-Ziriklî, el-A'lâm, II/239; Kehhâle, Mu'cem, III/298.

3- el-Kâdî, Fazl, 321; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 104.

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 225-226.

5- Bkz. İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 225-226; ez-Zehebî, Siyer, XV/327; el-Bağdâdî, Hediye, I/268; ez-Ziriklî, el-A'lâm, II/239; Kehhâle, Mu'cem, III/298; Sezgin, GAS, I/539-540, VI/176, VII/154.

en-Nevbahtî'nin eserleri arasında "K. et-Tenzîh ve Zikru Müteşâbihi'l-Kur'ân"¹ isimli bir Müteşâbih tefsiri de zikredilir.

2- Ebû Saïd es-Sîrâfî (v.368/979)

Ebû Saïd el-Hasem b. Abdillâh "b. el-Merzubân", "el-Kâdî", es-Sîrâfî

Kıraat, hadis, kelâm, fıkıh, ferâiz, hesap, hendese dallarında bilgi sahibi olan, dil ve edebiyat ilimlerinde tanınmış, Mutezile itikadında bir alimdir.

İran'ın güney sahilindeki Sîrâf şehrinde, 284/897 yılında doğmuş, Ummân'da fıkıh, Asker'de Mutezile şeyhi Muhammed b. Ömer es-Saymarî (v.346/957)'den aklî ilimleri okumuş ve onun en gözde öğrencisi olmuştur. Daha sonra yerleştiği Bağdat'ta tahsilini tamamlayarak tedrisata başlamış, dil ilimlerini okutmuş ve 368/979'da vefat etmiştir.²

Devrinde daha ziyade İbnu'l-Merzubân ismi ve el-Kâdî lakabıyla, daha sonra ise es-Sîrâfî nisbesiyle meşhur olan müellif, itikadda mutezili idi, ancak bunu izhar edip davette bulunmazdı.³ Hanefî fakihî⁴, Basra ekolüne mensup bir nahivci⁵ olarak bilinir. İbnu'n-Nedîm ve "K. İ'râbi Selâsîne Süreten mine'l-Kur'ân"ıyla tanıdığımız İbn Hâleveyh (v.370/980), onun meşhur talebeleri arasındadır.⁶

Müellifin "K. el-Vakf ve'l-İbtidâ'"⁷ adlı bir eseri zikredilmektedir.

1- el-Bağdâdî, Hediyye, I/268; Nüveyhîz, Mu'cem, I/148.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 68; 219; el-Hatîb, Târîh, VII/307-308; es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/357; el-Kıf-tî, İnbâh, I/313-315; ez-Zehbî, Siyer, XVI/247-249; el-Yâfiî, Mirât, II/390-391.

3- es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/357; İbnu'l-Esîr, el-Lü-bâb, II/165; İbn Hallikân, Vefeyât, II/78; ez-Zehbî, el-Iber, II/129; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 131.

4- el-Kuraşî, el-Cevâhir, II/66-67.

5- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 68.

6- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 92.

7- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 68; Yâkût, Üdebâ, VIII/150; İbn Hallikân, Vefeyât, II/78.

3- el-Cassâs (v.370/980)

Ebû Bekr Ahmed b. Alî, "el-Cassâs", er-Râzî el-Bağdâdî

İ'tizâlî görüşleri olan bir Hanefî fakihî ve hadis alimidir.

305/918'de Rey'de doğmuş, 325/937'de tahsil için geldiği Bağdat'a yerleşmişti. Birinde Ahvâz'a, diğerinde Neysâbur'a olmak üzere iki kez şehirden ayrılmışsa da, 344/955'te tekrar dönerek 370/980'de vefat edinceye kadar burada ikamet etmişti.¹

"Badanacı" veya "kireççi" anlamındaki el-Cassâs lakabıyla meşhur olan müellif,² Ebû Bekr er-Râzî ismiyle de tanınmıştır. Fıkıhta Hanefî fakihî Ebu'l-Hasen el-Kerhî (v. 340/951)'nin en meşhur talebesi olarak bilinir. Hocası vefat edince, Bağdat'taki hanefîlerin riyaseti ona geçmiş, şeyhinin iftâ ve tedris hizmetini sürdürmüş, pek çok da öğrenci yetiştirmiştir. Mezhepte müctehid sayılan bir fakih-tir.³ Ayrıca Ebu'l-Abbâs el-Esamm en-Neysâbüri, Ebu'l-Kasım et-Taberânî gibi hadis alimlerinden rivayette bulunmuş ve bu hadisleri teliflerinde kullanmıştı.⁴

el-Cassâs, mutezilî müelliflerce, hem mezhebin XII. tabakası ricali arasında,⁵ hem de "Adl görüşünde olan fukaha" arasında⁶ olmak üzere iki ayrı takdimle zikredilmiş ve mutezilî kabul edilmiştir.

1- el-Hatîb, Târîh, IV/314-315; İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VII/105-106; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/297; İbn Tağrîberdî, en-Nücûm, IV/138; el-Lüknevî, el-Fevâid, 27-28; Güngör, Mevlüt, Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân'ı, 7-11.

2- İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/281.

3- el-Hatîb, Târîh, IV/314; ez-Zehebi, el-Iber, II/133-134; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/297; el-Lüknevî, el-Fevâid, 27-28.

4- el-Hatîb, Târîh, IV/314; ez-Zehebi, el-Iber, II/134; Siyer, XVI/340-341; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/297; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/71.

5- el-Cüşemî, Şerh, 391; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 118.

6- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 130.

el-Cassâs'ın fıkıh sahasında çeşitli eserleri vardır.¹ Burada değinmemiz gereken eseri ise, çeşitli baskıları yapılmış olan "Ahkâmu'l-Kur'ân"ıdır. Ülkemizde, müellif ve bu eserindeki tefsir metodu üzerinde "Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı" adlı bir doktora tezi hazırlanmıştır. Müellif ve bu eseri hakkında geniş bilgi için, bu çalışmanın matbu olduğunu da ekleyebiliriz.²

4- Ebû Ali el-Fârisî (v.377/987)

Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr b. Süleyman el-Fesevî el-Fârisî

Kıraat, lugat ve nahiv ilimlerinde meşhur olmuş, tefsir ve hadis ilimleriyle de ilgilenmiş ve i'tizâl akidesini benimsemiş bir alimdir.

288/901 yılında İran'ın Fesâ beldesinde doğup büyümüş,³ gençliğinde tahsil için geldiği Bağdat'ta yerleşmiş, Ebû Bekr İbn Mücâhid'den kıraat, Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Ebû Bekr es-Serrâc gibi alimlerden dil ilimlerini okumuş ve bu sahada ün yapmıştı. Daha sonra İran, Irak ve Suriye'nin çeşitli merkezlerinde bulunmuş, buralarda kendisine yöneltilen dil meseleleriyle ilgili çeşitli soruları ve bunlara verdiği cevapları, "Mesâilü'l-Halebiyyât" gibi, o beldenin ismiyle anılan kitaplarında toplamıştı.⁴

Ebû Ali el-Fârisî, bu ziyaretleri sırasında, bulunduğu bölgenin meliklerine yakın olmuş, onlara nahiv hocalığı yapmıştı. Meselâ, İran'daki Büveyhî sultanı Adududdev-

1- Bkz. İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 261; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/55; el-Lüknevî, el-Fevâid, 28; Kehhâle, Mu'cem, II/7; Sezgin, GAS, I/424, 437, 441, 444-445; Güngör, Cassâs, 36-48.

2- Güngör, Mevlüt, Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı, Ankara 1989.

3- es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/384; İbn Hallikân, Vefeyât, II/80; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/461.

4- el-Hatîb, Târîh, VII/275; el-Kıftî, İnbâh, I/273-274; İbn Hallikân, Vefeyât, II/80.

le'nin yanında büyük itibarı vardı. Bir nahiv kitabı olan "el-İzâh"ını onun için yazdığı, onun da: "Ben, nahivde Ebû Alî en-Nahvî el-Fesevî'nin talebesiyim" dediği nakledilir.¹ Bu, 166 sı nahiv, 30 u sarf ilimlerine ayrılmış, 196 baktan oluşan orta hacimde bir kitaptı.² Bu ilimlere dair diğer bir telifi olan "Tezkire"nin³ ise, 20 cilt olduğu belirtilmektedir.⁴

el-Fârisî, Ali b. el-Hüseyn b. Ma'dân el-Fârisî'den hadis dinlemiş ve bunları bir cüzde toplamıştı. Kendisinden de el-Kâdî Ebu'l-Kâsım et-Tenûhî, el-Ezherî ve el-Cevherî gibi alimler rivayette bulunmuştu. el-Hatîb el-Bağdâdî, bu ravileri vasıtasıyla ondan hadis rivayet ettiğini açıklamıştır.⁵

Ebû Ali el-Fârisî, İbnu'l-Murtezâ'nın Tabakâtu'l-Mu'tezile'sinde i'tizali benimseyen nahiv alimleri arasında zikredilmiş,⁶ "i'tizal ile müttehem" olduğuna diğer kaynaklarda da işaret edilmiştir.⁷

377/987 yılında vefat eden⁸ Ebû Ali'nin geriye bıraktığı eserlerin büyük çoğunluğu dil ilimlerine aittir. Bu telifleri dolayısıyla bazıları onu el-Müberra'd'in fevkinde, hatta emsalsiz bir dil alimi kabul etmişlerdir.⁹ Mevzumuzaya giren dört eseri de bu ilimlerle bağlantılıdır:

- 1- el-Hatîb, Târîh, VII/275-276; İbn Hallikân, Vefeyât, II/80; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/461; el-Yâfiî, Mir'ât, II/406-407; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/306.
- 2- Hacı Halîfe, Keşf, I/211.
- 3- Hacı Halîfe, Keşf, I/384.
- 4- ez-Ziriklî, el-A'lâm, II/194.
- 5- el-Hatîb, Târîh, VII/275; ez-Zehebî, Mîzân, I/480-481, Sıyer, XVI/379-380; İbn Hacer, Lisân, II/195; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/88-89.
- 6- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 131.
- 7- el-Hatîb, Târîh, VII/276; İbn Hallikân, Vefeyât, II/82; ez-Zehebî, el-Iber, II/149, Sıyer, XVI/380, Mîzân, I/481; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/306.
- 8- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, IX/51; İbn Hallikân, Vefeyât, II/82.
- 9- ez-Zehebî, el-Iber, II/149.

1) K. el-Hucce: Kaynaklar, eserin bu isminin devamında ihtilaf etmiş ve onu "K. el-Hucce li'l-Kurrâi's-Seb'a¹ fi'l-Kırâât,² fî ileli'l-Kırâât,³ fî ileli'l-Kırââti's-Seb'⁴; fî Şerhi's-Seb'a li İbn Mücâhid fi'l-Kırâât⁵" gibi farklı şekillerde zikretmişlerdir. Bu ihtilafli ibarelerin, eserin orijinal isminde bulunmaması ve eserin mevzuunu göstermek üzere sonradan yapılan ilaveler olması mümkündür.

Bu ek isimlerinden de anlaşılabilir üzere, eser, ilkin Ebû Bekr İbn Mücâhid tarafından derlenen yedi mütevâtir kıraatin lisan açısından tetkikini konu almıştır.

2) K. el-İğfâl fî mâ Eğfelehu'z-Zeccâc mine'l-Maâni⁶ İsminden, el-Fârisî'nin bu eserinde, ez-Zeccâc'ın Maâni'l-Kur'ân'ında yaptığı hataları tesbit ederek düzeltmeyi esas aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbnu'n-Nedîm, bu eseri "K. el-Mesâlihi'l-Musliha" adıyla zikretmiş, müellifin bu kitabında ez-Zeccâc'ı reddettiğini ve eserin "el-İğfâl" diye bilindiğini kaydetmiştir.⁷

Bir bakıma, ez-Zeccâc'ın Maâni'l-Kur'ân'ının tahkiki olarak ilmî kıymeti bulunan bu eserin 198 ve 229 varaktan oluşan iki ciltlik bir nüshası, İstanbul Şehit Ali Paşa Kütüphanesi 297 ve 298 numaralarda kayıtlıdır.⁸

3) K. Tefsîri Kavlihi Taâlâ: Yâ Eyyuhe'llezîne Âmenû İzâ Kumtüm ile's-Salâti...⁹ Abdest âyeti olarak bilinen ve abdest ile teyemmümün hükümlerini ihtiva eden bu âyetin¹⁰

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 69.

2- İbn Hallikân, Vefeyât, II/81; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/461.

3- el-Hatîb, Târîh, VII/276.

4- Kehhâle, Mu'cem, III/200.

5- Hacı Halîfe, Keşf, I/631; el-Bağdâdî, Hediyye, I/272.

6- İbn Hallikân, Vefeyât, II/81; Hacı Halîfe, Keşf, I/131; el-Bağdâdî, Hediyye, I/272; Sezgin, GAS, VIII/109.

7- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 69.

8- Sezgin, GAS, VIII/109.

9- el-Bağdâdî, Hediyye, I/272; Sezgin, GAS, VIII/110.

10- el-Mâide 5/6.

müstakil bir kitapta tefsir edildiği anlaşılmaktadır. Eserde, âyetin fikhî ihtilafı beraberinde getiren i'rab vecihleri üzerinde durulmuş olmalıdır.

4) K. et-Tetebbu' li Kelâmi Ebî Alî el-Cübbâi fi't-Tefsîr:¹ Bir dil ve edebiyat alimi olan el-Fârisî'nin, ez-Zeccâc'ın Maâni'l-Kur'ân'ı üzerinde yaptığı tahkik ve tas-hih çalışmasının bir benzerini de, Mutezile şeyhi el-Cübbâî (v.303/915)'nin tefsiri üzerinde yaptığı anlaşılmaktadır.

Ebû Ali el-Fârisî, kıraatler, kıraatlerin dil izahları, âyetlerin lugavî ve nahvî tevcihleri konularında, er-Râzî'nin Mefâtîhu'l-Ğayb'ında sıkça rastlanan bir isimdir. er-Râzî'nin, isim zikrederek ondan nakilde bulunduğu yerler 130 un üzerindedir.²

5- İbn Cinnî (v.392/1002)

Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî

Dil ve edebiyat alimi olarak meşhurdur.

Babası Rum asıllı bir köle olan Ebu'l-Feth, 330/942'den önce Musul'da doğmuş, gençliğinde tahsil için Bağdat'a gelerek yerleşmiş, meraklı olduğu dil ve edebiyat ilimlerinin tahsil ve tedrisi ile geçen ömrünü 392/1002 veya 393/1003 yılında gene burada tamamlamıştı.³

Bağdat'ta, devrin diğer alimlerinden de öğrenim görmekle birlikte, Ebû Alî el-Fârisî'ye bağlanmış ve onun tale-

1- Yâkût, Üdebâ, VII/261; el-Bağdâdî, Hediye, I/272; Sezgin, GAS, VIII/110; Nüveyhîz, Mu'cem, I/135.

2- Msl. bkz. er-Râzî, Mefâtîh, V/45, VI/104, XVII/168, XVIII/23, XXI/18, XXIII/23, XXIV/15, XXIX/223-224, 230-231, 239-240, 254, 277, 313, XXX/50, 65, 85, 127, 212, 252, 268, XXXI/62, 80-81, 86.

3- es-Seâlebî, Yetîme, I/108; el-Hatîb, Târîh, XI/311-312; İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VII/220-221; el-Kiftî, İnbâh, II/335, 340; İbn Hallikân, Vefeyât, III/246, 248; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/878-879.

besi olarak tanınmıştır. Nitekim, hocasının yaptığı seyahatlere o da katılmış, o da Adududdevle (Ebû Şücâ' Fenâ Hüsrev b. Rükni'devle) ve oğlunun hizmetinde bulunmuştu.¹ "K. mâ Emlet Hâtıretî ve Seeltü bihâ Ebâ Alî"² isimli eseri, onun el-Fârisî ile olan ilmî münasebetini açıklayan bir eserdir.

Yetiştirdiği alimler ve yazdığı eserlerle³ dil ve edebiyat imamları arasında sayılan İbn Cinnî, yeni teliflerinin yanı sıra birçok manzum ve mensur eser üzerindeki şerh ve tahlil çalışmalarıyla da meşhur olmuştu. "el-Hasâis"i lugat'a, "et-Tasrîf"i sarf'a, "el-Luma'", "et-Telkîn" ve "et-Teâkub"u nahv'e, "Sırru's-Sanâa ve Esrâru'l-Belâğa"sı ise edebiyat nazariyesine dair örnek eserleridir. Ebû Temmâm'ın "el-Hamâse"si, el-Mütenebbî'nin "Dîvân"ı ve el-Ahfeş'in "el-Kavâfî"si de şerh ve tahlilini yaptığı eserler arasındadır.

Tabakâtü'l-Mutezile'de mezhebi benimseyen nahiv alimleri arasında zikredilen⁴ İbn Cinnî'nin Kur'ân'la ilgili iki eserinin de biri telif, diğeri şerh çalışmasıdır:

1) el-Muhteseb fî (İ'râbi⁵, Şerhi⁶)'ş-Şevâzz:⁷ Bu, Ebû Bekr İbn Mücâhid'in "K. eş-Şevâzz"ının şerhi olup, şâzz kıraatlerin dil açısından tevcihlerini inceleyen bir eserdir. el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye neşriyle, "el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırâât ve'l-Îzâh anhâ" adı altında Mısır'da basılmıştır (Kahire 1386/1966).

1- İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VII/220; el-Kıftî, İnbâh, II/335; ez-Zehebî, Siyer, XVII/18-19; el-Yâfiî, Mir'ât, II/445; es-Şuyûtî, Buğye, II/132.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 95.

3- Bkz. İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 95; Yâkût, Üdebâ, XII/109-113; el-Kıftî, İnbâh, II/336-337; İbn Hallikân, Vefeyât, III/247-248; el-Bağdâdî, Hediyye, I/652.

4- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 131.

5- Hacı Halîfe, Keşf, II/1612.

6- el-Bağdâdî, Hediyye, I/652; Kehhâle, Mu'cem, VI/252; Sezgin, GAS, I/18.

7- ez-Zehebî, Siyer, XVII/18.

2) K. el-Vakf ve'l-İbtidâ'¹

Ebu'l-Feth İbn Cinnî de, er-Râzî'nin, Mefâtîhu'l-Ğayb'ında, lisan meselelerinin izahlarında görüşlerine yer verdiği dil alimleri arasındadır.²

1- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 95; el-Bağdâdî, Hediye, I/652.

2- Msl. bkz. er-Râzî, Mefâtîh, I/17, 22, VI/104, XXI/178, 200, 250, XXIX/228, 244, 248, 268, 274, 286, XXX/172, 176-177.

- H.V. (M.XI-XII.) ASIR

A- MUTEZİLİ MÜFESSİRLER

1- el-Mehdî el-Iyânî (v.404/1013)

el-Huseyn b. el-Kâsım b. Alî b. Abdillâh b. Muhammed b. el-Kâsım b. İbrâhîm "el-Mehdî li Dînillâh" el-Iyânî

Yemen'deki Zeydiyye Devleti'nin kurucusu sayılan el-Kâsım er-Ressî'nin neslinden gelen imamlardandır. İlmî faziletine bağlı olarak mertebede beşinci imam itibar edilmiştir.

Yukarıda tanıdığımız zeydî/mutezilî müfessir el-Mansûr el-Iyânî (v.393/1003)'nin oğludur. 374-404/984-1013 yılları arasında Yemen'de yaşamıştır. Babasının vefatından sonra imamete geçmişti. Fesahat sahibi ve münazaracı bir alimdi. Babası gibi San'a'da ikamet etmişti. Kendisine isyan eden muhalifleriyle savaşmak zorunda kalmış ve San'a'nın kuzeyindeki Bevn denilen yerde, henüz 30 yaşındayken katledilmişti.¹

Genç yaşta vefat etmesine rağmen, geriye çeşitli eserler² bırakmıştı. Fuad Sezgin, onun 24 eserini zikretmiş ve nüshalarını da göstermiştir. Buradan, bu eserlerin tamamının Berlin kütüphanesinde nüshalarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

el-Mehdî'nin "er-Redd alâ Ehli't-Taklîd", "er-Redd ale'l-Müşebbiheti'd-Dullâl" gibi muhalif fırkalara reddiye tarzındaki kelâmî eserleri, onun Mutezile görüşlerini savunduğunun birer işareti kabul edilebilir.

1- ez-Ziriklî, el-A'lâm, II/274; Brockelmann, TEA, III/332; Kehhâle, Mu'cem, IV/41.

2- Bkz. el-Bağdâdî, Hediyye, I/307; ez-Ziriklî, el-A'lâm, II/274; Brockelmann, TEA, III/332-333; Kehhâle, Mu'cem, IV/41; Sezgin, GAS, I/569-570 (TTA, II/310).

Kaynakların zikrettiği ve Sezgin'in Berlin kütüphanesinde III. cildinden kalan 28 varaklık bir fragmentini haber verdiği bir eseri de "Tefsîru'l-Ğarîb min Kitâbil-lâh"¹ tır.

2- eş-Şerîf er-Radî (v.406/1015)

Ebu'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed b. Mûsâ b. İbrâhîm b. Mûsâ b. Ca'fer b. Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib, "eş-Şerîf er-Radî", el-Müsevî el-Hüseynî el-Alevî et-Tâlibî el-Bağdâdî

eş-Şerîf el-Murtezâ'nın kardeşi, Tâlibîlerin nakibi, mutezilî, alim, şâir ve edîb bir şahsiyettir.

a- Hayatı: Nesebinden de anlaşılacağı üzere Hz. Alî neslinden gelen müellifimiz eş-Şerîf er-Radî, itikadda hem imâmî hem de mutezilî olan, din, dil ve edebiyat ilimlerinde önde gelen bir şahsiyettir.

Babası Ebû Ahmed el-Hüseyn b. Mûsâ, Abbâsî yönetimi tarafından Bağdat'taki Tâlibî² (Şif)lerin nakîb'i³ idi. Hayatında yaklaşık beş kere, bu görevinden önce azledilmiş, sonra yeniden aynı göreve getirilmişti. Son olarak azledildiğinde, 359/970 yılında Bağdat'ta doğmuş olan oğlu eş-Şerîf er-Radî 29 yaşında bulunuyordu. Halife et-Tâî' (363-381 974-991), babasının sağlığında, eş-Şerîf er-Radî'yi Bağdat'taki Tâlibîlerin nakîbi tayin etmiş ve kendisine el-

1- el-Bağdâdî, Hediye, I/307; Brockelmann, TEA, III/332; ez-Ziriklî, el-A'lâm, II/274; Kehhâle, Mu'cem, IV/41; Sezgin, GAS, I/569.

2- "et-Tâlibî" ismi, Hz. Peygamber (s.)'in amcası Ebû Tâlib'e intisabı ifade eden ve onun oğulları olan Alî, Ca'fer, ve Akîl'in evlâdı için kullanılan bir nisbedir. Bağdat'taki Alevîlerin nakîbine Nakîbu't-Tâlibiyyîn, Abbâsîlerin nakîbine de Nakîbu'l-Hâşimiyyîn denirdi. (es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/28-29; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/269).

3- Nakîb, Alevî ve Abbâsî cemâatlerinin sorumluluğunu üstlenen kişilere verilmiş bir lakaptır; yönetim tarafından tayin edilirdi (İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, III/323).

bise giydirmişti. (388/998). er-Radî de 400/1009 yılında bu görevinden istifa etmiş, ancak 16 Muharrem 403/1012'te ve bu kez sadece Bağdat'taki değil, diğer beldelerdekilerini de şâmil olarak, Tâlibîlerin nakibliğine yeniden tayin edilmişti. Vezir Fahrulmülkün evinde ve devlet a'yânının huzurunda kararnamesi (takîd) okunarak kendisine elbise giydirilmişti. Abbâsî idaresince resmî elbise giydirilen ilk Tâlibî de o olmuştu.¹

er-Radî, bu ikinci tayinden tam üç yıl sonra aynı tarihte, 16 Muharrem 406/1015'da 47 yaşındayken Bağdat'ta vefat etmiş ve Mescidü'l-Enbâriyyîn'deki evinde defnedilmişti. Cenazesinde devlet ricâli de hazır bulunmuş ve namazını mezkur vezir kıldırılmıştı.²

er-Radî'den sonra da Tâlibîlerin nakibliği, görme-ye dayanamadığı için cenazeye katılamayan ve ona söylediği mersiyesi edebiyatta meşhur olan kardeşi eş-Şerîf el-Murtezâ'ya verilmiş ve kendisine bazı yeni görev ve rütbeler de ilâve edilmişti.³

eş-Şerîf er-Radî, göze çarpan genel özellikleriyle kısaca, itizâl ve imâmiyye itikadını savunan, kültürlü, zekî, alim bir insan, iyi bir edîb ve güçlü bir şâir olarak vasıflanabilir. Bir yaşını tamamlayınca Kur'ân öğrenip, kısa sürede tamamını hıfzettiği,⁴ dokuz yaşından sonra şiir söylemeye başladığı,⁵ onun zekâsını, hafızasını ve edebî

1- İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VII/279; es-Safedî, el-Vâfî, II/374-375; el-Yâfiî, Mir'ât, III/18-19; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/347; İbn Hacer, Lisân, V/141; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/182-183.

2- el-Hatîb, Târîh, II/247; İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VII/279; es-Safedî, el-Vâfî, II/379; el-Yâfiî, Mir'ât, III/20; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/4; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/183-184.

3- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, IX/261-263; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/4.

4- el-Hatîb, Târîh, II/246.

5- ez-Zehabî, el-Iber, II/213.

kabiliyetini gösteren örnekler olarak anlatılır.

er-Radî, ilmî ve edebî şahsiyetini Bağdat meşâyihinin elinde geliştirmişti. Meşhur olduğu dil ve edebiyat alanında, şîlik ve i'tizâl açısından kendisiyle aynı itikadî temayülleri paylaşan hocalardan öğrenim görmüştü. Ebû Saîd es-Sîrâfî (v.368/978), Ebû Alî el-Fârisî (v.377/987), el-Merzûbânî (384/994) ve Ebu'l-Feth İbn Cinnî (v.392/1002) gibi asrının meşhur alimlerinden dil ve edebiyat ilimlerini okumuştur.¹ Nitekim kendisi de Telhîsu'l-Beyân'ında el-Fârisî ve er-Rummânî (v.384/994)'den görüş almış,² İbn Cinnî'den de "şeyhimiz" diye bahsetmiştir.³ Gene, onun, Kur'ân'ın belâğatini araştıran bu eserinden, meşhur Mutezile âlimi el-Kâdî Abdulcebbâr (v.415/1024)'dan Mutezile kelâmını,⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Huvârizmî'den hanefî fıkhını⁵ tahsil ettiğini öğreniyoruz. Fakat onun hadis, fıkıh ve kelâm branşlarına ait temel dinî kültürü, kardeşi eş-Şerîf el-Murtezâ ile birlikte, şî ve mutezilî olan hocaları eş-Şeyh el-Müfîd (v.413/1022)'den edindikleri⁶ de bilinmektedir.

er-Radî, Arap Edebiyatı tarihinde de önemli bir şahsiyet olarak yer alır. Bu alanda iki çalışması, Dîvân'ı ve Nehcü'l-Belâğa'sı ile meşhurdu.

er-Radî güçlü bir şairdi. Bu yüzden "Bağdat şairi"⁷ olarak anılmış, özelde "Tâlibîlerin",⁸ genelde de "Kureys'in en büyük şairi"⁹ sayılmıştı. Nitekim, rüesâdan

1- ez-Zehabî, el-Iber, II/213; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/494; İbn Hacer, Lisân, V/141.

2- er-Radî es-Serîf, Telhîsu'l-Beyân an Mecâzâti'l-Kur'ân, 107, 162.

3- er-Radî, Telhîs, 36, 77, 107.

4- er-Radî, Telhîs, 99, 127-128.

5- er-Radî, Telhîs, 162.

6- ez-Zehabî, Siyer, XVII/344; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/15.

7- ez-Zehabî, Mizân, III/523.

8- ez-Zehabî, Siyer, XVII/285; İbnu'l-Verdî, Tetimme, I/494.

9- ez-Zehabî, el-Iber, II/213.

Ebu 'l-Hüseyn b. Mahfûz isimli bir şahsa, bir grup edebiyatçının "Kureyş'in en büyük şairi er-Radî'dir" yolundaki görüşü hatırlatılarak fikri sorulduğunda, o da aynı görüşe şu değerlendirmesiyle katılmıştı: "Bu doğrudur. Muhakkak, Kureyş'te güzel şiir söyleyen başkaları da vardır. Ancak bunların şiiri azdır. Şiiri hem güzel hem de çok olan, sadece er-Radî'dir".¹

er-Radî'nin şiirlerini topladığı Divân'ı bugün mevcuttur. Eserin iki cilt halindeki muhtelif baskılarına işaret eden Ömer Ferrûh, bazı örneklerle şiirinin üslup açısından kısa bir tahlilini yapmış, ayrıca er-Radî üzerindeki edebî çalışmaları da zikretmiştir.²

er-Radî, cedit Hz. Ali'nin sözlerini cem'etme düşüncesiyle, onun kendisine ulaşan hutbelerini derleyerek Nehcü'l-Belâğa adlı bir eserde toplamıştı.³ Bu eserin onun tarafından hazırlandığı meşhur olmakla birlikte, onu ağabeyi eş-Şerîf el-Murtezâ (v.436/1044)'nın hazırladığı da söylenmiştir. Nitekim kitabın bu nisbetle ve "İ'lâmu'l-Hudâ Nehcü'l-Belâğa" ismiyle Hindistan'da bir baskısı da yapılmıştır (Bombay 1304/1887).⁴ Ayrıca bu eserin İbn Ebi'l-Hadîd (v.656/1258) ve Muhammed Abduh (v.1323/1905) tarafından yapılan şerhlerinin çeşitli baskıları mevcuttur.⁵

Şair ve edip olarak şöhret kazanan er-Radî, çabasını edebiyat sahasına inhisar ettirmemiş, ilmi çalışmalar da yapmıştı. Ne var ki, Brockelmann (v.1956)'ın da dediği gibi⁶, şiirdeki şöhreti onun diğer çalışmalarını gölgelemiştir. Bunların dördü tefsir alanındadır.

1- el-Hatîb, Târîh, II/246; İbn Hacer, Lisân, V/141.

2- Bkz. Ömer Ferrûh, Târîhu'l-Edebi'l-Arabî (TEA), III/59-63.

3- Ömer Ferrûh, TEA, III/60, 580.

4- Ömer Ferrûh, TEA, III/116.

5- Bkz. ~~Sergis. Yûsuf İlyân, Mu'cemü'l-Mathûâti'l-Arabiyye, ve'l-Muarrabe, I/29, II/1822; Ömer Ferrûh, TEA, III/583.~~

6- Brockelmann, TEA, II/62.

b- Eserleri:

1) Hakâiku't-Te'vîl: Kaynaklarda "Hakâiku't-Te'vîl fî Müteşâbihi't-Tenzîl"¹, "Hakâiku't-Tenzîl fî Tefsiri'l-Kur'ân"² isimleriyle zikredilen bu eser, er-Radî'nin tefsir sahasındaki en büyük çalışmasıdır. Fuad Sezgin, eserin İran Meşhed Kütüphanesindeki bir cüz'ünün Necef'te 1936'da basıldığını haber vermektedir.³ Ancak biz bu esere rastlamadık. Gene, eserin tam olarak günümüze intikal edip etmediğini de bilemiyoruz. Yalnız; müellifin, elimizdeki eseri "Telhîsu'l-Beyân"da bazan "Hakâiku't-Te'vîl"⁴ bazan da "Kitâbunâ'l-Kebîr (Büyük Kitabımız)"⁵ ismiyle bahsettiği bu kitabına, temas ettiği konuda geniş bilgi için atıfta bulunmasından, onun, müellifin hem en muhtevalı hem de en güvendiği tefsir telifi olduğu sonucuna varabiliriz. Mesela, "emanetin göklere, yere ve dağlara arzedilişi"⁶ ile ilgili ayetin tefsirinde bu iki eserinin muhtevası ve yazılış metodu konusunda küçük bir ipucu veren cümlelerine de rastlanır. Ayetteki "emanetin arzedilişi" meselesine temasla şöyle der: "Bu bir istiâredir. Alimlerin bu konuda çeşitli görüşleri vardır. el-Kitâbu'l-Kebîr'de bu ayete geldiğimizde -Allah'ın tevfiği ve irâdesiyle- biz bu görüşleri tek tek zikrediyoruz. Ancak biz, ihtisar metoduyla ve uzatmış olma korkusuyla yazıldığı içindir ki, bu kitapta, onlardan sadece bazılarına işaret edebiliyoruz"⁷.

2) K. Maâni'l-Kur'ân: el-Hatîb el-Bağdâdî (v.463/1071) nin: "Maâni'l-Kur'ân'a dair bir kitap yazmıştır ki, benzerinin bulunması imkansızdır"⁸ diye tanıttığı bu eser, ez-

1- Brockelmann TEA, II/64; Sezgin, GAS, VIII/186.

2- el-Bağdâdî, Hediye, II/60.

3- Sezgin, GAS, VIII/186.

4- er-Radî, Telhîs, 11, 24.

5- er-Radî, Telhîs, 22, 31, 40, 67, 72, 85, 94, 175, 180, 206, 213, 233, 240.

6- el-Ahzâb 33/72.

7- er-Radî, Telhîs, 148.

8- el-Hatîb, Târih, II/246.

Zehebî tarafından da: "Onun, ilminin genişliğine delâlet eden faydalı bir kitabı, Maâni'l-Kur'ân'ı vardı"¹ şeklinde haber verilmiştir. Eser, asrımız kaynaklarına ancak ismen girebilmiştir; Brockelmann onun "kaybolduğunu" söylemektedir.²

er-Radî'nin bu kitabının, tefsir târihinde, dil ilimlerinin dirayet tefsirinin bir unsuru olarak ağırlık kazanmasıyla bir te'lif türü şeklinde ortaya çıkan "Maâni'l-Kur'ân" geleneginin son örneği olması mümkündür.

3) K. el-Müteşâbih fi'l-Kur'ân³: er-Radî'nin bu eseriyle, Mutezile alimleri tarafından dinde aklî araştırmanın ön plana çıkarılmasıyla gelişen diğer bir te'lif türü olan "Müteşâbihu'l-Kur'ân" nev'ine de iştirak ettiği anlaşılmaktadır.

4) Telhîsu'l-Beyân fî Mecâzâti'l-Kur'ân: Kur'ân'daki mecâzları müraccah görüşlerle kısaca inceleyen bu eserin, bugün farklı nüshalardan üç ayrı tab'ı bulunmaktadır.

a) Eser ilkin, Seyyid Muhammed Mişkât tarafından "ünik nüsha" olduğu iddia edilen bir yazmadan, üzerinde bazı tashihlerle tıpkıbasım olarak İran'da neşredilmiştir (Tahran 1953).

b) Eserin ikinci baskısı M. Abdülğanî Hasen tahkiki ile Mısır'da basılmıştır (Kâhire 1955).

c) Bilinen son baskısı M. es-Seyyid Câsim tahkikiyle Irak'ta yapılmıştır (Bağdad 1955-1956).

3- İbn Ebî Allân (v.409/1018)

Ebû Ahmed Abdullah b. Muhammed b. Ebî Allân el-Ahvâzî

Mutezile şeyhi ve Ahvâz kadısı olan bir müelliftir.

1- ez-Zehebî, Siyer, XVII/286.

2- el-Bağdâdî, Hediye, II/60; Brockelmann, TEA, II/64; Sezgin, GAS, VIII/185; Ömer Ferrûh, TEA, III/60.

3- el-Bağdâdî, Hediye, II/60, İzâh, II/426.

Basra'ya 40 fersah mesafede, dönemin önemli bir ilim ve ticaret merkezi olan Ahvâz'da¹ 321/933'de doğmuş ve 409/1018'de gene burada vefat etmişti.²

Bağdat'ta bulunmuş, Mutezile şeyhi Ebû Abdillâh el-Basrî'den öğrenim görmüş, mezhebin sayılı alimleri arasına girmiş, Ahvâz'daki tedrisâtıyla da pekçok kişiye eğitim vermişti. Mezhebin Basra kolunu temsil eden Ebû Haşim el-Cübbâî'ye aşırı bağlılığı ve Bağdat kolunu temsil eden İbnü'l-Ihşîd'e muhalefetiyle tanınmıştı.³

Mutezilenin büyük şeyhlerinden biri ve Ahvâz kadısı olarak tanıtılıp⁴ "güzel eserleri bulunduğu" bildirilen⁵ İbn Ebî Allân, eserleri vesilesiyle daha sonraki müelliflerce "İbn Ebî'l-Akâr"⁶ şeklinde bir tashifle zikredilmiştir.

Mutezili müelliflerce de onun bir "Tefsîru'l-Kur'-ân"⁷ bulunduğuna haber verilmiştir.

4- eş-Şeyh el-Müfid (v.413/1022)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân b. Abdisselâm, "eş-Şeyh el-Müfid", "İbnu'l-Muallim", el-Hârisî el-Ukberî el-Bağdâdî el-Kerhî

Tefsir, fıkıh, hadis, kelâm alimi, aynı zamanda dil ve edebiyat bilgini olan bir İmamiyye ve Mutezile şeyhidir.

a- Hayatı: Bağdat'ın kuzey doğusunda, Dicle kenarın-

1- es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/231.

2- İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VII/290; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, IX/311; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/7.

3- el-Kâdî, Fazl, 378; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 114.

4- İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VII/290; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/7; İbn Tağrîberdî, en-Nücûm, IV/243; ez-Ziriklî, el-A'lâm, IV/265; Kehhâle, Mu'cem, IV/84, 132.

5- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, IX/311.

6- Hacı Halîfe, Keşf, II/1414; el-Bağdâdî, Hediye, I/449, İzâh, II/291.

7- el-Kâdî, Fazl, 378; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 114.

da ve Bağdat'tan daha eski bir yerleşim merkezi olan¹ Ukberâ'da 338/949 yılında doğmuştu.² Babası Vâsıt'da mualimdi.³ Bu bilgi, hem onun niçin "İbnu'l-Muallim" ismiyle de tanındığına hem kendisini asıl yetiştirenin kim olduğuna bir işarettir.

Muasırı olan İbnu'n-Nedîm: "Zamanımızda, ashabı olan İmâmiyye Şîâ'sının, fıkıh, kelâm ve hadiste riyaseti ona geçmiştir"⁴ diyerek el-Müfîd'in, Şîa nazarında ihraz ettiği ilmî mevkiî haber vermiştir. Diğer bazı haberlerden de onun bu otoritesinin ilmî planda kalmadığı ve aynı zamanda bir siyâsî güç oluşturduğu anlaşılmaktadır. Büveyhî Devletinde büyük bir nüfuzu olduğu gibi,⁵ Abbâsîler'e bağlı diğer küçük devletlerde (mülûk-i etrâf) de önemli bir itibarı vardı. Esasen bu dönemde Şiîliğe karşı genel bir temâyül de mevcuttu.⁶ Bu genel temâyülden istifade eden el-Müfîd Büveyhî sultanı Adududdevle (v.373/983)'nin himayesi altında Şiî akâidine bir dinamizm getirmiş ve bu noktada aktif bir kemiyeti de etrafında toplamıştı. Adududdevle'nin kendisini evinde ziyaret ettiği ve: "Şefa'at et ki, şefa'at olunayın" dediği nakledilir.⁷ Bu ifade, el-Müfîd'in Şîa için hem dinî sahada hem devlet gözünde büyük bir "faktör" olduğunu gösterir. Nitekim, "Adududdevle sebebiyle onun büyük bir gücü, 80.000 Râfizîden oluşan bir şîası

1- es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/221; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/351.

2- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 247; İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VIII/11.

3- İbn Hacer, Lisân, V/368.

4- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 247.

5- ez-Zehbî, Mizân, IV/26.

6- ez-Zehbî, Siyer, XVII/344; el-Yâfiî, Mir'ât, III/28; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/15; İbn Tagrîberdî, en-Nücûm, IV/258.

7- İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, VIII/11-12; ez-Zehbî, Siyer, XVII/344; İbn Hacer, Lisân, V/368.

vardı"¹ cümlesi de, bir bakıma bu faktörü kemiyet olarak rakamlandırmıştır.

el-Müfid, zühd, takvâ ve ibadete dayanan bir dinî hayat yaşamış, büyük bir ilim hırsı içinde kendisini ilmi çalışmalara ve eğitime adanmış, çok sayıda insan yetiştirmişti.² eş-Şerîf ed-Radî ve eş-Şerî el-Murtezâ kardeşler de onun tilmizleri arasındadır.³ Hatta onun bu geniş kapsamlı tedrisatından ve İmâmiyye muhutine yaptığı ilmi katkıdan dolayı "her imâmının ona minnet borcu olduğu söylenmiştir".⁴

Bu Râfizî şeyhinin, Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh, ricâl, ahbâr, nahiv ve şiirde "tek" olduğunu, her akîde sahibiyile münazara edebildiğini, muhalif fırka ve mezheplere mensub birçok alimin onun ilim meclislerine geldiğini nakleden ez-Zehebî: "Çeşitli ilimlere, araştırmalara, kelâm, i'tizâl ve edebiyata sahipti"⁵ diyerek hem onun çok yönlü bir alim olduğunu hem de Mutezile görüşlerini benimsediğini belirtmiştir.

el-Hatîb el-Bağdâdî, el-Müfidî daha ziyade bir Râfizî kelamcısı hüviyetiyle takdim etmiş ve muhteva itibarıyla şiî inançlarını savunduğu ve bu çerçevede sahabe, tabiün ve fukaha kesimleriyle selefe bolca ta'nda bulunduğu pekçok kitap yazan bir "dalâlet imamı" olarak anlatmıştır.⁶ Onun, pekçoğunda bu tür tenkitlerin yer aldığı, irili ufaklı

1- ez-Zehebî, Mizân, IV/30; el-Yâfiî, Mir'ât, III/28; İbn Hacer, Lisân, V/368.

2- ez-Zehebî, Siyer, XVII/344; es-Safedî, el-Vâfi, I/116; el-Yâfiî, Mir'ât, III/28; İbn Hacer, Lisân, V/368; İbn Tağriberdî, en-Nücûm, IV/258; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/199-200.

3- İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/15; Kehhâle, Mu'cem, XI/306.

4- İbn Hacer, Lisân, V/368.

5- ez-Zehebî, Siyer, XVII/344.

6- el-Hatîb, Târîh, III/231.

200 civarında eser te'lif ettiği kaydedilmektedir.¹

Kütüphaneleri gezerek araştırma yapan ve insanları bilgilendirme hırslı içinde olan² bu İmâmiyye şeyhinin, 413/1022 yılında vefat ederken,³ Şiiliği ilmi ve itikadî anlamda disipline eden bir "literatür" geride bıraktığı anlaşılmaktadır. "el-Müfîd" lakabı da, eğitimi ve eserleriyle Şiiliğe yaptığı hizmetten dolayı verilmiş olmalıdır.

Bağdatlı İsmail Paşa'nın daha ziyade, fıkıh, u-sûl-i fıkıh, kelâm ve hadis dallarına ait 48 eserini zikretmiştir.⁴ Bunlardan 24'ünü nakleden Fuad Sezgin, 7'sinin matbu olduğuna işaret etmiş ve baskılarını göstermiştir.⁵

b- Eserleri: el-Müfîd'in sahamıza giren şu eserleri GAS'da yer almamıştır.

- 1) el-Beyân fî Te'lîfi'l-Kur'ân⁶
- 2) el-Beyânü men Galata ve Taribe fi'l-Kur'ân⁷
- 3) el-Kelâm fî Vücûhi İ'câzi'l-Kur'ân⁸

5- el-Kâdî Abdulcebbâr (v.415/1024)

Ebu'l-Hasen Imâduddîn Abdulcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr b. Ahmed b. el-Halîl b. Abdillâh el-Esedâbâdî (el-İstirâbâzî) el-Hemedânî (el-Hemezânî)

-
- 1- ez-Zehabî, Mîzân, IV/30, Siyer, XVII/345, el-Iber, II/225; el-Yâfiî, Mir'ât, III/28; İbn Hacer, Lisân, V/368; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/200.
 - 2- ez-Zehabî, Siyer, XVII/345; İbn Tağrîberdî, en-Nücûm, IV/258.
 - 3- el-Hatîb, Târîh, III/231; ez-Zehabî, IV/26, 30, Siyer, XVII/345.
 - 4- el-Bağdâdî, Hediye, II/61-62.
 - 5- Sezgin, GAS, I/550-551, IV/294.
 - 6- el-Bağdâdî, Hediye, II/62.
 - 7- el-Bağdâdî, Hediye, II/62.
 - 8- el-Bağdâdî, Hediye, II/62, İzâh, II/375.

Son Davir Mutezilésî'nin büyük şeyhlerinden biridir; kelâm dışında tefsir, hadis, fıkıh ve fıkıh usûlü gibi çeşitli ilimlerde de pay sahibidir.

a- Hayatı: Nisabelerinde geçen Hemedân ve Esedâbâd şehirleri, el-Kâdî'nin doğup büyüdüğü yerleri gösterir. Hemedân (Hemezân), ilkin Hz. Osman zamanında fethedilmiş eski bir İran şehridir.¹ Esedâbâd (Esedâbâz) ise, Hemedân-Irak yolu üzerinde, Hemedân'a bağlı, küçük, ancak birçok alimin yettiği bir yerleşim merkezidir.² el-Kâdî Abdulcebbar da aslen bu kasabaya mensuptur.³ Ancak bu şehrin ismi, muahhar kaynakların bazılarında⁴ tahrife uğramış ve Hazar Denizi'nin güneydoğusunda Cürcân yakınlarındaki bir beldenin ismi olan⁵ İstirâbâd (İstirâbâz)'a dönüşmüştür.

414/1023 veya 415/1024 yılında vefat ederken 90 yaşını aştığını belirten ifadelerden,⁶ el-Kâdî'nin 320/932'li yıllarda doğduğu anlaşılmaktadır.

Hayatı hakkındaki bilgiler de oldukça mahduttur. Bunlardan bazılarını kronolojik olarak ve ilmî hayatıyla olan bağlantısı ölçüsünde şu şekilde gözden geçirebiliriz:

el-Kâdî, başlangıçta Eş'arî itikadına ve Şâfiî fıkhına mensuptu. Tahsil için Basra'ya gelerek buradaki ilim meclislerine devam etmiş, edindiği bilgiler ve katıldığı ilmî münazaralar neticesinde i'tizâlî düşünceye yakınlık duy-

1- Yâkût, Buldân, V/410.

2- es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/136; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/52.

3- el-Cüşemî, Şerh, 366; es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/136; ez-Ziriklî, el-A'lâm, IV/47.

4- Msl. bkz. Hacı Halîfe, Keşf, II/1007; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/202; el-Bağdâdî, Hediyye, I/498, İzâh, I/329, 478; Kehhâle, Mu'cem, V/78.

5- es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/130; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/51.

6- el-Hatîb, Târîh, XI/115; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, IX/334; ez-Zehebî, Siyer, XVII/245; es-Sübki, Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ, V/98.

muştı.¹ Önce ikamet ettiği Basra'da Ebû İshâk İbrâhîm b. Ayyâş'dan,² daha sonra da Bağdat'ta Ebû Abdillâh el-Basrî (v.369/979)'den³ Mutezile kelâmını tahsil etmişti. Her iki hocası da dönemin önde gelen Mutezile şeyhlerindendi. el-Kâdî, Fazlul-İ'tizâl'inde her iki hocasından da övgüyle bahseder. Meselâ İbn Ayyâş için şunları söyler: "O, kendisinden ilk olarak ders aldığımız kişidir; çünkü o, vera', zühd ve ilimde büyük bir mertebeye sahipti. Bu konularda daha önce anlattığımız kişilerden (mezhebin X. tabakasındaki alimlerini kastediyor) üstündü. Onun bir dünyevî menfaatle meşgul olduğunu hiç görmedik; aksine hep ilimle meşguldü".⁴

el-Kâdî'nin, zımnen, mezhebin X. tabakasındaki şeyhleri de değerlendiren bu sözleri, onun diğer Mutezile alimlerini de yakından tanıdığını, dolayısıyla onlardan faydalandığını gösterebilir. Yalnız o, eserinin bu bölümünde sadece bu iki mutezilîyi "şeyhleri" olarak göstermiştir.⁵

Bağdat'ta Ebû Abdillâh'ın yanında bir müddet ikamet eden Abdulcebbâr, akranı arasında seçkinleşmeye ve ilk teliflerini de vermeye başlamıştı. Sonra sırasıyla Bağdat, Asker ve Rânehurmuz'de dersler vermeye başlamıştı.⁶ Kelâm dalındaki en büyük eseri olan el-Muğnî'yi Rânehurmuz'de imlâya başladığını da kendisi haber vermiştir.⁷

el-Kâdî, sadece kelâm ilmiyle meşgul olmamış, bulunduğu ilim merkezlerinde hadis şeyhlerini de dinleyerek bu alandaki kültürünü genişletmiş ve hadis rivayetine katılmıştı. Bu yüzden ismi, ravi kaynaklarında da yer almış, riva-

1- el-Cüşemî, Şerh, 366; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 112.

2- Terc. için bkz. el-Kâdî, Fazl, 328-329; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 107.

3- Terc. için bkz. el-Kâdî, Fazl, 325-328; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 105-107.

4- el-Kâdî, Fazl, 328.

5- el-Kâdî, Fazl, 326, 328, 332; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 107.

6- el-Cüşemî, Şerh, 366; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 112.

7- el-Kâdî, Fazl, 315; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 98.

yet ilmindeki hocaları ve talebeleri zikredilmiştir.¹

el-Kâdî'nin tedrisatta bulunduğu şehirler o dönemde Şîf Büveyhî Devleti'nin (320-447/932-1055) hakimiyeti altında bulunuyordu. Dinî ve edebî kültüre sahip, dirayetli bir devlet adamı olan Büveyhî veziri es-Sâhib b. Abbâd (v.385/995) da ülkedeki ilmî hayatı yakından takip eden, ilim ve edebiyat ehlini destekleyen, Şiflik ve i'tizali şahsında cem'etmiş bir idareciydi.² el-Kâdî'nin ülkedeki ilmî faaliyetlerini haber alınca kendisini Rey şehrine davet etmiş (360/971'den sonra), sonra da onu Rey ve civarının Kâdîl-kudât'ı tayin etmişti.³ Rey'den başka Kazvin, Ehbûzencân, Suhreverd, Denbâvend, Kum gibi beldeler de onun görev alanı içindeydi.⁴

es-Sâhib'in 367/977 yılında vezirlikten azli ile, el-Kâdî de görevinden alınmış,⁵ ancak kısa bir süre sonra her ikisi de görevlerine iade edilmişlerdi. Bu suretle el-Kâdî'nin görevi, hâmisî es-Sâhib'in vefatına kadar (385/995) yaklaşık 25 yıl devam etmişti. Bu yüzden o, "Kâdîl-kudât" veya kısaca "el-Kâdî" lakabıyla meşhur olmuştur. Mutezile istilâhında bu lakaplar mutlak olarak kullanıldığında, sadece o kastedilir; zira bu isimlerle anılan bir başka Mutezile şeyhi daha yoktur.⁶

1- Bkz. el-Hatîb, Târîh, XI/113-114; es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/136-137; ez-Zehebî, Siyer, XVII/244, Mîzân, II/533, el-Iber, II/229; İbn Hacer, Lisân, III/386; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/202-203.

2- Terc. için bkz. Yâkût, Üdebâ, VI/168-317; el-Kiftî, İnbâh, I/201-203; İbn Hacer, Lisân, I/413-416; ez-Zehebî, Siyer, XVI/511-514; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/314-316.

3- el-Cüşemî, Şerh, 366; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, IX/111; İbn Hacer, Lisân, III/387; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 112.

4- İbn Hacer, Lisân, III/386.

5- İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/291.

6- es-Sübki, Tabakât, III/219-220; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/257; el-Kettânî, er-Risâle, 160.

es-Sâhib'in vefatından sonra görevden alınan el-Kâdî, kalan ömrünü Rey'de dersler verip, eser yazarak geçirmiş, 415/1024 yılında burada vefat etmiş ve evinde defnedilmişti.¹

el-Kâdî'nin bir asra yaklaşan ömrü eğitim ve öğretimle geçmişti. Zeydî ve mutezilî âlim el-Hâkim el-Cüşemî (v.494/1101)'nin ifadesiyle "yeryüzünü kitapları ve ashabıyla doldurmuş, şöhreti en uzak yerlere ulaşmıştı"². Kelâm şeyhlerinden hiçbirinin sahip olmadığı bir öğrenci kitlesine sahip olmuştu.³ Çok uzak beldelerden talebeler ondan ilim öğrenmeye gelirlerdi.⁴ Nitekim, ilerideki sayfalarda görüleceği üzere, V/XI. asırda yaşamış birçok mutezilî müfessir de onun bu talebeleri arasındadır. Diğer yandan, mezhebin XII. tabakasını "el-Kâdî'nin talebeleri"ne tahsis eden Mutezile'nin tabakat eserleri, bu bölümde 21 kelâm aliminin kısa tanıtımlarını yaparlar.⁵

el-Kâdî, mütehassıs olduğu kelâm, fıkıh, fıkıh usûlü, hadis ve tefsir dallarındaki telifleriyle de meşhur bir âlimdir. Derslerini geniş biçimde verir, teliflerinde ise ihtisarı tercih ederdi.⁶ Buna rağmen, vefat ettiğinde, çeşitli ilimlere dair "400.000 varaklık"⁷ bir literatür bırakmıştı. "Eserlerinin hepsini zikretmeye inkân yoktur"⁸ diyen el-Hâkim el-Cüşemî, bunlardan 50 kadarını zikretmiştir. Bizim de burada, el-Kâdî'nin mütehassıs olduğu ilim dallarını, bu teliflerinden bazılarına işaret ederek kısaca gözden geçirmemiz uygun olacaktır.

1- el-Hatîb, Târîh, XI/115; es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/137; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, IX/334; ez-Zehabî, Siyer, XVII/245; es-Sübki, Tabakât, III/220.

2- el-Cüşemî, Şerh, 365.

3- el-Cüşemî, Şerh, 369.

4- es-Sübki, Tabakât, III/220; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/203.

5- el-Cüşemî, Şerh, 382-390; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 116-119.

6- el-Cüşemî, Şerh, 369.

7- el-Cüşemî, Şerh, 369; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 113.

8- el-Cüşemî, Şerh, 369.

el-Kâdî, kelâm ilminde Basra ekolüne mensuptur; özellikle de Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin görüşlerine bağlıdır.¹ Tabakâtu'l-Mu'tezile'sinde mezhebin X. tabakasında yer alan kelâm şeyhlerini tanıtırken onlardan çoğunun meclisine katıldığını belirterek şahsiyetleri hakkında bilgiler vermiştir. Ancak o, sadece iki Mutezile aliminden şeyhi olarak bahsetmiştir. Onlar da Ebû İshâk İbrâhîm b. Ayyâş ve Ebû Abdillâh el-Basrî (v.369/979)'dir. Dolayısıyla, onun kelâm-daki asıl şeyhleri bu ikisidir. Gene, yetiştirdiği çok sayıdaki talebeleri arasında da ikisi çok meşhurdur. Bunlar Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (v.436/1044) ve Ebû Reşîd en-Neysâbûrî (v.440/1048)'dir.

el-Hâkim el-Cüşemî, el-Kâdî'nin Mutezile kelâmındaki yerini belirlerken şöyle der: "Mutezile'de riyaset kendisine geçmiş, nihayet mezhebin tartışmasız şeyhi ve alimi olmuş, önceki şeyhlerin kitapları silinip gidecek derecede onun kitaplarına ve îzahlarına itimad edilir olmuştur."² Nitekim, Mu'tezile müelliflerinden, eserlerinin önemli bir bölümü günümüze intikal eden ilk Mu'tezilî şahsiyet olarak da onu görmekteyiz.

Onun kelâm dalında matbu ve meşhur olan üç eserini burada örnek olarak zikredebiliriz:

1) el-Muğnî (fî Ebvâbi'l-Adl ve't-Tevhîd): Bu, el-Kâdî'nin, imlâsına Râmehurmuz'de başladığı ve es-Sâhib b. Abbâd'ın sağlığında tamamlayarak bir nüshasını kendisine gönderdiği,³ Mu'tezile akaidine dair 17 ciltlik hacımlı bir kelâm eseridir. 1952 yılında Yemen'de keşfedilen bu eserin 10 cildinin günümüze ulaştığı anlaşılmıştır. Bu ciltler, 1960'tan itibaren Dr. Tâhâ Hüseyin yönetiminde tahkik edilerek neşredilmeye başlamış ve eser 14 cilt halinde Kahire'de basılmıştır.

1- eş-Şehristânî, el-Milel, I/84-85.

2- el-Cüşemî, Şerh, 365.

3- el-Cüşemî, Şerh, 369.

2) el-Muhîr bi't-Teklîf: Eser, el-Kâdî'nin İbn Metteveyh isimli bir öğrencisinin "el-Mecmû'ül-Muhîr bi't-Teklîf" isimli tehzibi ile günümüze intikal etmiştir. I. cildi Yûsuf el-Yesûf neşriyle Lübnan'da (Beyrut 1962), II. cildi Ömer es-Seyyid Azmî tahkiki ile Mısır'da (Kahire 1965) basılmıştır.

3) Şerhu'l-Usûli'l-Hamse: Mutezile'nin temel görüşlerini açıklayan bu eser de Dr. Abdülkerîm Osman tahkiki ile Mısır'da basılmıştır (Kahire 1965).

el-Kâdî, fıkıh ve fıkıh usûlü ilimlerinde de önemli bir alimdi. Amelde Şâfiî fıkhını benimsemişti; fıkıh usûlündeki eserleriyle de meşhur olmuştu.¹ Mezhep müctehidlerinin fikhî ictehadları arasında tercih yapabilecek seviyede fıkıh kültürüne sahip (mezhepte müctehid) idi.² Onun bu alandaki talebelerine örnek olarak Şâfiî fakihleri Ebû Bişr el-Cürcânî (v.411/1020)³ ile Ebu't-Tayyib et-Taberî (v.450/1058)⁴ yi zikredebiliriz.

Usûl-i fıkha dair üç eseri bilinmektedir:

- 1) K. en-Nihâye⁵
- 2) K. el-Umed⁶ (Umdetü'l-Edille,⁷ el-İhtilâf fî Usûli'l-Fıkıh, el-Hılâf beyne's-Şeyhayn⁸)
- 3) K. Şerhi'l-Umde⁹

-
- 1- es-Sübki, Tabakât, III/220; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/203.
 - 2- el-Cüşemî, Şerh, 367; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 112-113.
 - 3- Terc. için bkz. el-Cüşemî, Şerh, 385; es-Sübki, Tabakât, III/472; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 118.
 - 4- Terc. için bkz. el-Hatîb, Târîh, IX/308; el-Cüşemî, Şerh, 385; es-Sübki, Tabakât, III/176-197; Kehhâle, Mu'cem, V/37; Sezgin, GAS, I/502.
 - 5- el-Cüşemî, Şerh, 368; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 113; Sezgin, GAS, I/626.
 - 6- el-Cüşemî, Şerh, 368; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 113.
 - 7- İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/291.
 - 8- Sezgin, GAS, I/625.
 - 9- el-Cüşemî, Şerh, 368; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 113.

el-Kâdî, h a d i s ilminde de önemli bir paya sahiptir. Bilhassa Son Devir Mutezilesi'nin (IV-VI/X-XII. asırlar) hadise yönelmesini örnekleyen bir şahsiyet olarak önem taşır. Yukarıda değindiğimiz üzere, ilim için dolaştığı şehirlerde hadis öğrenmeye de büyük itina göstermişti. Kendisinden hadis aldığı pekçok şeyh arasından Ebu'l-Hasen el-Kazvîni (v. 345/956)¹, Ebû Muhammed el-İsfehânî (v.346/957)² ve Ebû Abdillâh el-Esedâbâdî (v.347/958)³ gibi isimleri zikredebiliriz. Mutezili bir r. Hanefî fakîhi olan Ebû Abdillâh es-Saymarî (v.436/1045)⁴ ile Ebu'l-Kâsım et-Tenûhî (v.447/1055)⁵ ondan hadis rivayet eden alimler arasındadır. Gene, el-Hatîb el-Bağdâdî de vasıtalı olarak ondan hadis rivayet etmiştir.⁶

el-Kâdî'nin hadis dalında eserleri de vardır:

- 1) el-Emâlî fi'l-Hadîs⁷
- 2) Delâilü'n-Nübüvve⁸: İstanbul'da Şehit Ali Paşa Kütüphanesi 1575 numarada kayıtlı 303 varaklık bir nüshası mevcut olan⁹ bu eser için İbn Kesîr şu değerlendirmeyi yapmıştı: " İki cilt halindeki Kitâbu Delâilü'n-Nübüvve onun en kıymetli ve en büyük eserlerindedir. Onda ilmini ve sağlam

-
- 1- Terc. için bkz. ez-Zehebî, el-Iber, II/70; İbn Tağrîberdî, en-Nücûm, III/315; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/382; İbnu'l-İmâd, Şezerât, II/370.
 - 2- ez-Zehebî, el-Iber, II/73, Siyer, XV/553; İbnu'l-İmâd, Şezerât, II/372.
 - 3- Terc. için bkz. el-Hatîb, Târîh, VIII/472; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/233; Kehhâle, Mu'cem, IV/180-181.
 - 4- ez-Zehebî, el-Iber, II/272; el-Lüknevî, Fevâid, 67; ez-Ziriklî, el-A'lâm, II/267; Kehhâle, Mu'cem, IV/35.
 - 5- İbn Tağrîberdî, en-Nücûm, V/58; İbn Hacer, Lisân, IV/252-253; Kehhâle, Mu'cem, VII/175.
 - 6- el-Hatîb, Târîh, XI/113-114.
 - 7- Hacı Halîfe, Keşf, I/165; el-Bağdâdî, Hediye, I/499; el-Kettânî, er-Risâle, 160; Kehhâle, Mu'cem, V/79.
 - 8- İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/291.
 - 9- Sezgin, GAS, I/625.

basiretini ortaya koymuştur"¹

b- Eserleri: el-Kâdî'nin, diğer ilimlerdeki kadar tefsir ilminde de önemli emeği vardır. Bu sahada bilinen beş eseri de bu emeğinin bir ifadesidir.

1) el-Edille: Zeydî ve mutezilî müfessir el-Hâkim el-Cüşemî (v.494/1101), onun Ulûmu'l-Kur'ân'a dair eserlerini zikrederken bu isimde bir eserini kaydeder.¹ Eserin, Mutezilenin mezhebi esaslarına delil olarak aldığı ayetlerin tefsir ve te'villerini ihtiva eden bir kitap olması mümkündür.

2) el-Muhît:² Bazı kaynaklarda el-Kâdî'nin "Tefsîru'l-Kur'ân" ından bahsedilir.³ Meselâ es-Suyûtî (v.911/1505), onun "orta hacımdaki eserini gördüm" demiştir.⁴ Diğer yandan er-Râzî (v.606/1209), Mefâtîhu'l-Ğayb'ında el-Kâdî'den pekçok tefsir ibaresi nakletmiştir. er-Râzî'nin ondan, ismini tasrih ederek tefsirle ilgili görüş naklettiği yer, tesbitimize göre 450'nin üzerindedir.⁵ er-Râzî'nin bu nakillerinden bazıları, el-Kâdî'nin elimizdeki iki eseri "Müteşâbihu'l-Kur'ân" ve "Tenzîhu'l-Kur'ân" da ibare olarak yer almamaktadır. Bazıları fikir ve mana olarak bulunmakla birlikte, bunlar, er-Râzî'deki ifadelerden daha muhtasardır ve farklı lafızlara sahiptir. Bütün bunlar er-Râzî'nin, hemşehrisi el-Kâdî'ye ait bir başka tefsir kaynağını kullandığına işaret edebilir. Bu da büyük ihtimalle, kaynakların el-Muhît, Tefsîru'l-Kur'ân isimleriyle

1- el-Cüşemî, Şerh, 369.

2- el-Cüşemî, Şerh, 369.

3- es-Suyûtî, Tabakât, 49; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/257; Kehhâle, Mu'cem, V/79; Nüveyhız, Mu'cem, I/255.

4- es-Suyûtî, Tabakât, 49.

5- Msl. Bkz. er-Râzî, Mefâtîh, II/97, 119, 120, IV/101, V/166, VI/13, 51, 57, 79, 192, VIII/28, X/68, 101, 125, XIII/157; XV/116, 151-152, XVI/51, 125, 135, 136, 186, XVIII/25, 158, 163, XIX/13-14, 150, 165, 207, XX/85, 100, 101, 107, XXI/6-7, 76, 80, 108, 136, 198, 244-245, 251, XXII/4, 53, XXIII/6, 17, 102, XXIV/84, 131, 132, XXVII/8, 199, 243, 254-255, XXVIII/19, 31, 32, XXIX/216, 217, 270, XXX/78, 128, 129, 251, 256, XXXI/24, 188, 190, 191, 202-203, XXXII/2, 12, 31.

andıkları "el-Muhîf fi't-Tefsîr" isminde hacımlı bir eser olmalıdır. Burada bir misal de zikredebiliriz. Meselâ insan hayatının evrelerini konu alan el-Ahkâf 46/15 âyetinin tefsirinde er-Râzî'nin bir ibaresi aynen şöyledir: "Rivayet olunduğuna göre Cibrîl, Hz. Peygamber'e gelerek şöyle demiştir: "İki koruyucu meleğe: Âuluma gençlik yaşından itibaren eşlik edin, diye emredilir. Kul 40 yasına gelince de bu iki meleğe: (Onu) Koruyun ve destekleyin, denir". Ravisi, bu hadisi zikrettiği zaman sakalları ıslanıncaya kadar ağlardı. Bu haberi el-Kâdî, Tefsîr'de zikretmiştir".¹

er-Râzî'nin burada zikrettiği haber, el-Kâdî'nin bugün mevcut olan iki eseri, Müteşâbihu'l-Kur'ân ve Tenzîhu'l-Kur'ân araştırıldığında, onlarda böyle bir haberin yer almadığı görülür.² Bu da er-Râzî'nin el-Kâdî'ye ait bir başka tefsir kavnağını kullandığını açıkça göstermektedir. Benzer tesbitler başka âyetlerin tefsir ibarelerinde de yapılabilir.³

3) Müteşâbihu'l-Kur'ân: el-Kâdî'nin, mütesâbih âyetlerin tefsirine tahsis ettiği bu eser, Dr. Adnan Muhammed Zarzûr tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut 1969).

4) Şehâdâtü'l-Kur'ân: el-Mâkim el-Cüsemî, eserin. dinî ve ahlâkî konuları işleyen mev'iza tarzı bir telif olduğunu haber vermiştir.⁴

5) Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâin: Daha zivade müskil ve mütesâbih olan âyetlerin tefsirini esas alan muhtasar bir tefsirdir. İki ayrı neşri vardır.

a) İlkini er-Râğıb el-İsfehânî (v.502/1108)'nin Mukaddimetü't-Tefsîr'i ile birlikte Mısır'da basılmıştır (Matbaatü'l-Cemâliyye, Kahire 1326). Bu neşir Mısır'da ikinci kez basılmıştır (Kahire 1329).⁵

b) Eserin ikinci neşri ise müstakildir. Dâru'n-Nehzati'l-Hadîse, Beyrut tsz.

1- er-Râzî, Mefâtih, XXVIII/19.

2- Bkz. el-Kâdî, Müteşâbihu'l-Kur'ân, II/614, Tenzîh, 387.

3- Bkz. er-Râzî, Mefâtih, XXVIII/31-32; Krs. el-Kâdî, Müteşâbih, II/615, Tenzîh, 388. Ayrıca bkz. er-Râzî, Mefâtih, XVI/141. Krs. el-Kâdî, Müteşâbih, I/339-340, Tenzîh, 169.

4- el-Cüsemî, Şerh, 369.

5- Serkis, Mu'cem, II/1369; Brockelmann, TEA, IV/34.

6- el-Hatîb el-İskâfî (v.420/1029)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, "el-Hatîb" el-İskâfî

Lügat ve edebiyat ilimlerinde meşhur olmuş, mutezili bir müfessirdir.

İsfehanlı bir kunduracı (İskâf) iken, içine ilim sevgisi düşmüş ve tahsile yönelmişti. Kısa zamanda dil ve edebiyat ilimlerinde meşhur olmuştu. Bu sahadaki asıl hocası da Büveyhî veziri, mutezili ve şii es-Sâhib b. Abbâd idi. Rey'de uzun yıllar hatiplik yapmış, "el-Hatîb" lakabını bu yüzden, "el-İskâfî" nisbesini de eski mesleğine nisbetle almıştı.¹

el-İskâfî, Mutezile tabakatında, mezhebin XI. tabakalı arasında, "Rey'de yaşamış, fazilet ve fesahat sahibi bir kelâmcı" olarak tanıtılmıştır.²

Dilci ve ediplerin hatalarına, şiir tahlillerine, siyaset ilmine dair çeşitli eserleri³ bulunan müellifin tefsir dalındaki eseri de temayüz ettiği saha ile yakından ilgilidir:

"Dürretü't-Tenzîl ve Ğurretü't-Te'vîl⁴ (fî Âyâti'l-Müteşâbihât⁵): Bu eser 1973 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Nâşir Âdil Nüveyhîz'in verdiği bilgiye göre, eserde aynı lafızların farklı manalarla tekrarlandığı müteşâbih

1- es-Seâlebî, Yetîme, II/45-46; Yâkût, Üdebâ, XVIII/213-214; es-Suyûtî, Buĝye, I/149; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII/102.

2- el-Cüşemî, Şerh, 380.

3- Bkz. es-Seâlebî, Yetîme, II/46; Yâkût, Üdebâ, XVIII/214-215; es-Suyûtî, Buĝye, I/150; Hacı Halife, Keşf, I/691, II/1428, 1444, 1555, 1579, 1973; el-Baĝdâdî, Hediye, II/64.

4- Yâkût, Üdebâ, XVIII/215; es-Suyûtî, Buĝye, I/150; Hacı Halife, Keşf, I/739, II/1197.

5- es-Suyûtî, Buĝye, I/150.

ayetler üzerinde durulmuş, bu tarz kullanımın edebî bir kusur olduğunu söyleyerek Kur'ân'ı tenkide yeltenen mülhidler cevaplandırılmıştı.¹

7- Ebu'l-Kâsım el-Büstî (v.420/1029 civ.)

Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Alî b. Ahmed el-Büstî (el-Bestî, el-Büssî, el-Büşşî)

Mutezilî kelâmcı, Zeydî fakih ve müfessirdir.

Nisbesi ihtilaflıdır. Nesep kaynaklarına göre el-Büstî, Herat ile Gazne arasında bir şehir olan Büst'e; el-Bestî ise, kısa boylu bir adam olduğu için Farsça "pest" (best) ismiyle anılan Semerkantlı bir şahsa yapılmış bir nisbettir.² İbnu'n-Nedîm de tereddüdünü ifade ederek nisbeyi el-Büssî ve el-Büşşî şekilleriyle zikretmiştir.³

Ebu'l-Kâsım, el-Kâdî'nin seçkin talebelerindendi. Öyle ki, el-Kâdî, kendisine yöneltilen soruları cevaplaması için zaman zaman ona havale ederdi. Nitekim, bir defasında Eş'arî kelâmcısı el-Bâkılânî (v.403/1012)'yi muhatap almaya tenezzül etmemiş, münazaracı olarak karşısına Ebu'l-Kâsım'ı çıkarmış ve yapılan münazarada bu öğrencisi, el-Bâkılânî'yi susturmuştu.⁴

Kelâm dışında tecrübî ilimlere ve içtimâî konulara dair te'lifleri⁵ bulunan Ebu'l-Kâsım'ın bir de "Tefsîru'l-Kur'ân"⁶ zikredilmektedir.

1- Nüveyhız, Mu'cem, II/558.

2- es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/348-349; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/151.

3- İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 154.

4- el-Cüşemî, Şerh, 385-386; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 117.

5- Bkz. İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, 154; Kehhâle, Mu'cem, II/279; Sezgin, GAS, I/626.

6- Kehhâle, Mu'cem, II/279; Nüveyhız, Mu'cem, I/91.

8- eş-Şerîf el-Murtezâ (v.436/1044)

Ebu'l-Kâsım (Ebû Tâlib) Alemülhüdâ Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed, "eş-Şerîf el-Murtezâ", el-Kuraşî et-Tâlibî el-Alevî el-Hüseynî el-Müsevî el-Bağdâdî

Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh ve fıkıh usûlü dallarıyla dinî ilimlerde; lugat ve nahiv kısımlarıyla lisan ilimlerinde; nazım ve nesriyle edebiyat sahasında, eserleriyle meşhur olmuş, güçlü bir İmamiyye ve Mutezile alimidir.

a- Hayatı: Nisbelerinde işaretlendiği üzere Hz. Ali'nin neslinden ve İmamiyye'nin 7. imamı Mûsâ el-Kâzım (v.183/799)'ın evlâdındandır.¹ Yukarıda tanıdığımız eş-Şerîf er-Radî (v.406/1015)'nin 4 yaş büyük ağabeyi olup, 355/966 yılında Bağdat'ta doğmuştur.²

Babalara Ebû Ahmed (v.400/1009), gerek Abbâsîler, gerekse Büveyhîler nezdinde büyük itibarı olan bir şahsiyetti. Hayatında birkaç kez "Tâlibîlerin Nikâbeti"ne getirilmiş ve azledilmişti. Son azlinde bu görev, büyük oğlu el-Murtezâ'ya teklif edilmişse de, kendisini ilmî hayata adayan el-Murtezâ, teklifi kabul etmemiş, babasının yürüttüğü görevleri mevki ve riyasete biraz hevesli olan kardeşi er-Radî'ye bırakmıştı. Böylece yarım asrı ilim meclislerinde tahsil ve tedris ile geçiren el-Murtezâ, kardeşinin vefatından sonra 3 Safer 406/1015 tarihinde, kararnamesi (taklîd) a'yân huzurunda okunarak mezkur göreve getirilmişti.³ Son 30 yılındaki ilmî faaliyetlerini de bu göreviyle birlikte sürdürmüştü.

25 Rebiulevvel 436/22 Eylül 1044 tarihinde Pazartesi günü vefat etmiş, önce Bağdat'taki evinde defnedilmiş, daha sonra naaşı Kerbelâ'daki Hz. Hüseyin şehitliğine nakle-

1- ez-Zehabî, Siyer, XVII/588.

2- el-Hatîb, Târîh, XI/403; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX/526; ez-Zehabî, Siyer, XVII/589; İbn Hacer, Lisân, IV/223; es-Suyûtî, Buğye, II/162.

3- İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/2, 52; Ömer Ferrûh, TEA, III/112.

dilmişti.¹

Kaynaklar el-Murtezâ'yı, itikadda şiiilik ve i'tizâli cem'etmiş, çeşitli dinî ilimler kadar, dil ve edebiyatta da eserleriyle ²ın yapmış büyük bir âlim olarak tanıtırılar. Onun bu ilmî şahsiyetini, mütehasıs olduğu ilim dallarını kısaca gözden geçirerek, daha yakından tanıyabiliriz.

el-Murtezâ, k e l â m î yönden şiiiliği benimsemiş ve Mutezile akaidini savunmuş bir müelliftir. Nitekim ricâl kaynakları onun "imâmî ve mutezili bir kelâmcı" olduğunu kaydeder.³ Meselâ İbn Hazm (v.456/1064) onu: "Dâî Mutezile'nin büyüklerindendi. İmamî idi; fakat o, Kur'ân'ın değiştirildiğini, O'nda ilâve ve çıkarmalar yapıldığını iddia eden kimseleri tekfir ederdi"⁴ diye tanıtmıştı. Nitekim o, Mutezile'nin son tabakasında (XII. Tabaka, el-Kâdî'nin talebeleri) zikredilmiş ve Bağdat'ta bulunduğu yıllarda el-Kâdî Abdulcebbâr'dan ders aldığına işâret edilmiştir.⁵ Ancak, onun itikadî şahsiyeti bir başka alimin, şii ve mutezili olan -yukarıda tanıdığımız- eş-Şeyh el-Müfîd (v.413/1022)'in eğitiminde oluşmuştur.

Hatırlanacağı üzere eş Şeyh el-Müfîd, kelâm, hadis ve fıkıh ilimlerindeki mevkiine bağlı olarak, riyâseti İmâmiyye tarafından teslim edilmiş bir âlimdi. Yetiştirdiği talebeler ve yazdığı eserlerle, Şiiiliğin ilmî anlamda tesisine önemli katkıda bulunmuştu.⁶ er-Radî ve el-Murtezâ kardeşler de, onun yetiştirdiği iki seçkin talebesiydi. Bu iki

1- el-Hatîb, Târîh, XI/403; Yâkût, Üdebâ, XIII/146; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, IX/526; el-Kıftî, İnbâh, II/250.

2- Eserleri için bkz. el-Murtezâ, Emâlî, I/12-17 (M. Ebu'l-Fazl İbrâhîm'in Mukaddime'si); Yâkût, Üdebâ, XIII/147-149; ez-Zehabî, Sıyer, XVII/589; es-Suyûtî, Buğye, II/162; Hacı Halîfe, Keşf, I/748, 794, II/1386, 1991; el-Bağdâdî, İzâh, I/5, 136, 159, 584 II/263, Hediyye, I/688; Sezgin, GAS, II/85, 597-598, VII/364.

3- el-Hatîb, Târîh, XI/402; el-Cüşemî, Şerh, 383; ez-Zehabî, Sıyer, XVII/589, Mizân, III/124, el-Iber, III/186; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/53; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 117; İbn Hacer, Lisân, IV/223.

4- İbn Hacer, Lisân, IV/223.

5- el-Cüşemî, Şerh, 283, İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 117

6- İbn Hacer, Lisân, V/368.

kardeş şii'lik ve i'tizâli birleştiren itikâdî kimliklerini ve dinî ilimlerdeki temel kültürlerini onun eğitimi altında kazanmışlardır. Onun verdiği eğitimin, onların ilmî hayatlarında derin ve silinmez tesirleri olmuştu.¹ Hatta, bu eğitimin Şîa nazarında mistik bir temeli de vardır. Ricâlü's-Şîa yazarı İbn Ebî Tayy (v.630/1233)'dan nakledilen bir habere göre, eş-Şeyh el-Müfîd, rüyasında, Hz. Fatıma'nın iki küçük çocuk olan er-Radî ve el-Murtezâ'yı ellerinden tutarak kendisine getirdiğini görmüş ve: "Bu iki oğlumu al, onları okut!" dediğini işitmişti. Ertesi sabah da, babaları eş-Şerîf Ebû Ahmed, okutması için çocukları el-Müfîd'e getirip teslim etmişti.² Öyle anlaşılıyor ki, İmâmiyye şeyhi el-Müfîd, er-Radî ve el-Murtezâ'yı yetiştirmeyi dinî bir vecibe telâkki etmiş, kendi şii' ve mutezili kimliğini de, sahip olduğu ilmî kültürü de onlara kazandırmaya çalışmıştı.

el-Murtezâ'nın el-Müfîd dışındaki hocalardan da yararlandığı muhakkaktır. Nitekim, Mutezile şeyhleri el-Kâdî Abdulcebbâr (v.415/1024) ve Ebû İshâk en-Nasîbî (v.449/1057)'den kelâm öğrendiği,³ dolayısıyla onun şii'lik ve i'tizâli şahsında cem'ettiği bilinmektedir. Bu iki itikâdî temâyülden hangisinin daha ağırlıklı olduğu konusunda ise, bu sahadaki eserlerinden bir fikir edinmek mümkündür:

1) İnkâzu'l-Beşer mine'l-Kazâi (,mine'l-Cebri⁴) ve'l-Kader⁵ (İkâzu'l-Beşer fî'l-Kazâi ve'l-Kader⁶): İnsanın fiillerinde cebr ve kader anlayışını nefyeden bu eseri, müellifin, Mutezile'nin Adl esasını savunduğunu gösterir. Eserin Tahran 1350/1931 ve Necef 1354/1935 baskıları mevcuttur.

1- el-Murtezâ, Emâlî, I/7 (Mukaddime); el-Cüşemî, Şerh, 383; İbn Hacer, Lisân, V/368; Ömer Ferrûh, TEA, III/112.

2- İbn Hacer, Lisân, IV/223-224.

3- el-Cüşemî, Şerh, 383; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 117.

4- ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/79.

5- el-Murtezâ, Emâlî, I/12 (Mukaddime).

6- el-Bağdâdî, Hediye, I/688; Kehhâle, Mu'cem, VII/81.

2) eş-Şâfi fi'l-İmâme¹ (, eş-Şâfi fi'l-İmâme ve'n-Nakz alâ Kitâbi'l-Mugnî li'l-Kâdî Abdilcebbâr b. Ahmed²): Talebesi Ebû Ca'fer et-Tûsî (v.460/1068), el-Murtezâ'nın bu kitabını "imâmet konusunda benzeri te'lif edilmemiş bir eser" olarak vasıflandırmış, aslı beş cilt olan bu eserin bir ihtisarını yapmıştı.³ Bu eser, Şiîliğin el-Murtezâ'da, kelâm hocası el-Kâdî'ye reddiye yazdıracak kadar kuvvetli olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir. "eş-Şâfi", "el-Muhtasar"ı ile birlikte İran'da basılmıştır (Tahran 1301/1884). Bu ihtisarın "Telhîsu's-Şâfi li't-Tûsî" adıyla ikinci bir baskısı da yapılmıştır (Necf 1963).

3) el-Âyâtü'l (, er-Risâletü'l⁴)- Bâhire fi'l-İtreti't-Tâhire⁵: Müellifin, şiiğine işaret eden bir diğer eseridir.

4) el-Vaîd⁶: Mutezile tabakatında, el-Murtezâ'nın, mezhebin el-Va'd ve'l-Vaîd görüşünde Mürcie'ye meylettiği kaydedilir.⁷ el-Vaîd de onun bu görüşünü açıkladığı eseri olmalıdır.

el-Murtezâ, f i k r h ve f i k r h u s û l ü i-
limlerinde meşhur bir alimdir. Onun eş-Şeyh el-Müfîd'den başka, meşhur İmamiyye fakihî İbn Bâbeveyh el-Kumî (v.378/988)⁸ den de fıkıh tahsil ettiği bilinmektedir.⁹ Bizzat

1- ez-Zehebî, Sıyer, XVII/589; İbn Hacer, Lisân, IV/224; el-Bağdâdî, Hediyye, I/688; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/79; Kehhâle, Mu'cem, VII/81.

2- el-Murtezâ, Emâlî, I/14 (Mukaddime).

3- İbn Hacer, Lisân, IV/224.

4- el-Murtezâ, Emâlî, I/14 (Muk.).

5- el-Bağdâdî, Hediyye, I/688.

6- el-Murtezâ, Emâlî, I/17 (Muk.); el-Bağdâdî, Hediyye, I/688.

7- el-Cüsemî, Şerh, 383; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 117.

8- Terc. için bkz. İbn Hacer. Lisân, II/306; Kehhâle, Mu'cem, IV/30; el-Âmilî, A'yânu's-Şîa, XXVII/28-32.

9- Ömer Ferrûh, TEA, III/112.

kendisi de İmamiyye fakihî olarak tanınmaktadır. Hatta, İbn Hacer'in verdiği bilgiye göre: "İmamiyyeden bazıları, el-Murtezâ'nın, İmamiyyenin fıkıh sahasındaki görüşlerini ortaya koyan, hasımlarla münazarasını yapan, kapalı noktalarını açıklayan ve meselelerini tesbit eden ilk kimse olduğunu söylemişlerdir".¹

Bu ifadelerden, el-Murtezâ'nın, bazı şii'lerce, ilmi anlamda İmamiyye fıkıhının kurucusu kabul edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, bu sahadaki te'lifleri de oldukça fazladır. Burada misal olarak bazılarını zikredebiliriz:

- 1) K. fî İbtâli'l-Kıyâs²
- 2) el-İntisâr fi'l-Fıkh³ (, el-İntisâr limâ İnfere-det bihi'l-İmâmiyye⁴);
- 3) Mesâilü'l-Hılâf fi'l-Fıkh⁵ (, K. fi'l-İhtilâf fi'l-Fıkh⁶)
- 4) K. el-Mesâil⁷
- 5) Mesâilü Müfredâtün min Usûli'l-Fıkh⁸
- 6) el-Misbâh fî Usûli'l-Fıkh⁹
- 7) ez-Zehîre fî'l-Usûl¹⁰
- 8) ez-Zerîa fî Usûli'l-Fıkh¹¹

-
- 1- İbn Hacer, Lisân, IV/224.
 - 2- el-Murtezâ, Emâlî, I/12 (Muk.); ez-Zehebî, Siyer, XVII/589.
 - 3- el-Murtezâ, Emâlî, I/12 (Muk.); ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/79.
 - 4- Yâkût, Üdebâ, XIII/148; İbn Hacer, Lisân, IV/224.
 - 5- el-Murtezâ, Emâlî, I/15 (Muk.); Yâkût, Üdebâ, XIII/148; İbn Hacer, Lisân, IV/224.
 - 6- ez-Zehebî, Siyer, XVII/589.
 - 7- İbn Hacer, Lisân, IV 224.
 - 8- el-Murtezâ, Emâlî, I/16 (Muk.); Yâkût, Üdebâ, XIII/149.
 - 9- el-Murtezâ, Emâlî, I/16 (Muk.); Yâkût, Üdebâ, XIII/148; el-Bağdâdî, Hediyye, I/688.
 - 10- el-Murtezâ, Emâlî, I/13 (Muk.); Yâkût, Üdebâ, XIII/147; ez-Zehebî, Siyer, XVII/589; es-Suyûtî, Buğ-ye, II/162; el-Bağdâdî, Hediyye, I/688.
 - 11- el-Murtezâ, Emâlî, I/13 (Muk.); Yâkût, Üdebâ, XIII/149; es-Suyûtî, Buğye, II/162.

el-Murtezâ, el-Müfid dışında Sehl b. Abdillâh ed-Dîbâcî ve Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed el-Cündî (v.390/1000)¹ gibi şîf muhaddislerden h a d i s tahsil etmişti.² el-Hatîb el-Bağdâdî de ondan hadis yazmıştı.³ Ancak onun telifleri arasında hadis dalında müstakil bir eserine rastlanmamaktadır. Yalnız, Emâlî'sinde bazı "meclis"lerini, lisan veya itikad açısından müşkiller ihtiva eden bazı hadislere tahsis ettiği, bunların şerh ve te'villeri üzerinde durduğu görülmektedir.⁴

Hadis konusunda değinilmesi gereken bir diğer eseri, kardeşi er-Radî'ye de nisbet edilen "Nehcu'l-Belâğa"dır. Hatırlanacağı üzere, bu eser Hz. Ali'den nakledilen sözleri ve hutbeleri bir araya toplama maksadıyla derlenmişti. Eser, itikadî maksadı dolayısıyla bir kelâm kitabı, fesahat ve belâgat veçhesi itibariyle bir edebî derleme olarak görülebileceği gibi, Hz. Ali'ye ait mevkuf haberlerin toplanmış olması yönüyle de bir hadis çalışması özelliğini taşımaktadır.

Nehcü'l-Belâğa ve Meşreu'l-Fesâha adlı bu eser, Hz. Ali'ye ait hutbe, mektup, mev'iza, ahlâk ve âdâb konularında nakledilen rivayetlerden seçmeler ihtiva eder.⁵ Eseri derleyen kardeşi er-Radî olduğu meşhur ise de, bazı biyografi yazarları onun ağabeyi el-Murtezâ tarafından hazırlandığını öne sürmüşlerdir.⁶ Bunlardan biri, eserin hadis açısından bir kritiğini yapan ez-Zehebî (v.748/1347)'dir;

1- Terc. için bkz. ez-Zehebî, Mîzân, I/147-148; İbn Hacer, Lisân, I/288; el-Âmilî, A'yânu's-Şîa, X/61-65; Kehhâle, Mu'cem, II/141.

2- el-Hatîb, Târîh, XI/402; ez-Zehebî, Mîzân, III/124; İbn Hacer, Lisân, IV/223; İbnu'l-Imâd, Şeze-rât, III/256-257.

3- el-Hatîb, Târîh, XI/402.

4- Msl. bkz. el-Murtezâ, Emâlî, I/55, 95, 219, 285, 318, 354, 395, II/5, 167, 329, 200-204.

5- Serkîs, Mu'cem, I/1124-1125.

6- ez-Zehebî, Mîzân, III/124; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/53; İbn Hacer, Lisân, IV/223.

şöyle der: " Lafızları İmam Ali (r.)'ye nisbet edilen Neh-cü'l-Belâğa kitabını cem'eden odur. Buradaki lafızların se-nedleri yoktur; bazıları da tamamen asılsızdır. İçlerinde doğru olanlar vardır; ancak aralarında İmam'ın söylemesi imkânsız olan mevzu haberler de vardır. Fakat nerede insaf sahibi kimse?! Ayrıca, eserin kardeşi eş-Şerîf er-Radî'nin cem'i olduğu da söylenmiştir".¹

el-Murtezâ'nın meşhur olduğu sahalardan biri de dil ve edebiyattır. Onun bu ilimlerdeki başlıca hocası el-Merzûbânî (v. 384/994)'dir.² Nitekim Emâlî'yi tahkik eden M. Ebu'l-Fazl İbrahim, müellifin eserinde yer verdiği lugat bilgilerini, şiirleri ve ahbârı, hocası el-Merzûbânî'den rivayet ettiğini belirtmektedir.³

el-Murtezâ, evini bir ilim merkezi, bir kütüphane olarak kullanma âdetini de hocası el-Merzûbânî'den almıştı. O da evini bir "Dâru'l-İlm" haline getirmiş, yanı sıra, yolcuların ağırlandığı bir misafirhane, yoksulların yedirildiği bir aşevi olarak da kullanmıştı.⁴ Bağdat ile Kerbelâ arasındaki 80 köyün ve Fırat'a karışan bir nehrin suladığı geniş ve verimli bir arazinin sahibi olduğu yolundaki bilgiler,⁵ el-Murtezâ'nın, evini bir kültür merkezi ve bir sosyal tesis olarak hazırlama imkânlarına da sahip bulunduğunu gösterir.

Talebesi Ebû Ca'fer et-Tûsî, el-Murtezâ'yı: "Akranına üstünlüğünde ittifak vardır. Kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh gibi birçok ilimde; ayrıca, nahiv, şiir, şiir tahlilleri, lugat vb. konularıyla edebiyatta seçkin bir insan olmuştur"⁶

1- ez-Zehebî, Siyer, XVII/589.

2- el-Hatîb, Târîh, XI/402; el-Cüşemî, Şerh, 383; ez-Zehebî, Siyer, XVII/589; İbn Hacer, Lisân, IV/223.

3- el-Murtezâ, Emâlî, I/7 (Muk.)

4- el-Murtezâ, Emâlî, I/8 (Muk.); İbn Hacer, Lisân, IV/223.

5- el-Murtezâ, Emâlî, I/7-8 (Muk.).

6- es-Suyûtî, Buğye, II/162.

diye anlatmış ve onun meşhur olduğu ilim ve edebiyat dallarına bir işaretle bulunmuştu. Müellifin dil ve edebiyat sahasında da çeşitli eserleri mevcuttu. Misal olarak bunlardan bazılarını zikredebiliriz:

1) Dîvân (Dîvânu'ş-Şerîf el-Murtezâ): Dört ciltlik büyük bir eser olan bu Dîvân'ın, 20.000 beyit ihtiva ettiği söylenmektedir.¹ Mısır'da bir heyet tarafından neşredilmiştir (Kahire 1957-1959).

2) Mesâilü Müfredâtün: Çeşitli fenlere dair 100 kadar mesele ihtiva eder.²

3) en-Nakz alâ İbn Cinnî fi'l-Hikâye ve'l-Mahkî: Tahkiye meselesinde nahiv alimi İbn Cinnî (v.392/1002)'ye yaptığı ilmî bir tenkidi ihtiva eder.³

4) Tettebbuu'l-Ebyâti'l-letî Tekelleme aleyhâ İbn Cinnî fi Ebyâti'l-Mütenebbî: Aynı dilci İbn Cinnî'nin, şâir el-Mütenebbî (v.354/965)'nin Dîvân'ına yazdığı şerhi mana tahlilleri açısından tenkit eden bir eseridir.⁴

Misal olarak zikredilen bu eserleri, el-Murtezâ'nın Arap dil ve edebiyatına vâkıf, edebî zevk ve tefekkürü gelişmiş bir şahsiyet olduğunun işareti sayılabilir.

el-Murtezâ'nın vefatında "okunmuş ve ezberlenmiş 80.000 cilt eser geride bıraktığı"⁵na dair söylenti, bir mübalâğa olsa bile, onun ilmî ve edebî kültürünün zenginliğini vurgulama gayesi taşıdığı muhakkaktır. Müellifin sahip olduğu ilmî ve edebî şöhretâ de, edindiği bu zengin kültür sağlamıştır.

1- el-Murtezâ, Emâlî, I/13 (Muk.); ez-Zehabî, Siyer, XVII/589; es-Suyûtî, Buğye, II/162; Hacı Halife, Keşf, I/794; Kehhâle, Mu'cem, VII/81.

2- el-Murtezâ, Emâlî, I/16 (Muk.).

3- Yâkût, Üdebâ, XIII/149; es-Suyûtî, Buğye, II/162; el-Bağdâdî, Hediye, I/688.

4- Yâkût, Üdebâ, XIII/149; İbn Hacer, Lisân, IV/224; el-Bağdâdî, Hediye, I/688.

5- Serkîs, Mu'cem, I/1124.

b- Eserleri: el-Murtezâ'nın tefsir sahasındaki eserleri ise şunlardır:

1) Ğururu'l-Fevâid ve Düreru'l-Kalâid: 80 meclisten oluşan bu eser, müellifin bu meclislerde tefsir, hadis, kelâm, lugat, nahiv, şiir, ahbâr, belâgat, biyografi gibi çeşitli konularda yaptığı imlâları ihtiva eder. Bu yüzden, kısaca Emâlî adıyla da bilinir.

Eserin iki ayrı neşri mevcuttur:

a) Emâliyyü's-Seyyid el-Murtezâ fi't-Tefsîr ve'l-Hadîs ve 'l-Edep, I-IV, Nşr. Muhammed Bedrüddîn en-Na'sânî, Matbaatü's-Saâde, Kahire 1325/1907.

b) Ğururu'l-Fevâid ve Düreru'l-Kalâid, I-II, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1373/1954.

2) Tefsîru'l-Fâtîha

3) Tefsîru Sûreti'l-Bakara

4) et-Tarfe fî İ'câzi'l-Kur'ân¹

9- Ebû Reşîd en-Neysâbüri (v.440/1048)

Ebû Reşîd Saîd. b. Muhammed (b. Saîd) b. el-Hasen b. Hâtîm en-Neysâbüri

Mutezile kelâmcısı, tefsir ve hadis alimidir.

Horasan bölgesinin en önemli ziraat, ticaret ve kültür merkezlerinden biri olan² Neysâbur'da doğup büyümüştür.³ Ebû Amr İbn Hamdân'dan hadis okumuş, kendisinden de mutezilî müfessir Ebû Sa'd es-Semmân (v.443/1051) rivayette bulunmuştu.⁴

1- el-Bağdâdî, Hediye, I/688.

2- es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/550; Yâkût, Buldân, V/332.

3- İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 116; ez-Ziriklî, el-A'şâb, III/101; Nüveyhîz, Mu'cem, I/209.

4- İbn Hacer, Lisân, III/42.

Başlangıçta itikadda Eş'arî idi.¹ Sonradan Mutezile mezhebini benimsemiş, mezhebin Bağdat kolunun görüşlerine tabi olmuştu.² Neysâbur'da kelâm dersleri verip eser telif ederken bilgisini artırmak için Rey'e giderek, dönemin meşhur alimi ve mezhebin Basra kolunun temsilcisi el-Kâdî Abdulcebbâr'ın halkasına katılmıştı. Burada el-Kâdî'den yakın alaka görmüş ve onun en seçkin talebesi olmuştu. el-Kâdî'nin, öğrencilerinden sadece ona "şeyh" diye hitap ettiği, bazı ilmi meselelerin müzakeresini onunla yaptığı ve görüşlerini dikkate aldığı anlatılır.³

el-Kâdî'nin vefatından sonra onun tedris kürsüsüne geçerek mezhebin riyasetini eline almış, bir ara Neysâbur'a geri dönmüşse de, burada tartışma yapacağı güçlü muhalifler bulamamaktan sıkılıp tekrar Rey'e dönmüş ve 440/1048 yılında vefatına kadar burada yaşamıştır.⁴

Mutezile tabakatında onun pekçok eseri bulunduğundan sözedilirse de, ismi kaydedilenler fazla değildir. Ancak bilinen telifleri, onun sahasına hakim bir Mutezile şeyhi olduğuna işaret eder mahiyettedir.

Nakle göre, kendisi bir başka telifle meşgul olan el-Kâdî, ondan, tıpkı fıkhıhtaki fetva kitapları gibi kelâm meselelerini ihtiva eden bir kitap yazmasını istemiş, o da, önce cevherler ve arazlar, sonra Tevhid ve Adl gibi kelâm bahislerini ele alıp Mutezile anlayışına göre işleyen "Dîvânü'l-Usûl" adlı eserini yazmıştı.⁵ Müellifin bu alandaki diğer bir çalışması, Mutezile'nin Basra ve Bağdat kolları arasındaki ihtilâflı meseleleri incelediği "el-Mesâil fi'l-Hılâf Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn" adlı eseridir. Bu

1- Brockelmann, TEA, IV/35.

2- el-Cüşemî, Şerh, 382.

3- el-Cüşemî, Şerh, 382; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 116. Brockelmann, TEA, IV/35.

4- el-Cüşemî, Şerh, 382; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 116; ez-Ziriklî, el-A'lâm, III/101; Nüveyhız, Mu'cem, I/209.

5- el-Cüşemî, Şerh, 382-383; İbnu'l-Murtezâ, Tabakat kât, 116; ez-Ziriklî, el-A'lâm, III/101.

eseri de Hollanda'da kısmen neşredilmiştir (Leiden 1902).¹

Müellifin tefsir dalındaki eseri ise, Tâif'te eksik bir nüshasının bulunduğu haber verilen "İ'câzu'l-Kur'ân"ıdır.²

10- en-Nâsır ed-Deylemî (v.444/1052)

Ebu'l-Feth en-Nâsır b. el-Huseyn b. Muhammed b. İzâ ed-Deylemî et-Tâlibî el-Hasenî ez-Zeydî

Yemen'deki Zeydiyye imamlarından ve bu fırkanın sayılı müfessirlerindendir.

a-Hayatı: Deylem, Hazar (Kazvin) Denizi'nin güneybatısındaki bölgelere verilmiş bir isimdir.³ Bu beldelerde yaşayan etnik bir topluluğa da aynı isim verilmiştir.⁴

Ebu'l-Feth ed-Deylemî de bu bölgede doğup büyümüş ve tahsil görmüştür. Ancak, 430/1039 larda beldesinden ayrılarak Yemen'e gelmiş ve burada imamlığını ilân etmişti. Kendisine bey'at eden kabilelerin desteği altında Sa'de ve Sanâ' şehirlerini ele geçirerek bu bölgede hakimiyet kurmuştu (437/1045). Fakat o yıllarda Yemen'de zuhur eden Ali b. Muhammed b. Ali, onun bölgedeki hakimiyetine son vererek Suleyhî Devletini (439-531/1047-1137) kurmuştu. es-Suleyhî'nin baskıları sonucu Yemenli kabilelerin desteğini kaybeden ed-Deylemî, bölgesinden çekilerek Ans topraklarına sığınmışsa da, kendisini takip eden es-Suleyhî tarafından Feyd-ya da Necdü'l-Hâcc- denilen yerde sıkıştırılarak 70 kişilik ashabıyla birlikte katledilmişti. Cenâzesi de Ans beldesinin Radmân -ya da Efîk- karyesinde defnedilmişti.⁵

1- Bkz. Brockelmann, TEA, IV/35; Sezgin, GAS, I/626-627.

2- Nüveyhız, Mu'cem, I/209.

3- Yâkût, Buldân, II/544.

4- es-Sem'ânî, el-Ensâb, II/527; Yâkût, Buldân, II/544.

5- Yahyâ b. el-Huseyn, Ğâye, I/246-250; el-Areşî, Bulûğ, 36; el-Vâsiî, Târîh, 27; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/309-310; Kehhâle, Mu'cem, XIII/69-70; Zarzûr, Menhec, 141-143; Nüveyhız, Mu'cem, II/698.

b- Eserleri: Bu zeydî âlimin tefsir sahasında iki eseri bilinmektedir:

1) el-Bürhân fî Tefsîri Ğarîbi'l-Kur'ân: Günümüz araştırmacılarından Adnân Zarzûr'un, eserin Kahire'deki (Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye) 238 varaklık bir nüshası üzerinde yaptığı bir incelemeye ve naklettiği iki örneğe göre,¹ bu, -isminde de işâret edildiği üzere- bir Ğarîbu'l-Kur'ân çalışmasıdır; Kur'ân'daki tertibiyle, lâfızları garîb ve ibâreleri müşkil olan âyetlerin tefsirini konu almıştır.

2) Tefsîru'l-Kur'ân: Kıymetli bilgileri, ilginç ve güzel tevcihleri ihtiva eden, dört ciltlik hacımlı bir eser olarak tanıtılan² bu tefsirin günümüze intikal edip etmediği ise henüz bilinmemektedir.

11- Ebû Sa'd es-Semmân (v.445/1053)

Ebû Sa'd (Ebû Saîd³) İsmâîl b. Alî b. el-Huseyn b. Muhammed (b. el-Hasen⁴) b. Zenceveyh, es-Semmân, er-Râzî

Rey'in yetiştirdiği büyük alimlerden biridir. Kırat, tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm ilimlerinde imam sayılmış, nahiv ve ricâl bilgisiyle övülmüş, zühd hayatı ve ilim için seyahatleri ile tanınmış bir Mutezile şeyhidir.

a-Hayatı: Yağ ticareti ile geçinen bir aileye mensup olduğu için "yağcı" anlamındaki "es-Semmân" lâkabıyla meşhur olan Ebû Sa'd⁵, 370/980'lerde Rey'de doğmuştur.⁶ 380/990'lerde de⁷ ilim tahsili için seyahatlerine başlamış, İ-ran, Irak, Suriye, Hicaz, Mısır ve Mağrib bölgelerinin çe-

1- Zarzûr, Menhec, 141-143.

2- el-Vâsiî, Târîh, 27; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/309-310; Kehhâle, Mu'cem, XIII/69; Nüveyhîz, Mu'cem, II/698.

3- ez-Zehebî, Mîzân, I/239; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/65.

4- el-Bağdâdî, Hediyye, I/210.

5- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/291-293; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/135.

6- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/56.

7- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/292.

şitli merkezlerinde yıllar süren bir tahsil hayatından¹ sonra beldesine dönmüş, kalan ömrünü Rey, İsfehân ve Deylem bölgelerinde ders verip eser yazarak geçirmişti.² Vefatı konusunda 447/1055, 450/1058'den önce, 455/1063 gibi tarihler de verilmekle birlikte,³ yayagın olarak 443/1051⁴ ve 445/1053⁵ yılları zikredilmiştir.

es-Semmân'ın dinî ve ilmî şahsiyeti konusundaki haber ve değerlendirmeler, maddî hayatı hakkındaki bu mahdut bilgilere nisbetle oldukça fazladır. Genellikle de, çeşitli ilimleri şahsında cem'etmiş bir büyük mutezilî olarak tanıtılmıştır. Meselâ ez-Zehebî, ondan: "Adliyye (Mutezile) nin şeyhi ve âlimiydi; fakih ve muhaddisti; kıraatlerde, hadis ve ricâlde, ferâiz ve şurûtta, hiç tartışmasız bir imamdı"⁶ şeklinde bahseder.

es-Semmân, Mutezile tarihinde, "hadisçi bir mutezilî" olarak dikkati çeken önemli bir şahsiyettir; Son Devir Mutezilesi'nde görülen "hadise yönelme temâyülü"nü'nün açık bir örneği olarak önem taşır. Bu temâyül, dini anlamada metot konusunda İslâm'da ortaya çıkan iki düşünce kutbunun uzlaşmasını, akılcı Mutezile ile nakilci muhaddisler arasında bir yakınlaşma doğmasını temsil ettiği için, genelde, İslâm düşüncesi tarihinde de önemli bir hadisedir. Bu yüzden örnek bir şahsiyet olarak, es-Semmân üzerinde kısaca durmak uygun olacaktır.

-
- 1- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/292; ez-Zehebî, el-Iber, II/287.
 - 2- el-Cüşemî, Şerh, 389; es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/292; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 119.
 - 3- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/292; İbn Hacer, Lisân, I/422.
 - 4- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/57; İbn Hacer, Lisân, I/422; İbn Tağrîberdî, en-Nücûm, V/51; ez-Ziriklî, el-A'lâm, I/316; Kehhâle, Mu'cem, II/281.
 - 5- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/66; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/65; Hacı Halife, Keşf, II/1890; el-Bağdâdî, Hediyye, I/210.
 - 6- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/57-58. Ayrıca bkz. ez-Zehebî, el-Iber, II/287; el-Cüşemî, Şerh, 389; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 119.

es-Semmân, h a d i s sahasında önemli bir isimdir; "büyük bir hadis hafızı"¹ kabul edilir. Batı Asya ve Kuzey Afrika şehirlerinde ilim için yaptığı seyahatler, geniş ölçüde hadis araştırmalarına yönelik olmuştur. Hayatında 3600 veya 4000 civarında hadis şeyhiyle görüştüğü ve onlardan hadis aldığı kaydedilerek bu alanda "allâme" ve "hâfız" olarak vasıflandırılır.² ez-Zehebî, hadisteki şeyhleri konusundaki bu rakamları mübalâğalı bulursa da, onun büyük bir hadis hâfızı olduğunu kabul eder.³ es-Sem'ânî (v.562/1167), onun, Rey, Bağdat, Mekke, Dimaşk, Halep şehirlerinde, İsfahan ve Deylem bölgelerinde görüştüğü hadis âlimlerinden örnek isimler nakletmiş, bu ilimdeki şeyh ve talebelerine işaret etmiştir.⁴

es-Semmân'ın rivayet ilmindeki yeri konusunda yapılan değerlendirmeler de genellikle müsbettir. Kerâhetle zikredilen "mutezilî olması" dışında bir rivayet kusuruyla cerh edilmemiştir. Onun rivayet ettiği hadisler de, bu "bid'at"ı zikredilerek nakledilmiştir. Kısacası, es-Semmân, bu sahada "sadûk'tur; fakat katı bir mutezilî'dir"⁵. Meselâ hadisteki talebelerinden biri olan Ebû Muhammed Abdülaziz b. Muhammed en-Nahşebî, ondan şöyle bahsetmişti: "Rivayette güvenilir (sika) bir şeyh, kavrayışlı bir hâfızdır; fakat, amellerin kullara ait olduğunu savumur ve kaderi inkâr ederdi. Ebû Abdillah et-Tâhûnî adlı Reyli bir talebesinin yanında, kaderi inkâr konusunda onun hattını taşıyan bir cüz gördüm; böylece onun pis bir kaderî olduğunu anladım"⁶.

1- İbn Hacer, Lisân, I/422; el-Kettânî, er-Risâle, 59.

2- ez-Zehebî, el-Iber, II/287.

3- ez-Zehebî, el-Iber, II/287, Tezkire, III/1122.

4- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/292-293.

5- ez-Zehebî, Mîzân, I/239.

6- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/292.

es-Semmân'dan bu şekilde bahseden en-Nahşebî, ondan İsfehan'da dinlediği bir hadisi, "bid'atından teberri ederek" nakletmişti.¹

Anlaşılabacağı üzere, Mutezile itikadında olması beğenilmemekle birlikte, güvenilir bir ravi olduğu için es-Semmân'ın hadisleri kabul edilmiş, bu arada bid'atına da dikkat çekilmiştir. Onun "hadis yazmayan İslâm'ın tadını alamaz"² sözü bu sahada meşhur olmuştur.

es-Semmân'ın hadis sahasında "el-Mecâlisü'l-Mieteyn"³ ve "er-Riyâz fi'l-Ehâdis"⁴ adlı iki eseri bilinmektedir.

es-Semmân, k e l â m 'da Mutezile'nin Basra kolunun görüşlerini benimsemişti. ez-Zehebî, onun, bu ekolün temsilcileri Ebû Alî el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (v.436/1044)'nin görüşlerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu belirtir.⁵ Nitekim es-Semmân, aynı ekole bağlı bulunan hemşehrîsi el-Kâdî Abdulcebbar'ın talebesidir.⁶ Devrinde, Rey'deki Mutezile'nin şeyhi kabul edilmiştir.⁷ Ayrıca, ondan "Adliyye (Mutezile) nin şeyhi, âlimi ve muhaddisi" olarak da bahsedilir.⁸

Bir âlimin, hem bir büyük muhaddis hem de bir Mutezile şeyhi olması, Mutezile tarihinde pek rastlanan bir durum değildir. es-Semmân, bu açıdan ilginç bir şahsiyettir. Nitekim ez-Zehebî, Müteahhirûn Mutezilesi'nin "şeyhayn"ı Ebû Alî el-Cübbâî ve oğlu Ebû Hâşim'i "felsefe ile kelâmda parlamış, ancak İslâm râyihasını koklamamış âsâr-ı nübüvve-

1- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/292-293.

2- ez-Zehebî, el-Iber, II/287, Siyer, XVIII/58; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/65; İbn Hacer, Lisân, I/422; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/110; el-Kettânî, er-Risâle, 59.

3- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/292.

4- el-Bağdâdî, Hediyye, I/210; Kehhâle, Mu'cem, II/281.

5- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/59.

6- el-Cüşemî, Şerh, 382, 389; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 119.

7- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/292; el-Bağdâdî, Hediyye, I/210.

8- el-Kettânî, er-Risâle, 59.

tin câhilleri" olarak vasıflandırmakta tereddüt etmezken, Semmân'a "İslâm'ın tadını alsaydı hadisten istifade ederdi"¹ diyerek tarizde bulunması da, edindiği hadis kültürüne rağmen mutezilî olmasını yadırgadığı içindir.

Gerçekten de, es-Semmân'ın, dinî telâkkileri çok farklı olan Mutezile ile Muhaddisler arasında hangi konumda bulunduğu ve bu iki zihniyeti nasıl bağdaştırdığı müstakil bir tetkike konu olabilir. Diğer yandan, onun burada farkedilen "uzlaştırmacı"lığının daha genel bir boyutu da mevcuttur. "el-Muvâfaka Beyne Ehli'l-Beyt ve's-Sahâbe ve mâ Ravâhu Küllü Ferîkin fî Hakkı'l-Âhar (Ehl-i Beyt ile Sahabe Arasındaki Uzlaşma ve Taraflardan Her Birinin Diğeri Hakkında Naklettiği Haberler)"² isimli eseri, onun, İslâm Dünyasının iki ana hizbi Ehl-i Sünnet ile Şîa arasında, temelden gelen bir uzlaşma aradığını işaretlemektedir. İslâm'daki merviyâyata dinî bütünlük açısından eğilmiş olması, es-Semmân'ın, dikkati çeken bir diğer özelliğidir.

Sahip olduğu geniş kültürden dolayı "Târîhu'z-Zamân" ve "Şeyhu'l-İslâm" lâkapları verilen³ bu mutezilî âlimin mütehassıs olduğu sahalardan biri de f i k h'tir. Daha ziyâde hanefî fakihi olarak tanınmıştır. Şâfiyye ve Zeydiyye fikhını, bu üç mezhep arasındaki ihtilâfları da iyi bilirdi. Ayrıca ferâiz meselelerine de hakimdi.⁴

Gene, es-Semmân'da görülen zikre değer bir özellik, onun z ü h d hayatıdır. Zühd, takva ve ibâdete dayanan bir hayat yaşadığı, hiç evlenmediği, mal ve mülkü bulunma-

1- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/59.

2- el-Bağdâdî, Hediye, I/210; Kehhâle, Mu'cem, II/281; el-Kettânî, er-Risâle, 59. ez-Zemahşerî, isnad ve tekrarlarını hazfederek bu eseri ihtisar etmiştir.

3- ez-Zehebî, el-Iber, II/287, Siyer, XVIII/58.

4- ez-Zehebî, el-Iber, II/287, Siyer, XVIII/58; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/65; el-Kuraşî, el-Cevâhir, I/424.

dığı ve "dünyanın zinetlerine gözü kapalı olduğu" anlatılır.¹ Nitekim, onun bu konuda "ed-Dâî ilâ Vedâi'd-Dünyâ"² isimli bir eseri de zikredilmiştir.

b- Eseri: Ebû Sa'd es-Semmân'ın "el-Bürhân fî Tefsîri'l-Kur'ân" isimli, 10 ciltlik hacımlı bir tefsiri bulunduğu bildirilmektedir.³ Tefsirin günümüzdeki varlığı karalıktadır; yalnız, onun, Mefâtîhu'l-Ğayb'ın kaynakları arasında yer aldığını biliyoruz. er-Râzî, el-Bakara 2/40 ayetinin tefsirinde "es-Semmân Tefsir'inde şöyle rivayet etmiştir" diyerek ondan bir nakilde bulunmuştur.⁴

12- Ebû Müslim İbn Mehrebzûd el-İsfehânî (v.459/1067)

Ebû Müslim Muhammed b. Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Mehrebzûd el-İsfehânî (v.459/1067)

Dil ve edebiyatta, dînî ilimlerden de tefsir ve hadiste meşhur olmuş bir mutezilî âlimdir.

a- Hayatı: 366/976 yılında doğduğu yer olan⁵ İsfehan'da yaşamış ve 459/1067 yılında gene burada vefat etmiştir.⁶

Farsçada "askerler" anlamındaki "sipâhân" kelimesinin arapçalaştırılmış şekli olan İsfehan,⁷ Son Devir Mutezilesi'nin önemli merkezlerinden biridir. Burada yetişen meş-

1- el-Cüşemî, Şerh, 389; ez-Zehebî, el-Iber, II/287; Siyer, XVIII/57-58; İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 119; İbn Hacer, Lisân, I/422; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/109-110.

2- el-Bağdâdî, Hediye, I/210.

3- İbn Hacer, Lisân, I/422; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/110; el-Bağdâdî, Hediye, I/210, İzân, I/181; Keh-hâle, Mu'cem, II/281; Nüveyhız, Mu'cem, I/92.

4- er-Râzî, Mefâtih, III/38.

5- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/147; İbn Hacer, Lisân, V/299; es-Suyûtî, Tabakât, 85.

6- el-Kıftî, İnbân, III/194; ez-Zehebî, el-Iber, II/310, Mîzân, III/655, Siyer, XVIII/147; es-Suyûtî, Buğye, I/188, Tabakât, 85; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/307; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII/163.

7- es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/175; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/69.

hur Mutezile müelliflerinden biri de Ebû Müslim el-İsfehânî'dir.

Kaynaklar onu, mezhebinde aşırı giden bir Mutezile büyüğü,¹ lugat, nahiv ve edebiyat ilimlerinde ün yapmış bir müfessir ve muhaddis² olarak tanıtır. Ne var ki, itikadî şahsiyetlerindeki ve temayüz ettikleri ilmî sahalardaki benzerlikten başka, her ikisinin de aynı künye ve nisbelerle "Ebû Müslim el-İsfehânî" diye anılmaları, zaman zaman onun, daha önce yaşamış diğer bir mutezilî müfessir ile karıştırılmasına yol açmıştır. Bu yüzden önceki Ebû Müslim "Muhammed b. Bahr (v.322/934)", bu ise "İbn Mehrebzüd" isimleriyle birlikte anılmışlardır. Ancak sonraki Ebû Müslim'in, bu meşhur isminin yazılış ve okunuşunda da geniş ihtilaflar mevcuttur. İsmi yaygın imlâsı "İbn Mehrebzüd"dür.³ Fakat buradaki ismin, Mihrebzüd, Mihrebüzd, Mehreyezâ, Mihreyzüd ve Mihrâyezâ şeklindeki yazılış ve okunuşlarına da rastlanmaktadır.

İbn Mehrebzüd'ü Muhammed b. Bahr'dan ayıran önemli bir hususiyeti, onun aynı zamanda bir muhaddis olmasıdır; "asrında İsfehan muhaddisi"⁴ kabul edilmiştir. Ricâl araştırmacılarının hadisçiliği üzerindeki değerlendirmeleri de müsbettir. Bu ilimdeki "semâ'larının sahih" olduğu belirtilerek mutezilî olduğuna işaret edilmiştir.⁵ Hadis dalında,

-
- 1- el-Kıftî, İnbâh, III/194; ez-Zehebî, Mîzân, III/655, el-Muğnî fi'd-Duafâ', II/618, Siyer, XVIII/146; el-Yâfiî, Mir'ât, III/83; İbn Hacer, Lisân, V/299; es-Suyûtî, Buğye, I/188, Tabakât, 85; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/211.
 - 2- el-Kıftî, İnbâh, III/194; ez-zehebî, el-Iber, II/310, Mîzân, III/655, Siyer, XVIII/146; İbn Hacer, Lisân, V/298-299; es-Suyûtî, Buğye, I/188, Tabakât, 85; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III/307; Kehhâle, Mu'cem, XI/49.
 - 3- ez-Zehebî, Mîzân, III/655, el-Muğnî, II/618; es-Suyûtî, Tabakât, 85.
 - 4- ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII/163.
 - 5- ez-Zehebî, el-Muğnî, II/618.

daha ziyade "İbnu'l-Mukri'" ismiyle meşhur olan Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim b. Alî el-İsfehânî (v.381/991)'nin talebesi ve İsmâîl b. Alî el-Hammâmî'nin şeyhi olarak tanınmıştır.¹ Şeyhi İbnu'l-Mukri'den "Müsnedü İbn Vehb"i rivayet eden kişi olarak bilinir.²

İsfehân'da "el-Muallim" lakabıyla da meşhur olan³ Ebû Müslim'in "Câmiu'r-Resâil" ve "Nâsihu'l-Hadîs ve Mensû huhu" adlı kitapları⁴ bulunmaktadır.

b- Eseri: Ebû Müslim'in "et-Tefsîru'l-Kebîr"⁵ ve "Câmiu't-Te'vîl li Muhkemi't-Tenzîl"⁷ isimleriyle zikredilen 20 ciltlik hacımlı bir tefsiri bulunduğu haber verilir.⁸ Bağdatlı İsmail Paşa (v.1339/1920), onun Mutezile mezhebine göre yazılmış 14 ciltlik bir tefsir olduğunu kaydeder;⁹ ki, verdiği rakam eserin bir başka nüshasına ait olmalıdır.

VII/XIII. asrın dil, tarih ve edebiyat âlimlerinden el-Kiftî (v.646/1248), İnbâhu'r-Ruvât'ında bu eserin kendi devrinde Dimaşk'ta satıldığını, 20 cilt kadar olan bu tefsiri de Endülüslü meşhur müfessir İbn Ebi'l-Fazl el-Mürsî (v.655/1257)'nin satın aldığını anlatmaktadır.¹⁰

-
- 1- ez-Zehebi, el-Iber, II/310, Mîzân, III/655, el-Muğnî, II/618, Siyer, XVIII/146; es-Suyûtî, Tabakât, 85; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/211; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/307.
 - 2- İbn Hacer, Lisân, V/299; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/211.
 - 3- es-Suyûtî, Buğye, I/188.
 - 4- el-Bağdâdî, Hediye, II/71; Kehhâle, Mu'cem, XI/49.
 - 5- ez-Zehebi, Mîzân, III/655; Siyer, XVIII/146; İbn Hacer, Lisân, V/298.
 - 6- el-Bağdâdî, Hediye, II/71.
 - 7- Kehhâle, Mu'cem, XI/49.
 - 8- el-Kiftî, İnbâh, III/194; ez-Zehebi, el-Iber, II/310, Siyer, XVIII/146; İbn Hacer, Lisân, V/299; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/211; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII/163.
 - 9- el-Bağdâdî, Hediye, II/71, İzâh, I/352.
 - 10- el-Kiftî, İnbâh, III/194-195.

ez-Zehebî de, İbn Mehrezüd'ün bu tefsirinin, el-Mürsî'nin Mısır'daki kütüphanesinde bulunduğunu haber verir.¹

Bu bilgilerin ışığında, 3, 10 ve 20 ciltlik üç tefsir yazan (et-Tefsîru's-Sağîr, et-Tefsîru'l-Evsat, et-Tefsîru'l-Kebîr) el-Mürsî'nin² tefsir kaynakları arasında İbn Mehrezüd'ün bu tefsirinin de yer aldığını söylemek zor olmayacaktır.

13-Ebû Ya'lâ el-Ca'ferî (v.465/1072)

Ebû Ya'lâ Hamze b. Muhammed, eş-Şerîf, el-Ca'ferî el-Bağdâdî

Kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve kelâmda pay sahibi olan bir şîî ve mutezilî âlimdir.

Ca'fer b. Ebî Tâlib (v.8/629)'e nisbetle³ "el-Ca'ferî" adıyla meşhur olan Ebû Ya'lâ,⁴ Mutezile görüşlerini benimsemiş ve İmamiyyenin büyük âlimleri arasında sayılmış bir şahsiyettir. Bağdat'ta yaşamıştır. Yukarıda gördüğümüz mutezilî ve şîî âlimler eş-Şeyh el-Müfîd (v.413/1022) ve eş-Şerîf el-Murtezâ (v.436/1044)'nın talebesidir. Önce el-Müfîd'e bağlanarak tefsir, hadis, kelâm ilimlerini, İmamiyye fıkıhını ve fıkıh usûlünü okumuştur. Bu tahsilinde el-Müfîd'in en başarılı öğrencisi olarak dikkati çekmişti. el-Müfîd, kızını onunla evlendirmiş, vefat ederken de kitaplarını ona bırakmıştı. Şeyhinin vefatından sonra da eş-Şerîf el-Murtezâ'dan ilim tahsil etmişti.⁵

1- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/147.

2- ~~Terc.~~ için bkz. Yâkût, Üdebâ, XVIII/209-213; el-Makkarî, Nefhu't-Tîb, VII/318-322; İbnu'l-İmâd, Şezerât, V/269; el-Bağdâdî, Hediye, II/125-126; Kehhâle, Mu'cem, X/244-245.

3- es-Sem'ânî, el-Ensâb, II/66.

4- İbn Hacer, Lisân, II/360; el-Bağdâdî, Hediye, II/73; Kehhâle, Mu'cem, IV/80-81.

5- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/141-142; İbn Hacer, Lisân, II/360.

eş-Şerîf el-Ca'ferî, Şîa arasında el-Müfîd'in hali-fesi ve İmamiyye fakihî olarak tanınmıştır. İlmi, ibadet hayatı ve ahlâkî ile seçkin bir insan kabul edilmiştir. Ve-fatı da 465/1072 yılında Bağdat'tadır.¹

Onun Musul, Sayda, Trablus gibi beldelerden gelen su-allere verdiği cevapları ihtiva eden fetva kitapları ve "E-mâlî fi'l-Hadîs"i dışında bir de "Tefsîru'l-Kur'ân"ı bulun-duğu bildirilmektedir.²

14- Alî b. el-Hasen es-Sandalî (v.484/1091)

Ebu'l-Hasen Alî b. el-Hasen b. Alî es-Sandalî en-Neysâbüri

Müfessir, hanefî fakihî, mutezilî kelâmçı ve vâizdir.

Meşhur ismi olan es-Sandalî, ihtilaflıdır; es-Sayda-lî ve es-Sandîlî şekillerinde de zikredilir.³ Neysâbürlüdür. Burada öğrenim görmüş ve hocalık yapmıştır. Mutezile kelâmı-nı iyi bilen ve burada vaazlar veren bir âlimdi.⁴ Hanefî fa-kihî ve mutezilî kelâmçı Ebû Abdillâh es-Saymarî (v.436/1044)'nin talebesi olarak meşhurdur.⁵ Kendisinin en meşhur talebesi de hanefî fakihî İbrahim b. Muhammed b. İshak ed-Dihistânî (v.502/1108)'dir.⁶ İsmi, Ebû Hanîfe (v.150/767)'-ye uzanan bir fıkıh senedi içinde zikredilir;⁷ ki, onun fı-kıh kültürüne duyulan itimadın bir ifadesidir.

Usûlde mutezilî, fûrûda hanefî olan es-Sandalî ile muhalif mezheplere mensup Eş'arî ve Şâfiî olan Ebû Muham-

1- ez-Zehabî, Siyer, XVIII/141-142; İbn Hacer, Lisân, II/360.

2- el-Bağdâdî, Hediye, II/73.

3- el-Bağdâdî, Hediye, I/693; Kehhâle, Mu'cem, VII/67.

4- el-Kuraşî, el-Cevâhir, I/357; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/396; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/81-82.

5- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/396; el-Lüknevî, el-Fevâid, 120.

6- el-Lüknevî, el-Fevâid, 11.

7- el-Lüknevî, el-Fevâid, 11, 112-113, 120.

med el-Cüveynî (v.437/1045) ve oğlu Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (v.478/1085) -ki, Eş'arî kelâmcıları olarak meşhurdurlar arasında şiddetli bir düşmanlık mevcuttu. Her iki tarafın da kendilerini destekleyen birer tâifesi vardı.¹ Bu, Mutezile ile Eş'arîler arasındaki kelâmî kavganın V/XI. asırda da hararetle sürdüğünü gösteren bir örnektir.

19 Rebiulâhir 484/1091 Pazar günü vefat eden² es-Sandalî'nin eseri olarak sadece "Tefsîru'l-Kur'ân"³ bilinmektedir.

15- Ebû Yûsuf el-Kazvîni (v.488/1095)

Ebû Yûsuf Abdüsselâm b. Muhammed b. Yûsuf b. Bûndâr el-Kazvîni

Büyük bir tefsir, hadis ve kelâm âlimidir; muhaddis bir Mutezile şeyhidir.

a- Hayatı: İsfahan bölgesinin, tabii güzellikleri ile meşhur bir şehri olan⁴ Kazvin'de doğmuştur. Doğum tarihi ihtilâflıdır. 391/1001, 392/1002, 414/1023 ve 421/1030 yılları da zikredilmekle birlikte,⁵ meşhur olanı 393/1003 yılıdır.⁶ Yukarıda tanıdığımız mutezilî müfessir İbn Bûndâr (v.IV/X-XI. asır sonları)'ın oğludur.⁷

İtikâdî ve ilmî şahsiyeti açısından, mutezilî müfessir Ebû Sa'd es-Semmân (v.445/1053) ile aralarında büyük bir benzerlik vardır. Her ikisi de muhaddis ve mutezilîdirler. Benzer biçimde ilim tahsil etmiş ve i'tizâli savunmuş-

1- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/396-397.

2- el-Kuraşî, el-Cevâhir, I/357; el-Lüknevî, el-Fevâid, 120.

3- el-Kuraşî, el-Cevâhir, I/357; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/396; el-Lüknevî, el-Fevâid, 120; el-Bağdâdî, Hediye, I/693; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/82.

4- es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/493.

5- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X/253; İbn Hacer, Lisân, IV/12; el-Bağdâdî, Hediye, I/569.

6- es-Sübki, Tabakât, III/230; ez-Zehebî, Siyer, XVIII/620; İbn Hacer Lisân, IV/11; Kehhâle, Mu'cem, V/231; ez-Ziriklî, el-A'lâm, IV/131.

7- İbn Hacer, Lisân, IV/11.

lardır.

el-Kazvîni de es-Semmân gibi, Batı Asya ve Kuzey Afrika şehirlerinde yıllarca ilim tahsil etmişti. 400/1009'den önce hadis dinlemeye başlamış,¹ ilk tahsil yıllarını, Rey, Hemedân, İsfehân gibi önemli şehirlerini dolaşarak İran'da tamamladıktan sonra, Irak'a geçerek Bağdat'a yerleşmişti.² Bir müddet sonra Suriye'ye çıkarak ilim merkezlerini dolaşmış ve Bağdat'a geri dönmüştü.³ Burada bir müddet daha ikamet ettikten sonra Mısır'a geçmiş ve orada 40 yıl gibi uzun bir süre ikamet etmişti. Bundan sonra da Bağdat'a geri dönmüş, son yıllarını da orada geçirmiş⁴ ve meşhur tarihe göre 14 zilkâde 488/1095'de burada vefat etmişti.⁵

Şahsı itibariyle, meziyetli, zarif ve görgülü bir insan olan⁶ el-Kazvîni, maksadı ilim öğrenmek olan bu seyahatlerinde çok sayıda din alimiyle görüşmüş, çeşitli ilimlerde derinleşmiş, zengin bir kütüphane ve geniş bir kültür edinmişti.⁷ Meselâ, onun engin bir kitap tutkusuna sahip olduğu, her şeyini harcayarak kitap satın aldığı, kütüphanesinin 40. 000 cildin üzerinde olduğu, Mısır'dan Bağdat'a dönerken 10 deve yükü kitap getirdiği anlatılır.⁸

-
- 1- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/620, Tezkire, II/1208; İbn Hacer, Lisân, IV/11-12.
 - 2- el-Yâfiî, Mir'ât, III/147; es-Sübki, Tabakât, III/230; ez-Zirikli, el-A'lâm, IV/131.
 - 3- es-Sübki, Tabakât, III/230; İbn Hacer, Lisân, IV/11.
 - 4- es-Sübki, Tabakât, III/230; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/150; es-Suyûtî, Tabakât, 56; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/302; Kehhâle, Mu'cem, V/231.
 - 5- İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, IX/90; ez-Zehebî, el-Iber, II/358; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/150; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/385; ez-Zirikli, el-A'lâm, IV/131.
 - 6- ez-Zirikli, el-A'lâm, IV/131.
 - 7- ez-Zehebî, el-Iber, II/358; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/385.
 - 8- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/618.

el-Kazvîni, diğer ilimlerde de pay sahibi olmakla birlikte, biyografi kaynakları daha ziyade onun kelâm, hadis ve tefsir ilimleriyle ilgili yönlerini yansıtmaya çalışırlar.

Müellif, k e l â m sahasındaki temel kültürünü Rey ve Hemedân şehirlerinde Mutezile şeyhi el-Kâdî Abdulcebbar'-dan ve onun talebelerinden almıştı. Kendisi de bir Mutezile şeyhi olarak bilinirdi.¹ Aşırı bir mutezilî ve mezhebinin dâîsi idi.² Öyle ki, sıkı bağlılığından dolayı "artık bu mezhebi benden başka destekleyen kalmadı"³ der, Eş'arî itikadındaki Selçuklu veziri Nizâmülmülk (v.485/1092)'ün kapısına vardığında "mutezilî Ebû Yûsuf el-Kazvîni için izin isteyin!" diyerek i'tizali ile iftihar ederdi.⁴

H a d i s sahasında ise rivayet açısından bir kusuru zikredilmemiş, mutezilî olduğu belirtilmiştir. İlim talebiyle yaptığı seyahatlerin asıl maksadını da hadis öğrenimi teşkil eder. Nitekim, bulunduğu ilim merkezlerinde hadis aldığı şeyhleri ve kendisinden rivayette bulunan talebeleri konusunda birçok isim zikredilir.⁵ Ancak, onun, bu sahadaki temel kültürü, el-Mehâmilî ismiyle tanınan Ebû Ömer İbn Mehdi'den ve onun talebelerinden aldığına işaret edilir.⁶

1- ez-Zehebî, el-Iber, II/358, Siyer, XVIII/616-617; es-Sübki, Tabakât, III/230; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/150; İbn Hacer, Lisân, IV/11.

2- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X/253; ez-Zehebî, el-Iber, II/358; es-Suyûtî, Tabakât, 56; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/302; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/385.

3- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/619; İbn Hacer, Lisân, IV/12; es-Suyûtî, Tabakât, 56.

4- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/617-618; es-Sübki, Tabakât, III/230; İbn Hacer, Lisân, IV/11.

5- Bkz. İbnu'l-Cevzi, el-Muntezam, IX/89-90; ez-Zehebî, Siyer, XVIII/617; İbn Hacer, Lisân, IV/11-12; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/302.

6- ez-Zehebî, el-Iber, II/358, Siyer, XVIII/616; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/150; İbn Hacer, Lisân, IV/11; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/385.

Kendisi de büyük bir hadis âlimi olmasına rağmen, i'tizalî inançlarından dolayı rivayet ulemâsını cür'etkârca ve sert bir dille tenkit ederdi.¹ Bu yüzden de "dili uzundu; bazan âlimce, bazan sefihçe konuşurdu"² diye tanıtılmıştır. Ondandır hadis dinleyenler arasında bulunan Ebû Alî İbn Sükkere es-Sadefî, el-Kazvîni'nin bu özelliğini ihtiyarlığında da kaybetmediğini anlatmıştı: "Artık öylesine yaşlanmıştı (ve zayıf nahif bir insan olmuştu) ki, meclisinde neredeyse kaybolup gitmişti; ama onda hâlâ bir gencin dili vardı"³. Bir diğer talebesi el-Mü'temin es-Sâcî de: "Ondan hadis dinledim. Sonra açıkça i'tizali savunduğunu gördüğüm zaman kendisini terkettim"⁴ diye anlatmıştı.

b- Eseri: el-Kazvîni, tefsir sahasında çok büyük bir emek harcamış bir müelliftir. Ebû Hâtim er-Râzî (v.275/888) den gelen hadisleri topladığı ve öğrencilerine okuttuğu bir "cüz"⁵ dışında, bilinen tek telifi de tefsiridir.

Orijinal adı "Hadâiku Zâtü Behcetini"⁶ şeklinde olan bu eser, "et-Tefsîr"⁷, "Tefsîru'l-Kazvîni"⁸, "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm"⁹ ve "et-Tefsîru'l-Kebîr"¹⁰ isimleriyle de zikredilmektedir.

el-Kazvîni'nin, muhalifleri tarafından bile "sadece tefsir ilminde muhakkik idi"¹¹ şeklinde anılması, bir bakıma onun bu sahadaki emek ve ehliyetini teslim anlamına gelir. Zira, müellif, kendisinden önceki tefsir kültürünü

-
- 1- ez-Zehabî, Siyer, XVIII/618; es-Sübki, Tabakât, III/230; İbn Hacer, Lisân, IV/11.
 - 2- İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/150; İbn Hacer, Lisân, IV/11.
 - 3- ez-Zehabî, Siyer, XVIII/619; İbn Hacer, Lisân, IV/12.
 - 4- ez-Zehabî, Siyer, XVIII/619; İbn Hacer, Lisân, IV/11.
 - 5- ez-Zehabî, Siyer, XVIII/620; İbn Hacer, Lisân, IV/12.
 - 6- Hacı Halîfe, Keşf, I/634; el-Bağdâdî, Hediye, I/569; ez-Ziriklî, el-A'lâm, IV/131.
 - 7- ez-Zehabî, Tezkire, II/1208.
 - 8- Hacı Halîfe, Keşf, I/457.
 - 9- Kehhâle, Mü'cem, V/231.
 - 10- es-Sübki, Tabakât, III/230; es-Suyûtî, Tabakât, 56.
 - 11- ez-Zehabî, Siyer, XVIII/618; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/302.

dikkatle gözden geçirip hazmetmiş ve eserini böyle bir bilgi ve düşünce zenginliği çerçevesinde yazmıştır. Zira kendi beyanından nakledildiğine göre el-Kazvîni, 60 tefsire sahipti¹ ve İbn Cerîr et-Taberî (v.310/922) ile Ebû Alî el-Cübbâî (v.303/915), Ebu'l-Kâsım el-Belhî (=el-Ka'bî) (v. 319/931), Ebû Âşım el-Cübbâî (v.321/933) ve Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfehânî (v.322/934) gibi Mutezile müfessirlerinin günümüze intikal etmemiş eserleri de bunlar arasında bulunuyordu.²

el-Kazvîni'yi, bütün çeşitleriyle kendinden önceki tefsir literatürüne hâkim ve meslekî formasyonu yüksek bir müfessir olarak gösteren bu bilgiler, dolaylı olarak onun tefsirine de ayrı bir önem kazandırmaktadır. Bu çerçevede, eserin, geniş bir bibliyografyaya dayanılarak ve Mutezile akaidi esas alınarak yazılmış, zengin mütalâaları, orijinal izahları ihtiva eden ve i'tizalî tefsir tarihinde önemli bir yeri olan, hacımlı bir telif olduğunu düşünmek mümkündür.

Esasen, eser hakkında söylenenler de bu doğrultudadır. Meselâ es-Sem'ânî (v.562/1167), el-Kazvîni ve bu telifi için şunları söylemişti: "Uzun ömürlü, faziletli ve önde gelen kişilerden biriydi. Tefsirler arasında, ondan daha büyük ve incelikleri daha zengin olanı görülmemiş et-Tefsîru'l-Kebîr'i telif etmişti. Keşke ona Mutezile kelâmını mezcetmiş ve içine inançlarını serpiştirmiş olmasaydı! (Zira eserde) Selef'in metoduna uymamıştı".³

Görüldüğü gibi es-Sem'ânî, gerek hacmi, gerekse ihtiva ettiği konuların zenginliği ve tahlillerinin inceliği açısından el-Kazvîni'nin Tefsîr-i Kebîr'ini ilk telif kabul etmekte, onun Mutezile sistemine göre yazıldığını da belirtmektedir. Eser hakkındaki diğer haberler de bu özellikleri

1- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/618.

2- es-Sübki, Tabakât, III/230.

3- ez-Zehebî, Siyer, XVIII/617; es-Suyûtî, Tabakât, 56; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/301.

teyid eder mahiyettedir. Yaygın haberlere göre, el-Kazvîni bu tefsirini 300 küsur cilt halinde yazmıştı.¹ Yalnız, eserin 500,² ve 700³ cilt olduğunu nakleden haberler de vardır. Son iki sayının, tefsirin muahhar nüshalarının cilt sayılarını göstermesi mümkündür. Zira, yukarıda zikri geçen hadisteki talebesi Ebû Alî es-Sadeffî, hocası el-Kazvîni'den bahisle: "Bana tefsirinin 300 cilt ve bunlardan 7. sinin Fâtiha Sûrasine ait olduğunu anlattı"⁴ diyerek, eserin orijinalinin 300 cilt olduğunu ilk ağızdan nakletmişti.

Bu tefsir hakkında eldeki diğer bir bilgi de, müellife ve eserin ikinci nüshasına tanık olan İbn Akîl (v.513/1119)'e dayanmaktadır: "Hep tefsir konuşurdu. Nihayet 500 cilde varan ve ilginç konuları olan bir kitap yazmıştı. Ben bunun tek bir âyete hasredilmiş bir cildini gördüm. Bu da "Süleyman'ın hükümdarlığı hakkında şeytanların söylediklerine uydular"⁵ âyetiydi. Bu ciltte, sihir yapan sihirbaz ve melikleri, sihrin tesirlerini ve çeşitlerini anlatmıştı".⁶

Bu tefsir hakkında rastlanan son bir bilgi de, ona karşı yazılmış bir reddiye ile ilgilidir. eş-Şerîf el-Murtezâ (v.436/1044)'nın talebesi ve İmâmiyye âlimi Süleyman b. el-Hasen es-Sihriştî (v.460/1068'de sağ)⁷, "İmdetü'l-Velîyyi'n-Nasîr fî Nakzı Kelâmi Sâhibi't-Tefsîr" adıyla, el-

- 1- ez-Zehabî, el-İber, II/358, Tezkire, II/1208; el-Yâfiî, Mir'ât, III/147; İbn Hacer, Lisân, IV/11; es-Suyûtî, Tabakât, 56; Hacı Halîfe, Keşf, I/457, 634; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/385; el-Bağdâdî, Hediyye, I/569; ez-Zirikli, el-A'lâm, IV/131.
- 2- İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, IX/90; ez-Zehabî, Siyer, XVIII/618; İbn Hacer, Lisân, IV/11; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/302; Hacı Halîfe, Keşf, I/634.
- 3- İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, IX/90; ez-Zehabî, Siyer, XVIII/619; es-Sübki, Tabakât, III/230; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/150; İbn Tağrîberdî, en-Nücûm, V/156.
- 4- ez-Zehabî, Siyer, XVIII/619-620; İbn Hacer, Lisân, IV/11.
- 5- el-Bakara, 2/102.
- 6- ez-Zehabî, Siyer, XVIII/618. Krş. İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, IX/90; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/150; es-Suyûtî, Tabakât, 56-57; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/302.
- 7- Terc. için bkz. Kehhâle, Mu'cem, IV/258.

Kazvîni'yi hedef alan bir reddiye yazmıştı.¹ Bunun, el-Kazvîni'nin Tefsîr-i Kebîr'indeki imâmet bahislerini konu alan ve Şîî tezlerine bağlı olarak müfessiri tenkit eden bir reddiye olması mümkündür. el-Kazvîni'nin bir şîî tarafından tenkit edilmesi ise, onun itikadî yapısında şîîlik temayülleri bulunmadığına hamledilebilir.

16- el-Hâkim el-Cüşemî (v.494/1101)

Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme, "el-Hâkim el-Cüşemî", el-Beyhakî

Çeşitli ilimlere sahip olmakla birlikte, daha ziyade tefsir, hadis, kelâm, fıkıh ve fıkıh usûlü dallarındaki eserleriyle tanınmış, ez-Zemahşerî'ye de hocalık yapmış bir mutezilî ve zeydî âlimdir.

a- Hayatı: Nesebi, oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye (v.81/700) vasıtasıyla Hz. Alî'ye uzanan Ebû Sa'd,² Şîîliğin hâkim olduğu Horasan bölgesinde yetişmiş, Mutezile ve Zeydiyye muhitlerinde "el-Hâkim" lakabıyla tanınmış bir âlimdir.

Neysâbûr'un büyük nahiyelerinden biri olan³ Beyhak'a bağlı Cüşem karyesinde⁴ 413/1022 yılı Ramazan'ında doğmuştur.⁵ Yaklaşık 30 yaşına kadar, Neysâbûr başta olmak üzere bölgenin önemli merkezlerinde asrının büyük âlimlerinden tahsil görmüştü.⁶ Genellikle de el-Kâdî Abdulcebbar (v.415/1024)'ın talebelerinden ve onun tabakasındaki diğer Mutezile şeyhlerinden istifade etmişti. Meselâ, onun, kelâma dair ve henüz yazma olan eseri "Şerhu Uyûni'l-Mesâil"inde, görüştüğü Mutezile âlimlerine dair bir bölüm açarak burada kalabalıkça bir gruba zikrettiği haber verilmektedir.⁷

1- el-Bağdâdî, Hediyye, I/397.

2- Zarzûr, Menhec, 65.

3- es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/438; Yâkût, Buldân, I/537; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/202.

4- Yâkût, Buldân, II/141.

5- Zarzûr, Menhec, 68-69.

6- ez-Ziriklî, el-A'lâm, VI/176.

7- Zarzûr, Menhec, 76, 78.

el-Cüsemî'nin, çeşitli branşlarda kendilerinden öğrenim gördüğü 20 kadar hocası bilinmektedir.¹ Ancak bunlardan üçü, üzerinde büyük emeği olan, kendisinin de minnetle andığı kişilerdir:

1) Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. İshâk en-Neccâr (en-Neccârî) en-Neysâbüri (v.433/1041): el-Cüsemî önce bu Mutezile şeyhine bağlanarak ondan Mutezile kelâmını, hanefî fikhını ve fıkıh usûlünü öğrenmiş, ayrıca tefsir ve hadis okumuştur. Mezkur eserinde ondan sık sık "şeyhimiz Ebû Hâmid" diye bahsederek çeşitli bilgiler aktarmış,² hal tercemesine de yer vermiştir.³

2) Ebu'l-Hasen Alî b. Abdillâh en-Neysâbüri el-Beyhakî (v.457/1065)

3) Kâdılkudât Ebû Muhammed Abdullâh b. el-Hüseyn en-Nâsîhî (v.447/1055)⁴

İlk hocasının vefatından sonra, bu son iki âlime bağlanmış ve yukarıda sayılan ilimleri onlardan okumaya devam etmişti.⁵ Meselâ, bir Hanefî fakihî olan ve Mutezile'ye sadece "vaîd" görüşünde katılmayan en-Nâsîhî'den, İmam Muhammed (v.189/805)'in fıkıh eserlerini okuduğunu kendisi haber vermişti.⁶

Bunların dışındaki hocalarından Ebû Alî el-Hasen b. Alî el-Vahşî (v.471/1078)'nin kaderî bir hadis hâfızı,⁷

1- Bkz. el-Cüsemî, Şerh, 353-354 (Muhakkik Fuâd Seyyid'in "Tercemetü'l-Hâkim el-Cüsemî" başlıklı Mukaddimesi); Zarzûr, Menhec, 76-79.

2- Bkz. el-Cüsemî, Şerh, 367-369, 379, 380, 384, 387.

3- el-Cüsemî, Şerh, 389-390. Ayrıca bkz. İbnu'l-Murtezâ, Tabakât, 118.

4- Terc. için bkz. el-Kuraşî, el-Cevâhir, I/274-275; el-Lüknevî, el-Fevâid, 102-103; Kehhâle, Mu'cem, VI/49.

5- Zarzûr, Menhec, 77-78.

6- Zarzûr, Menhec, 78.

7- Terc. için bkz. İbn Hacer, Lisân, II/241-242; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/339; Hacı Halife, Keşf, I/163, 508; Kehhâle, Mu'cem, III/260.

Ebu'l-Fazl Abdullah (Ubeydullah) b. Ahmed b. Alî el-Mîkâlî (v.436/1044)'nin Neysâbürlü bir edib ve emir,¹ Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Mehdi el-Haseni'nin ise aşırı bir Zeydi² oldukları dikkate alınır, el-Cüşemî'nin, mezhep ve meşrepleri farklı geniş bir kadrodan öğrenim gördüğü anlaşılır.

Talebeleri konusundaki bilgiler ise mahduttur. Oğlu Muhammed b. el-Muhassin, Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Huvârizmî, Alî b. Zeyd el-Burûkânî ve Cârullah ez-Zemahşerî (v.538/1143), ondan ilim öğrenen kişiler olarak bilinmektedir.³

Tuğrul Bey (v.455/1063) sultanlığındaki Selçukluların 430/1039'lardan itibaren Horasan'da hâkimiyet kurmaları, bölgenin ağırlıklı unsuru Şîiler üzerinde rahatsızlık yaratmış ve zaman zaman Ehl-i Sünnet ile Şîa arasında fitneler zuhur etmişti. Muhtemelen o yıllarda, el-Cüşemî de Horasan'dan ayrılarak Yemen'e göç etmiş ve San'â'ya yerleşmişti. İlimdeki asıl şöhreti de burada duyulmaya başlamıştı.⁴ Yemen'de kalış süresi, beldesine geri dönüp dönmediği meçhul olmakla birlikte, son yıllarını Mekke'de geçirdiği ve burada bir suikast sonucu 3 Recep 494/1101 tarihinde öldüğü⁵ bilinmektedir.

Anlatıldığına göre,⁶ büyük bir Ehl-i Beyt sevgisi taşıyan ve Mutezile prensiplerine sıkı sıkıya bağlı olan el-Cüşemî, eserlerinde muhaliflerini ağır biçimde tenkit edi-

- 1- Terc. için bkz. İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, III/283-284; Hacı Halîfe, Keşf, II/1278, 1639, 1817; el-Bağdâdî, Hediye, I/648; Kehhâle, Mu'cem, VI/237.
- 2- Bkz. İbn Hacer, Lisân, V/37; Zarzûr, Menhec, 79.
- 3- el-Cüşemî, Şerh, 354 (Muk.); ez-Ziriklî, el-A'lâm, VI/176; Zarzûr, Menhec, 80-81; Nüveyhîz, Mu'cem, II/463.
- 4- ez-Ziriklî, el-A'lâm, VI/176; Nüveyhîz, Mu'cem, II/463; Zarzûr, Menhec, 69-72.
- 5- ez-Ziriklî, el-A'lâm, VI/176; Kehhâle, Mu'cem, VIII/187; Zarzûr, Menhec, 72-73.
- 6- Zarzûr, Menhec, 72-76.

yordu. Öldürülmesinin sebebi de böyle bir risâlesiydi. Mücebbire'ye -ki bu, Mutezile'nin Adl prensibine muhalif olan bütün fırkalar için kullandığı genel bir isimdir- karşı, onları "Şeytan'ın tilmizleri" olarak vasıflandıran ve tekfir eden bir risâle yazmıştı. Gördüğü büyük tepki üzerine Mekte'ye sığınmak zorunda kalmış, ancak burada da öldürülmekten kurtulamamıştı.

Günümüze intikal etmeyen bu risâle "Risâletü's-Şeyh Ebî Mürre ilâ İhvânihi'l-Mucebbire"¹, "Risâletü's-Şeyh İblîs ilâ İhvânihi'l-Menâhîs"² ve "er-Redd ale'l-Mucebbire"³ gibi isimlerle zikredilmektedir. Kısacası, el-Cüşemî, Ehl-i Sünnet'in kazâ ve kader inancını, dinin özünde bulunmayan, Ebî Mürre (İblîs, Şeytan)'nin uğursuz dostlarına telkin ettiği batıl düşünceler olarak vasıflandırmıştı.

el-Cüşemî'nin, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tarih dallarına dağılmış 40'in üzerinde eseri mevcuttur. Bunlardan bazıları günümüze de intikal etmiştir. Hadise dair "Cilâu'l-Ebsâr fî Mütûni'l-Ahbâr"¹, kelâmdaki iki eseri "et-Te'sîr ve'l-Müessir" ile "Şerhu Uyûni'l-Mesâil"² ve tarih konulu "es-Sefîne"³si bugün yazmaları bulunan eserleri arasındadır.⁴

b- Eserleri: Müellifin tefsir dalında dört eseri vardır. Bunlardan ikisi bugün yazma halinde mevcuttur:

1) et-Tefsîru'l-Mebsût

2) et-Tefsîru'l-Mücezz

Farsça olan bu tefsirler günümüze ulaşamamıştır.⁵

1- Zarzûr, Menhec, 73, 97.

2- el-Cündârî, Şerh, 32; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VI/176; Nüveyhîz, Mu'cem, II/463.

3- Kehhâle, Mu'cem, VIII/187.

4- Bkz. el-Cüşemî, Şerh, 354-356 (Muk.); el-Cündârî, Şerh, 32; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VI/176-177; Kehhâle, Mu'cem, VIII/187; Zarzûr, Menhec, 93-120.

5- ez-Ziriklî, el-A'lâm, VI/177; Nüveyhîz, Mu'cem, II/464; Zarzûr, Menhec, 94-95.

3) K. et-Tehzîb fi't-Tefsîr:¹ Kâtip Çelebi (v.1067/1657) bu eser için şöyle der: "Kitap, birkaç cilttir. Burada kavî (rey, dirayet' ile tefsir yapmış, önce kıraati, sonra lugatı, sonra i'rabı, sonra manayı, sonra da ahkâmı zikretmiştir. Ben bunun, hicrî 652 yılı tarih konulmuş yazma bir nüshasını gördüm".²

el-Cüşemî'nin "Şerhu Uyûni'l-Mesâil" adlı eserinden, Mutezile'nin son iki tabakasını gösteren kısmı neşreden Fudâ Seyyid de, bu tefsir için şunları yazar: "Bu, diğer tefsirler arasında nefis tertibiyle kendini gösteren meşhur bir tefsirdir. Zira bu, önce âyeti tam olarak kaydeder; sonra "kıraat" der, diğerlerinden temyiz ederek yedi kıraati zikreder; sonra "lugat" der, onu zikreder; sonra "nazm" der, onu zikreder; sonra "mana" der, onu zikreder; burada çeşitli görüşleri kaydeder ve her görüşü, görüşün sahibi olan müfessire de nisbet eder; sonra "nüzûl" der, nüzûl sebebini zikreder; sonra "ahkâm" der ve âyetten birçok hükümler istinbât eder. (İşte, bu güzel tertibinden dolayı, ez-Zemahşerî'nin) "el-Keşşâf tefsiri, bu tefsire nazaran fazlasıyla bir "ta'kid"³ mesâbesindedir" denilmiştir".⁴

Bu yazılanlardan, el-Cüşemî'nin, her âyetteki tefsir bilgilerini ilgili başlıklar altında toplayıp değerlendiren sistematik bir müfessir olduğu anlaşılmaktadır. Esasen bu telif metodu, eserin "et-Tehzîb" isminden de sezilebilmektedir. Bildiğimiz kadarıyla, i'tizalî tefsir tarihinde -ve belki umumî olarak tefsir tarihinde- bu sistemi ilk kullanan müfessir de el-Cüşemî'dir. Aynı tertibi, el-Cüşemî'den yarım asır kadar sonra vefat eden et-Tabersî (v.562/1167)

1- el-Cüşemî, Şerh, 355 (Muk.); Hacı Halîfe, Keşf, I/517; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VI/177; Kehhâle, Mu'cem, VIII/187.

2- Hacı Halîfe, Keşf, I/517.

3- Ta'kid; mübtedâ ile haberini, sıfatla mevsûfunu birbirinden ayırmak, anlaşılmasız hazifler yapmak, ağır mecazlar, zihne uzak kinâyeler kullanmak gibi, kelâmın nazım ve fesâhatini bozan hususları ifade eden bir edebî terimdir. (Bkz. Tabâne, Mu'cem, 434-436). Metindeki söz ile, el-Keşşâf'ta tefsir konularının insicamsız işlendiği kastedilmektedir.

4- el-Cüşemî, Şerh, 355 (Muk.).

nin Mecmeu'l-Beyân adlı tefsirinde de görüyoruz. el-Cüşemî'ye yakın bir coğrafyada yetişen et-Tabersî, ihtimal ki, bu tertibi ondan almıştır.

el-Cüşemî'nin Tehzîb'inin bugün İtalya ve Yemen kütüphanelerinde çeşitli nüshaları bulunmaktadır.¹ Meselâ, San'â'daki el-Câmiu'l-Kebîr kütüphanesinde, çoğu müellifin asrında istinsah edilmiş, 10 küsür ciltten oluşan nüshaları bulunmaktadır. Bazı ciltleri mükerrer olmakla birlikte, bu nüshalarda tefsirin tamamı yer almaktadır. Kahire'deki Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de de bunların 7 cildinin mikrofilmleri bulunmaktadır.²

Mutezile'nin tefsir literatürüne ilgi duyan günümüz araştırmacılarından Mısırlı Adnân Zarzûr, bu mikrofilmleri esas alarak "el-Hâkim el-Cüşemî ve Menhecuhu fî Tefsîri'l-Kur'ân" adlı bir doktora çalışması yapmıştır. el-Cüşemî'nin hayatı, eserleri ve tefsir metodu konusunda geniş bilgi için başvurulabilecek bu çalışma matbudur.

Müfessirin "et-Tehzîb fi't-Tefsîr"inin iki de muhtasarı bilinmektedir:

a) el-Kâdî Muhammed b. Âmir el-Echânî (el-İsfehânî?) nin "et-Takrîbu'l-Müşra' min Kitâbi't-Tehzîb": Bu muhtasarın bir nüshasının San'â'daki el-Câmiu'l-Kebîr Kütüphanesinde, buradan alınan mikrofilminin de Kahire'deki mezkur kütüphanede bulunduğu bildirilmektedir.³

b) Muhyiddîn Humeyd (Muhammed) b. Ahmed el-Kuraşî (v.623/1226)⁴ nin "Muhtasaru Tefsîri'l-Hâkimi'l-Cüşemî"si: Müellif bu ihtisarda, tefsirin lugat, i'rab ve kıraatlerini hazf ederek mana ve ahkâm ile yetinmişti.⁵

1- Bkz. el-Cüşemî, Şerh, 355 (Muk.).

2- el-Cüşemî, Şerh, 355 (Muk.); Zarzûr, Menhec, 95.

3- el-Cüşemî, Şerh, 355 (Muk.).

4- Terc. için bkz. el-Habeşî, Mesâdir, 115-116.

5- el-Habeşî, Mesâdir, 14.

4) Tenbîhu'l-Ġâfilîn an Fezâili't-Tâlibiyyîn: Hz. Ali ve diğer Ehl-i Beyt üyeleri hakkında nâzil olan âyetleri konu alan bu eserde,¹ önce Kur'ân'daki tertibiyle ilgili âyetler zikredilmiş, sonra da o âyetin Ehl-i Beyt'ten kimin hakkında nâzil olduğunu anlatan eser ve haberlere yer verilmiştir. Bu eserin bir nüshasının San'â'daki, mikrofilminin de Kahire'deki mezkur kütüphanelerde bulunduğunu kaydeden Adnân Zarzûr, onu neşre hazırladığını da haber vermektedir.²

17- Ali b. Muhammed er-Ressî (v.500/1106 civ.)

Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Süleyman b. Ebi'l-Kâsım b. İbrahim er-Ressî

Yemen'deki Zeydiyye Devleti'nin kurucusu el-Kâsım er-Ressî (v.246/860)'nin neslinden gelen müellifin,³ bir zeydî fakih olduğu,⁴ büyük bir "Tefsîru'l-Kur'ân"ı bulunduğu ve VI/XII. asra girerken vefat ettiği⁵ dışında, hakkında başka bir bilgi edinilememiştir.

1- el-Cüşemî, Şerh, 354 (Muk.); el-Cündârî, Şerh, 32.

2- Zarzûr, Menhec, 95-97.

3- İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/26.

4- el-Habeşî, Mesâdir, 191.

5- el-Habeşî, Mesâdir, 13.

B- İ'TİZÂLÎ GÖRÜŞLERİ BENİMSEYEN MÜFESSİRLER

1- el-Mâverdi (v.450/1058)

Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb, el-Kâdî el-Mâ-verdi el-Basrî

Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, fıkıh usûlü ve edebiyat sahalarında geniş bilgisi olan, İslâm siyasi fıkıhı üzerindeki incelemeleriyle tanınmış ve bazı görüşlerinden dolayı mütezilî sayılmış bir din ve siyaset alimidir.

a- Hayatı: Gülsuyu (Mâ-i verd) imaline ve satıcılığına nisbetle "el-Mâverdi" adıyla meşhur olan müellif¹ Basralıdır.² 364/975 yılında burada doğmuştur.³ Tahsili sırasında Bağdat'a yerleşmiş, fıkıh sahasında sağladığı şöhrete bağlı olarak çeşitli yerlerde kadılıkla görevlendirilmişti.⁴ Abbâsî idaresinin yakın çevresinde yaşamış, âdil bir hâkim, akılcı ve uzlaştırmacı bir şahsiyet olarak devlet ricali arasında büyük hürmet ve itibar kazanmıştı.⁵ Nitekim, Halife el-Kâim biemrillah (422-467/1031-1075) zamanında ona "Kâdî'l-Kudât" dan aşağı bir mertebe için terimleşen "Akda'l-Kudât" payesi verildiği (429/1038) ve ölünceye kadar, 21 yıl bu lakapla anıldığı⁶ Abbâsî halifeleri ile Büveyhî melikleri arasındaki ihtilaflarda karşılıklı rıza ile arabuluculuk yaptığı

1- es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/181-182; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, III/156; İbn Hallikân, Vefeyât, III/284; İbnü'l-Verdi, Tetimme, I/549.

2- es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/182; İbnu'l-Cevzî, el-Muntezâm, VIII/199.

3- ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/146; Kehhâle, Mu'cem, VII/189; Ömer Ferruh, TEA, III/140.

4- el-Hatîb, Târîh, XII/102; es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/182; İbn Hallikân, Vefeyât, III/282; ez-Zehebî, el-İber, II/296; es-Sübki, Tabakât, III/303; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/80; es-Suyûtî, Tabakât, 71.

5- es-Sübki, Tabakât, III/303; İbn Hacer, Lisan, IV/260.

6- Yâkût, Üdebâ, XV/52-53; ez-Zehebî, Siyer, XVIII/67; es-Sübki, Tabakât, III/303.

ve kararlarına uyulduğu¹ yolundaki bilgiler de onun devlet gözündeki itibarına işaret eder mahiyettedir. Bağdat'ta Derbu'z-Za'ferânî'de ikamet etmiş ve 86 yaşındayken 450/1058 yılı Rebiulevvel'in son çarşamba'sında vefat etmiş ve Bâb-ı Harb kabristanına defnedilmişti.²

el-Mâverdi, gördüğü üst seviyedeki itibarı ahlakî ve ilmi şahsiyetine borçluydu. Ahlak ve edep sahibi, ciddi, vakur, ama halîm bir insandı.³ Fıkıh, fıkıh usûlü, hadis, kelam, dil ve edebiyat ile tefsir ilimlerinde iyi yetişmiş, Basra ve Bağdat'ta bu ilimlerde yıllarca tedrisat yapmış ve eserler vermişti.⁴ Muktedir ve akranına üstün bir müellifti. Eserleri⁵ de fikrî zenginliği ve üslup güzelliği ile tanınırdı.⁶

el-Mâverdi, daha ziyade fıkıh sahasında meşhur olmuş bir alimdir. Basra'da Ebu'l-Kâsım es-Saymarî (v.386/996) Bağdat'ta da Ebû Hâmid el-İsferâyinî (v.406/1016) gibi fakihlerden gördüğü tahsil sonunda önde gelen şafiî fakihlerinden biri olmuş ve "mezhep hafızı" sayılmıştı.⁷ Bu alandaki en meşhur eserleri "el-Hâvî" ve "el-İknâ"dır. Nitekim

-
- 1- Yâkût, Üdebâ, XV/53; ez-Zehebî, Siyer, XVIII/67; es-Sübki, Tabakât, III/303; ez-Zirikli, el-A'lâm, V/146; Ömer Ferruh, TEA, III/140.
 - 2- el-Hatîb, Târîh, XII/102-103; es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/182; İbn Hallikân, Vefeyât, III/282-284; el-Yâfiî, Mir'ât, III/73; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/80; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/286-287.
 - 3- Yâkût, Üdebâ, XV/54; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/80.
 - 4- el-Hatîb, Târîh, XII/102; es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/182; es-Sübki, Tabakât, III/303; ez-Zehebî, el-İber, II/296; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/80; es-Suyûtî, Tabakât, 71.
 - 5- Eserleri için bkz. Yâkût, Üdebâ, XV/54-55; İbn Hallikân, Vefeyât, III/282; ez-Zehebî, Siyer, XVIII/65-66; es-Sübki, Tabakât, III/303; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/80; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/424; Hacı Halife, Keşf, I/19, 45, 126, 140, 168, 458, 628, 1188, II/1101, 1315, 1978; el-Bağdâdî, Hediye, I/689; İ-İzâh, II/245; ez-Zirikli, el-A'lâm, V/146-147.
 - 6- Ömer Ferruh, TEA, III/140.
 - 7- el-Hatîb, Târîh, XII/102; es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/182; İbn Hallikân, Vefeyât, III/282; es-Sübki, Tabakât, III/303.

kendisinden: "Fıkıhı 4000 varakta genişlettim, 40 varakta ihtisar ettim" dediği nakledilerek mebsut eseriyle "el-Hâvi"sini, muhtasarıyla da "el-İknâ"nı kastedtiği açıklanır.¹ İbn Hallikân da "K. el-Hâvî'sini inceleyen kimse onun derinliğine ve geniş mezhep bilgisine şahit olur"² diyerek el-Mâverdi'nin bu eserini onun geniş fıkıh kültürüne ve Şafiilikteki yerine şahit göstermiştir.

Diğer yandan el-Mâverdi, İslâm fıkınının siyasi, ictimâî ve ahlâkî açılardan yorumlama çabasında olan ilk müelliflerden biri kabul edilmiştir. Onun "el-Ahkâmü's-Sultâniye"si, İslâm siyasi fıkınının (İdare Hukuku) üstün bir örneği olarak klasikleşmiştir.³

Gene Kanunu'l-Vazâre, Nasîhatü'l-Mûlûk, Siyasetü'l-Melîk, Teshilü'l-Nazar gibi telifleri de İslâmdaki devlet idaresini ilm-i siyaset açısından inceleyen eserleridir. Keza, beşeri hayatı fert ve toplum planlarında dini ve ahlâkî formlarla disipline etme gayesi taşıyan, fikri ağırlığı ve edebi üslubuyla göz dolduran Edebü'd-Dünya Ve'd-Dîn'i de bir "siyaset-i nefis" çabasına dayandığı için, aynı çerçeveye giren diğer bir eseri olarak kabul edilebilir.

el-Mâverdi'nin hadis sahasında ise Bağdat'ta el-Hasen b. Ali b. Muhammed el-Cebelî (el-Cilî, el-Hanbelî), Muhammed b. Adî (Alî) b. Zahr el-Minkarî, Muhammed b. Muallâ el-Ezdi ve Ca'fer b. Muhammed b. el-Fazl el-Bağdâdî gibi alimlerden hadis okuduğu, kendisinden de Ebu'l-Izz Ahmed b. Ubeydillah b. Kâdiş el-Ukberî ve el-Hatîb el-Bağdâdî gibi alimlerin rivayette bulunduğunu anlatılır.⁴ Rivayetlerinde de "sika" ve

1- İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII/199; Yâkût, Üdebâ, XV/53-54; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/80.

2- İbn Hallikân, Vefeyât, III/282.

3- Ömer Ferrûh, TEA, III/142.

4- el-Hatîb, Târih, XII/102; es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/182; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, III/156; İbn Hallikân, Vefeyât, III/282; es-Sübki, Tabakât, III/303; ez-Zehebî, el-Iber, II/297; Siyer, XVIII/64,67; İbn Hacer, Lisân, IV/260; es-Suyûtî, Tabakât, 71.

"sâdık" kabul edilmişti.¹ Kelâm'a dair A'lâmü'n-Nübüvve (Delâilü'n-Nübüvve) adlı bir eseri bulunan müellif, dil ve edebiyatta da ismi geçen bir şahsiyettir. Yâkût, onun nahve dair bir eserini gördüğünü bildirmiş,² ayrıca şiirlerinden örnekler nakletmiştir.³

b- Eserleri: Müellifin tefsir sahasında iki eseri bilinmektedir:

1) Emsâlü'l-Kur'ân⁴ (el-Emsâl ve'l-Hikem⁵): Kur'ân'ın belâğatini, ihtiva ettiği meseleler çerçevesinde inceleyen bu eserin bir nüshası Bursa Eski Eserler Kütüphanesi'nde mevcuttur (Ulucami 1268).

2) en-Nüket ve'l-Uyûn⁶ (Tefsîru'l-Kur'ân⁷): Kaynaklarda her iki isimle de zikredilen bu eser "en-Nüket ve'l-Uyûn" ismiyle 4 cilt halinde basılmıştır.

el-Mâverdi, Tefsir'inde ve diğer eserlerinde, zaman zaman Mutezile'nin ismini zikretmeden onlara ait bazı görüşleri öne sürmüştü ve savunmuştu.⁸ Bu yüzden de furu'da şafiî, usulde mutezilî olarak bilinmiştir.⁹ Ancak onun i'tizâlî münakaşalıdır. İhtilaf da onun mutlak manada mutezilî sayılıp sayılmayacağı noktasındadır.

1-el-Hatîp, Târîh, XII/102; es-Sem'ânî, el-Ensâb, V/182; İbn Hallikân, Vefeyât, III/282; ez-Zehebî, Mîzân, III/155.

2- Yâkût, Üdebâ, XV/54.

3- Yâkût, Üdebâ, XV/53; İbn Hallikân, Vefeyât, III/283.

4- el-Bağdâdî, Hediye, I/689.

5- ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/147.

6- İbn Hallikân, Vefeyât, III/282; ez-Zehebî, Siyer, XVII/65; İbnü'l-Verdî, Tetimme, I/549; es-Suyûtî, Tabakât, 71; Hacı Halife, Keşf, II/1978; el-Bağdâdî, Hediye, I/689.

7- Yâkût, Üdebâ, XV/54; es-Sübki, Tabakât, III/303; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/424; Hacı Halife, Keşf, I/458; Kehhâle, Mu'cem, VII/189.

8- İbn Hacer, Lisân, IV/260.

9- Yâkût, Üdebâ, XV/54; Ömer Ferrûh, TEA, III/140.

el-Mâverdi, Halku'l-Kur'ân gibi bazı görüşlerinde Mutezile'ye muhalefet etmekle birlikte, dinî ahkâmın şeriat gelmeden önce aklen vücubu ve kaderi inkar gibi diğer bazı görüşlerinde onlara katılmış ve bu görüşleri savunmuştu. Dolayısıyla bazan sünnî bazan da i'tizâlî esasları tercih edip savunmuştu. Yâkût el-Hamevî (v.626/1229) ve ez-Zehebî (v.748/1347) gibi alimler, onu mutezilî saymak için, mezhebin bazı esaslarını benimsemiş olmasını yeterli görmüşler¹, İbnu's-Salâh (v.643/1245), es-Subkî (v.771/1369), İbn Hacer (v.852/1448), es-Suyûtî (v.911/1505) ve ed-Dâvûdî (v.945/1538) gibi alimler ise bu itizâlî fikirlerine rağmen mezhebin bütün görüşlerini benimsemediği için onu "mutezilî" saymamanın daha doğru olacağı kanaatini paylaşmışlardır.²

2- Ebu'l-Velîd el-Bâcî, (İbn) el-Vakkaşî (v.489/1096)

Ebu'l-Velîd Hişâm b. Ahmed (b. Hişâm) b. Hâlid b. Saîd el-Bâcî el-Kınânî el-Vakkaşî et-Tuleytulî el-Endelüsî

Endülüste yetişmiş çok yönlü ve geniş kültürlü bir alimdir.

a- Hayatı: 408/1017 yılında Tuleytula (Toledo)ya bağlı vakkaş (Hencas) kasabasında doğmuş³ bu yüzden el-Vakkaşî⁴ veya İbnu'l-Vakkaşî⁵ nisbesiyle meşhur olmuştur. el-Bâcî

1- Yâkût, Üdebâ, XV/53; ez-Zehebî, Mîzân, III/155.

2- es-Sübki, Tabakât, III/304-305; İbn Hacer, Lisân, IV/260; es-Suyûtî, Tabakât, 72; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/424; Zarzûr, Menhec, 143-147.

3- İbn Beşkûvâl, es-Sıla, II/653; Yâkût, Buldân, V/381; Üdebâ, XIX/286; ez-Zehebî, Siyer, XIX/135; es-Suyûtî, Büye, II/327; ez-Ziriklî, el-A'lâm, IX/80; Kehhâle, Mu'cem, XIII/147.

4- İbn Beşkûvâl, es-Sıla, II/653; Yâkût, Buldân, V/381; Üdebâ, XIX/286; ez-Zehebî, Siyer, XIX/135; ez-Ziriklî, el-A'lâm, IX/80.

5- el-Makkari, Tîb, III/376; el-Baghdâdî, Hediye, II/509; Kehhâle, Mu'cem, XIII/147.

nisbesini ise Bâce şehrinde oturduğu için almıştır.¹ Talbîre ve Belensiye şehirlerinde hatiplik ve kadılık yapmış, 81 yıllık ömrünü 28 Cemaziyülâhir 489/1096'da Dâniye şehrinde tamamlamıştır.²

Karakter sahibi ve son derece kibar bir insan olduğu belirtilen³el-Vakkaşî kaynaklarda bir çok sahada mütehassıs olan geniş kültürlü bir alim ve asrının ender kişilerinden biri olarak tanıtılmıştır. Bu konudaki bilgiler bir araya getirildiğinde, onun, lugat, nahiv, şiir, ahbâr, hitâbet, belâgat şubeleriyle, dil ve edebiyat, nesep, ricâl, mantık, felsefe, hesap ve hendese ilimlerinde dini sahada da hadis, fıkıh, kelâm'da sağlam bilgi sahibi, şahsiyeti itibariyle de zeki, dikkatli ve araştırmacı bir alim olduğu tesbit edilmektedir.⁴ Fakat asıl şöhretini "sünnetlerin ve esmâ-i nakale'nin bir hafızı"⁵ olarak, hadis sahasındaki tehzîb ve tenkîd çalışmalarına borçludur.

İbn Hişâm'ın (v.210/825) "el-Meşâhid"i, Müslim'in (v.261/875) "el-Esmâ' ve'l-Künâ"sı, ed-Darakudnî (v.385/995) nin "el-Mü'telef" i ile Ebû Nasr el-Kelâbâzî (v.398/1007)nin el-Buhârî ricalini incelediği "el-Hidâye ve'l-İrşâd" ı üzerine yazdığı tehziblerden sitayişle bahsedilmiştir.⁶

-
- 1- İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/103; İbn Hacer, Lisân, VI/193.
 - 2- İbn Beşkuvâl, es-Sıla, II/654; Yâkût, Buldân, V/381; ez-Zehebî, Siyer, XIX/136; es-Suyûtî, Buğye, II/327; ez-Ziriklî, el-A'lâm, IX/80-81.
 - 3- ez-Zehebî, Siyer, XIX/135; es-Suyûtî, Buğye, II/328.
 - 4- İbn Beşkuvâl, es-Sıla, II/653-654; Yâkût, Üdebâ, XIX/286; ez-Zehebî, Siyer, XIX/135; İbn Hacer, Lisân, VI/193; es-Suyûtî, Buğye, II/327-328; el-Makkarî, Tîb, III/376; ez-Ziriklî, el-A'lâm, IX/80; Kehhâle, Mu'cem, XIII/147-148.
 - 5- es-Suyûtî, Buğye, II/328.
 - 6- Yâkût, Buldân, V/381; ez-Zehebî, Siyer, XIX/135-136; İbn Hacer, Lisân, VI/193-194.

Bunlar, incelenen eserlerden müstakil tetkiklerdir. Meselâ, Müslim'in eseri üzerindeki çalışması "Aksü'r-Rütbe fî Tehzîbî'l-Künâ li'l-Müslim"¹ el-Kelâbâzî'nin eseri üzerindeki çalışması da "er-Risâletü'l-Mürşide"² adıyla zikredilmektedir. Hadis ve Hadis ricalini konu alan bu eserlerin, geniş ve sağlam bir bilgiyi gerektirdiği ise açıktır.

b- Eseri:Rical kaynaklarında onun, kaderi inkâr ve Halku'l-Kur'ân konularında Mutezile'nin görüşlerini benimsediği ve devrin hadis şeyhlerinin ondan rivayeti terk ettiği kaydedilerek, bu konuda "K. fi'l-Kader ve'l-Kur'ân" adlı bir telifi bulunduğu haber verilir.³

3- Abdülvehhâb el-Fâmî eş-Şîrâzî (v.500/1106)

Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Muhammed b. Abdilvehhâb b. Muhammed b. Abdilvâhid el-Fâmî eş-Şîrâzî el-Fârisî

Tefsir, hadis, fıkıh gibi çeşitli ilimlerde eserler vermiş ve Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'nde hocalık yapmış bir alimdir.

İran şehirlerinden Şîrâz'da 414/1023 yılında doğup yetişmiş⁴ geçimini kuru meyve vb.şeyleri satarak sağladığı için "bakkal" anlamındaki "el-Fâmî" nisbesiyle⁵ tanınmıştır.⁶ Dinî ilimlerdeki tahsil ve tedrisatını da beldesinde yapmış, özellikle şâfiî fıkında şöhret olmuştu. Burada

-
- 1- Yâkût, Buldân, V/381; el-Bağdâdî, Hediye, II/509; İzân, II/117.
 - 2- Yâkût, Buldân, V/381; el-Bağdâdî, Hediye, II/509; Kehhâle, Mu'cem, XIII/148.
 - 3- Yâkût, Buldân, V/381; ez-Zehebî, Siyer, XIX/136; İbn Hacer, Lisân, VI/194; el-Bağdâdî, Hediye, II/509.
 - 4- İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, IX/152; ez-Zehebî, Siyer, XIX/251; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/413.
 - 5- es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/343; İbnu'l-Esir, el-Lübâb, II/410.
 - 6- ez-Zehebî, Siyer, XIX/249.

el-Hâfız Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasen b. el-Leyz, Ahmed b. Yusuf el-Kazzâz, Ali b. Bûndâr el-Hanefî ve Ebû Zür'a Ahmed b. Yahya el-Hatib gibi Şîrâzlı alimlerden hadis okuduğu, Abdülvehhâb el-Enmâtî ve Ebû Ali İbn Sükkere es-Sadeî gibi kimselerin de ondan rivayette bulunduğu bilinmektedir.¹ Fıkıhtaki hocaları hakkında bilgiye rastlanmamakla birlikte, dedesi Ebu'l-Ferec Abdülvehhâb'ın da gene bir Şâfiî fakih olması² onun bu daldaki asıl kültürü aileden edindiğini akla getirmektedir. Dönemin meşhur hadis hafızı³ Ebû Zekeriyya İbn Mende (v.511/1117)nin ondan: "gördüklerim arasında Şâfiî fikhını en iyi bilen kişiydi"⁴ diye söz ettiği de dikkate alınır, el-Fâmî'nin çevresinde büyük itimat uyandıran bir fakih olduğu anlaşılır.

el-Fâmî, beldesi Şîrâz'da fıkıh bilgisiyle büyük ün yapmış olmalı ki, Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından 483/1090 yılında Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nde fıkıh müderrisliğine tayin edilmiş ve⁵ şehre gelişinde büyük ilgi toplamış, ahali, ulema ve devlet ricalinden oluşan kalabalık bir toplum tarafından karşılanmıştı.⁶ Ancak, vazifesi bir yıldan fazla sürmemiş, Eş'arî kelâm sisteminin hakim olduğu bu müessesede itizâlî fikirleri görüldüğü için görevden azledilmişti.⁷ Bunun için el-Fâmî tedrisatını gayr-i resmî

1- ez-Zehebî, Mîzân, II/683; Siyer, XIX/249; İbn Hacer, Lisân, IV/90; ed-Dâvûdî, Tabakât, III/285.

2- Bkz. es-Sübki, Tabakât, I/249.

3- el-Kettânî, er-Risâletü'l-Müstatrafe, 90-91.

4- İbn Hacer, Lisân, IV/90; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/365; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/413.

5- İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, IX/152; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X/439; ez-Zehebî, Siyer, XIX/249; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/168; Kehhâle, Mu'cem, VII/229.

6- İbn Hacer, Lisân, IV/91; Adil Nüveyhîz, Mu'cem, I/339.

7- İbnu'l-Cevzî, el-Muntezam, IX/152; ez-Zehebî, Mîzân, II/683; Siyer, XIX/249; İbn Hacer, Lisân, IV/90-91.

olarak sürdürüp, Bağdat'taki "Câmiu'l-Kasr"da fıkıh ve hadis okutmaya başlamıştı.¹ Ne var ki bu da uzun sürmemişti. Hadis dersleri sırasında hadislerin metin ve senetlerinde çok fahiş hatalar yaptığı tesbit edilmiş, i'tizâline bu ağır tashifleri de eklenince², kendisine karşı şiddetli bir ilmî muhalefet uyanmıştı. Bu yüzden Bağdat'ta tutunamayıp, memleketi Şîrâz'a geri dönüp, bir sene sonra da 27 Ramazân 500/1106 günü vefat etmişti.³

eş-Şîrâzî'nin kendi ağzından 18 dalda 70 eser yazdığı nakledilirse de⁴ ismen kaydedilenleri sadece üçtür. Bunlar da Şâfiî tabakatını konu alan "Târîhu (Tabakâtu)l-Fukahâ" sı⁵ hadislerle ilgili olan "Kitâbu'l-Ahâd"⁶ ve "Tefsîr"idir. Bu sonuncuyu, "et-Tefsîr"⁷, "Tefsîru'l-Kur'ân"⁸ ve "et-Tefsîru'l-Kebîr"⁹ isimleriyle kaydeden kaynaklar, onun, içinde 100.000 veya 120.000 beytin şâhit olarak kullanıldığı hacımlı bir eser olduğunu zikretmektedir.

-
- 1- İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/413.
 - 2- Kaynaklar onun bu tashifleri konusunda çeşitli örnekler nakledebilirler (Bkz. ez-Zehebî, Mîzân, II/683-684; Siyer, XIX/249-250; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/168-169; İbn Hacer, Lisân, IV/90.)
 - 3- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X/439; ez-Zehebî, Mîzân, II/II/684; Siyer, XIX/249,251; İbn Hacer, Lisân, IV/90-91; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/365; Kehhâle, Mu'cem, VII/229.
 - 4- ez-Zehebî, Siyer, XIX/249; İbn Hacer, Lisân, IV/90-91; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/364-365.
 - 5- es-Sübki, Tabakât, III/285; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/365; Hacı Halîfe, Keşf, I/1100; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/413; el-Bağdâdî, Hediyye, I/637; Kehhâle, Mu'cem, VII/229.
 - 6- el-Bağdâdî, Hediyye, I/637; Kehhâle, Mu'cem, VII/229.
 - 7- ez-Zehebî, Siyer, XIX/249; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/364; Hacı Halîfe, Keşf, I/451; İbnu'l-İmâd, Şezerât, III/413.
 - 8- el-Bağdâdî, Hediyye, I/637; Kehhâle, Mu'cem, VII/229.
 - 9- İbn Hacer, Lisân, IV/91; Adil Nüveyhîz, Mu'cem, I/339.

VI- VI/XII-XIII. ASIR

A- MUTEZİLÎ MÜFESSİRLER

1- ez-Zemahşerî (v.538/1143)

Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (b. Ömer¹) b. Ahmed ez-Zemahşerî el-Huvârizmî

Lugat ve nahvi ile lisân ilimlerinde, nazım ve nesri, maânî ve beyânı ile de edebî ilimlerde darb-ı mesel olmuş bir dilci ve edîb; tefsir, hadis, kelâm ve fıkıh gibi şer'î ilimlerdeki yerini eserleriyle ortaya koymuş bir din âlimi; ricâl, ahbâr, ahlâk ve coğrafya'ya dair incelemeleri takdir edilmiş bir araştırmacı; el-Keşşâf'ı ile Tefsirde Mutezile Ekolü'ne alem olmuş bir mutezilî müfessirdir.

a-Hayatı: Huvârizm, Aral Gölü'nün güneyindeki belde-
lere verilmiş bir isimdir. Emevî halifesi el-Velîd b. Abdil-
melik (86-96/705-715) zamanında Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî
(v.96/715) tarafından İslâm coğrafyasına katılan bu belde,
o günden itibaren çeşitli dallarda imam mertebesinde âlim-
ler yetiştiren bir kültür çevresi olarak bilinir.² Zemahşer
ise, bu beldede, küçük bir şehir sayılabilecek derecede ge-
lişmiş, büyükçe bir kasabadır.³

Müellifimiz ez-Zemahşerî de 27 Recep 467/19 Mart 1075
tarihinde Çarşamba günü,⁴ bu kasabada, fakir, dindar, ilim
ve edebiyat sevgisi olan bir ebeveynin çocuğu olarak dünya-
ya gelmiştir.⁵ Tahsil çağına girince, şarkın önemli bir ilim

1- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/163; el-Kıftî, İnbâh, III/265; İbn Hallikân, Vefeyât, V/168; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/118.

2- es-Sem'ânî, el-Ensâb, II/408; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/466.

3- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/163; Yâkût, Buldân, III/147, Üdebâ, XIX/127; İbn Hallikân, Vefeyât, V/171, 173-174; el-Kıftî, İnbâh, III/265.

4- Yâkût, Üdebâ, XIX/127; el-Kıftî, İnbâh, III/266, 271; İbn Hallikân, Vefeyât, V/173; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/121; Brockelmann, TEA, V/215.

5- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/164; İbn Hallikân, Vefeyât V/171; ez-Zehabî, Siyer, XX/154; es-Sâvî, Menhecuc'uz-Zemahşerî fi Tefsiri'l-Kur'ân, 23-27.

ve edebiyat merkezi olan Buhara'ya giderek, buradaki alimlerden öğrenim gördüğü kaydedilir.¹ Nitekim, buraya yaptığı yolculuklarının birinde, yolda hayvandan düşerek ayağı kırılmış, uygulanan yanlış bir tedavi sonunda ayağının kesilmesi gerekmişti.² Kendisinden nakledilen bu haber dışındada, Huvârizm civarındaki bir yolculuğunda, ayağının soğuktan donarak düştüğüne, çıkan bir çıbandan sonra kangren olduğu için kesildiğine dair rivayetler de vardır.³ Bütün bu rivâyetler, ez-Zemahşerî'nin, kesilen ayağının yerine tah-tadan bir ayak taktırdığını ve töhmet altında kalmamak için bunun bir cezâ sonucu değil de bir kaza sonucu olduğunu gösteren bir belgeyi yanında taşıdığını da kaydederler. Gene aynı haberlere göre, ez-Zemahşerî, uzun elbise giyerek ayak-larını gizlemeyi âdet edinmişti; öyle ki, onun aksayarak yürü-düğünü görenler, kendisini topal sanırlardı.

ez-Zemahşerî, genç yaşta sakat kalmıştı. İran Selçuk-lularının Huvârizm genel valisi olan ve tarihçi İbnu'l-E-sîr (v.631/1234)'in "seyyiü's-sîre (zâlim)"⁴ olarak vasıflan-dırdığı Müeyyidü'l-Mülk (v.494/1101)'ün, babasını hapsedme-si üzerine himayesiz de kalmıştı.⁵ İşte, zayıf ve zor durum-da olan ez-Zemahşerî'nin, "Ferîdü'l-Asr" lakabını taşıyan, asrın meşhur dil ve edebiyat alimi ed-Dabbî ile tanışması da bu dönemine rastlar.

Lugat, nahiv ve edebiyat ilimlerinde devrinin teki sayılan Ebû Nasr Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfehânî (v. 507/1113)⁶ Huvârizm'e gelerek, burada bir müddet ikamet et-miş, insanlara ilim, ahlâk ve fazilet öğretmiş, bölgenin birçok dil ve edebiyat alimi onun eğitiminde yetişmişti.

1- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/163.

2- Yâkût, Üdebâ, XIX/127; İbn Hallikân, Vefeyât, V/ 169-170; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/119.

3- Yâkût, Üdebâ, XIX/127; İbn Hallikân, Vefeyât, V/ 169-170; ez-Zehebî, el-Iber, II/455; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/118-119.

4- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X/105.

5- es-Sâvî, Menhec, 23-27.

6- Terc. için bkz. Yâkût, Üdebâ, XIX/123-124; Hacı Halî-fe, Keşf, I/945; Kehhâle, Mu'cem, XII/156-157.

Ayrıca o, Mutezile mezhebini Huvârizm'e sokan ve bölgede yaygın kişi olarak da bilinmektedir. İlim ve faziletlerinden dolayı insanlar etrafında toplanmışlar ve onun mezhebini benimsemişlerdi.¹

İşte, ez-Zemahşerî de, bu zor döneminde Huvârizm'e gelen ed-Dabbî'den dil ve edebiyat ilimlerini okuma fırsatını bulmuş, hocasının yakın ilgi ve desteği altında sürdürdüğü bu tahsili ile kısa zamanda dil ve edebiyatta parlamıştı. Gene, ez-Zemahşerî'nin i'tizâl mezhebini benimsemesinde başlıca âmil de o olmuştu. Bu arada, edindiği kültürü kendi edebî kabiliyeti ile işlemeye de başlamıştı; hem, sakat ve muhtaç durumda bulunmasına bir çare, hem de devlet ricâli gözünde mevki ve itibar kazanma arzusuna bağlı olarak, yazdığı medhiyelerle Horasan'daki devlet erkânına yaklaşmak istemiş, ancak pek umduğunu bulamamıştı.²

510/1116 lara kadar Huvârizm'de kalan ez-Zemahşerî, bu tarihten sonra Irak ve Hicaz'a sefere çıkmıştı. Bir müddet Bağdat'ta ikamet etmiş, buradaki âlimlerden hadis dinlemiş ve fikhî münazaralara katılmıştı. Bu ziyaretinin hac maksadına dayandığı söylenir. Bağdat'a geldiğinde, eş-Şerîf Ebu's-Saâdât Hibetullah İbnü's-Şecerî (v.542/1147)³ kendisini ziyaret ederek, şiirlerle süslü, övgü dolu bir "hoş geldin" konuşması yapmıştı. eş-Şerîf'in sözlerini sessizce sonuna kadar dinleyen ez-Zemahşerî, önce kendisine teşekkür etmiş, sonra büyük bir tevazu ile ona tazimde bulunmuş, benzer bir jestle mukabele etmiş, o da eş-Şerîf'i öven bir konuşma yapmış, kendisine hayır duada bulunmuştu.⁴

Sonra Mekke'ye gelerek iki yıl mücavir yaşamış, burada Mekke Emiri Ebu'l-Hasen İbn Vehhâs el-Hasenî el-Alevî⁵ ile ünsiyet kurmuş, ilmî ve edebî alâhlarında birbirlerinden

1- Yâkût, Üdebâ, XIX/123-124.

2- Bkz. es-Sâvî, Menhec, 31-35.

3- Terc. için bkz. Kehhâle, Mu'cem, XIII/141-142.

4- el-Kiftî, İnbâh, III/272; Yâkût, Üdebâ, XIX/127-129.

5- Terc. için bkz. Kehhâle, Mu'cem, VII/161.

çok istifade etmişlerdi.¹

Sonra beldesi Huvârizm'e dönmüştü. Bu arada bölgede Harzemşahlar Devletini kuran Muhammed b. Enüştekin (v.521/1127) ve ondan sonra da oğlu Atsız (v.551/1156) ile yakın münasebetleri olmuştu. Meselâ, Mukaddimetü'l-Edeb adlı eserini kütüphanesi için Atsız'ın emriyle bu sırada yazmıştı.²

Sonra ikinci seyahatine çıkmış, Mekke'ye gelerek bu kez üç yıl (526-529/1132-1135) mücavir yaşamıştı. Burada bulunduğu süre içinde, Mekke Emiri İbn Vehhâs ile olan eski dostluklarını sürdürmüşlerdi.³ Nitekim, ez-Zemahşerî'yi tefsiri el-Keşşâf'ı yazmaya teşvik eden de İbn Vehhâs olmuştu.⁴ Mekke'den vatani Huvârizm'e dönerken gene bir süre Bağdat'ta ikamet etmiş, buradaki alimlerle bazı temasları olmuştu. Sonra vatanına dönmüş, Huvârizm'in bir kasabası olan Cürcâniye'de 538/1143 yılında vefat etmişti.⁵

ez-Zemahşerî'nin, kısaca aktarmaya çalıştığımız 71 yıllık maddî hayatı, dinî ve ilmî şahsiyeti açısından ise iki ayrı safhada mütalâa edilebilir. Bunların ilki, onun ilk 45 yılını ihtiva eden edebî dönemini, ikincisi de son 26 yılını içine alan dinî dönemini teşkil eder; ki, onun ilmî açıdan en verimli zamanı da bu ikinci dönemidir.

ez-Zemahşerî'nin 512/1118 de geçirdiği ağır bir hastalık, onun hayatında bir dönüm noktası olmuştu. Hastalığı sırasında geçmiş hayatının ince bir muhasebesini yapmış, şifa bulursa bir daha sultan eşiği çığnememeye, medhiyeler yazıp mevki peşine düşmemeye, aksine sadece Allah'a yönelip zühd ve ibadet içinde yaşamaya ve onun rızasına dayanan eserler üzerinde çalışmaya kendi kendine söz vermişti.⁶

1- el-Kiftî, İnbâh, III/268, 271-272; es-Sâvî, Menhec, 36-37.

2- es-Sâvî, Menhec, 37-38.

3- es-Sâvî, Menhec, 40-41.

4- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/20-25.

5- es-Sem'ânî, el-Ensâb, III/164; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/74; el-Kiftî, İnbâh, III/268; ez-Zehebî, Siyer, XX/155; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/219.

6- es-Sâvî, Menhec, 35, 53.

ez-Zemahşerî bu suretle dünya konulu beklentilerini kırmış, kendini ilim ve âhirete adanmış, Allah'a verdiği söze sadık kalarak iki kez Mekke'ye gelip toplam beş yıl mücavir yaşamış ve kendisine alem olan "Cârullah (Allah komşusu)" lakabını almıştı.¹ Bu tevbesi, ilmî hayatına da bereket getirmiş ve eserlerinin büyük bölümünü, dinî maksatlara dayalı olarak bu dönemde yazmıştı.² Burada, dünyadan vazgeçerek Ka'be'ye yönelen ez-Zemahşerî'nin, hayatı boyunca evlenmediğini, ravi ve talebelerini evlâdı olarak benimsediğini³ eklemek de yerinde olur.

Burada, sahip olduğu ilimleri gözden geçirip bu ilimlere ait bazı teliflerine işaret etmek suretiyle, ez-Zemahşerî'nin ilmî şahsiyetine değinmemiz de yerinde olacaktır.

Hakkında yapılan değerlendirmelere göre ez-Zemahşerî, dinî ve edebî ilimlerde geniş ve sağlam bir kültür edinmiş, bu kültürü rahat, sağlam ve güçlü ifadelerle eserlerine yansıtabilmiş, bunlara bağlı olarak kazandığı şöhretle çeşitli beldelerden ilim halkasına gelen çok sayıda öğrenciye eğitim vermiş bir ilmî şahsiyettir. Hâkim olduğu belli başlı sahalarda da, dil ve edebiyat, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, ricâl, ahlâk ve coğrafyadır. Aynı zamanda dâî bir mutezilîdir.⁴

Yukarıda da işaret edildiği üzere, ez-Zemahşerî'nin, dil ve edebiyat sahalalarında üzerinde asıl emeği olan hocası Ebû Nasr Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfehânî (v.507/1113)⁵ dir. Onun dışında Ebu'l-Hasen Ali b. el-Muzaffer en-Neysâbüri'den de bu ilimleri okumuştur.⁶ Ayrıca Mek-

1- İbn Hallikân, Vefeyât, V/169; İbnu'l-Verdî, Tetimme, II/70; es-Suyûtî, Tabakât, 105; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/315; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/119.

2- Bkz. es-Sâvî, Menhec, 52 vd.

3- es-Sâvî, Menhec, 43.

4- Bkz. Yâkût, Üdebâ, XIX/126; İbn Hallikân, Vefeyât, V/168, 170; ez-Zehabi, Siyer, XX/154; es-Suyûtî, Buğye, II/279-280; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/119-120; el-Lüknevî, el-Fevâid, 209; Ömer Ferrûh, TEA, III/278.

5- Terc. için bkz. Yâkût, Üdebâ, XIX/123-124.

6- Yâkût, Üdebâ, XIX/127; es-Suyûtî, Buğye, II/279-280; Ömer Ferrûh, TEA, III/277.

ke'de mücavereti sırasında Ali b. Abdillâh b. Talha el-Yâburî (v.518/1124)'den Sîbeveyh'in Kitab'ını okuduğu¹, Huvârizm'e son dönüşünde Bağdat'ta ikamet ettiği sırada Ebû Mansûr İbnü'l-Cevâlîkî (v.540/1145)'ye bazı lugat kitaplarının baş taraflarını okuyarak icazet aldığı² da bilinmektedir.

ez-Zemahşerî'nin dil ve edebiyattaki en meşhur talebeleri ise, Ebû Yûsuf Yâ'kûb b. Ali el-Belhî el-Cendelî,³ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Huvârizmî (v.560/1165),⁴ Ebu'l-Müeyyed el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî el-Huvârizmî (v.568/1172)⁵ ve Reşîdüddîn Vatvât (v.578/1182)⁶ dır.

Lugat dalında müellifin iki eseri zikredilebilir: Bunlardan biri Arapça-Farsça bir sözlük olan "Mukaddimetü'l-Edeb",⁷ diğeri de, kelimelerdeki mecazları göstermeye ağırlık veren bir sözlük olarak kıymet taşıyan "Esâsü'l-Belâğa"dır.⁸

Nahve dair en meşhur iki eserinden ilki olan "el-Mufassal fi'n-Nahv"ı⁹ "muhkem ve vâzih üslûbuyla nahiv öğretiminde umde olmuş bir kitaptır";¹⁰ ikinci eseri "el-Ünmûzec fi'n-Nahv"ı ise dil öğrenmeye başlayanlar için "el-Mufassal" dan ihtisar edilmiş bir eserdir.¹¹

1- el-Kıftî, İnbâh, III/268, 271-272; es-Sâvî, Menhec, 36-37.

2- el-Kıftî, İnbâh, III/270.

3- Yâkût, Üdebâ, XX/55.

4- ez-Zemahşerî'den sonra tanıtılacak olan mutezilî müfessirdir.

5- Bkz. el-Lüknevî, el-Fevâid, 41; el-Bağdâdî, Hediye, II/484; ze-Ziriklî, el-A'lâm, II/89; Kehhâle, Mu'cem, XIII/52.

6- Bkz. Yâkût, Üdebâ, XIX/29; Ömer Ferrûh, TEA, III/367-369; es-Sâvî, Menhec, 48.

7- Yâkût, Üdebâ, XIX/134; İbn Hallikân, Vefeyât, V/169; Brockelmann, TEA, V/229.

8- ez-Zehebî, Siyer, XX/156; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/315; Brockelmann, TEA, V/231.

9- İbn Hallikân, Vefeyât, V/169; İbn Hacer, Lisân, VI/4; Brockelmann, TEA, V/224.

10- Brockelmann, TEA, V/224.

11- Yâkût, Üdebâ, XIX/134; Brockelmann, TEA, V/227.

ez-Zemahşerî'nin hayatının ikinci safhasında göze çarpan başlıca ilmî hususiyeti hadis'e yönelmesidir. Nitekim 512/1118 de Bağdat'a geldiğinde, burada Ebu'l-Hattâb Nasr b. el-Bâtır (el-Batır), Ebû Sa'd eş-Şifânî (eş-Şakkânî), Şeyhulislâm Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî gibi hadis şeyhlerinden hadis okuduğuna dair haberler oldukça fazladır.¹ Hadisteki en meşhur iki talebesi ise Ümmü'l-Müeyyed Zeyneb bintü'ş-Şa'rî (v.615/1218) ve el-Hâfız Ebû Tâlib es-Silefî (v.576/1180)'dir.²

Müfessirin hadis sahasındaki iki çalışmasından biri ihtisardır, diğeri de Ğarîbû'l-Hadîs komulu bir teliftir. Mutezilî müfessir Ebû Sa'd es-Semmân (v.445/1053)'ın "el-Muvâfaka beyne Ehli'l-Beyt ve's-Sahâbe" adlı eserini, senedlerini ve tekrarlarını hazfedip sadece haberleri nakletmek suretiyle ihtisar etmiştir.³ İkinci eseri "el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîs"⁴ ise "özetlemedeki güzelliğinin ve nakildeki sıhhatinin yanı sıra, dağınık olan bilgileri bir yerde topladığı için de, en nefis kitaplardan biridir".⁵

ez-Zemahşerî'nin fıkıh sahasında da geniş ve sağlam bilgisi mevcuttu. Kendisi Hanefî mezhebinde olmasına rağmen, diğer fıkıh mezheplerinin görüşlerine de hâkimdi. Nitekim Hanefî tabakatında, kendisinden "münazaracı bir fakih" ve "Hanefîlerin büyüklerinden" sıfatlarıyla zikredilmiştir.⁶ eş-Şeyh es-Sedîd el-Hayyâtî'den fıkıh,⁷ Rüknuddin Muhammed el-Usûlî'den de fıkıh usûlü⁸ okuduğu nakledilmekte-

1- Yâkût, Üdebâ, XIX/127; ez-Zehebî, el-Iber, II/455, Siyer, XX/152; es-Suyûtî, Buğye, II/280, Tabakât, 105; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/118.

2- ez-Zehebî, Siyer, XX/154; es-Suyûtî, Tabakât, 105; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/315.

3- Hacı Halîfe, Keşf, II/1890.

4- Yâkût, Üdebâ, XIX/134; ez-Zehebî, Siyer, XX/155; Brockelmann, TEA, V/230.

5- İbn Hacer, Lisân, VI/4.

6- el-Lüknevî, el-Fevâid, 209.

7- Taşköprüzâde, Miftâhu's-Saâde, II/100.

8- el-Lüknevî, el-Fevâid, 209.

dir. Bağdat'a geldiğinde, burada Hanefî fakihî Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ali ed-Dâmegânî (v.540/1145) ile fıkhi münazaralar yaptığına dair haberler¹, ez-Zemahşerî'nin, bu Hanefî fakihinden de istifade ettiği yolunda değerlendirilmektedir.²

Müellifin fıkıh sahasında örnek olarak değineceğimiz iki eserinden ilki "Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî fi Fûrûi'l-Hanefiyye"³, onun amelî mezhebi üzerindeki bir çalışmasıdır; ikinci eseri "Ruûsu'l-Mesâil fi'l-Fıkh"⁴ ise, Hanefîlerle Şâfiîler arasındaki ihtilafli meseleleri delilleriyle birlikte inceleyen bir eserdir, ki, müellifin Hılâfiyât ilmine vukufuna işaret etmesi bakımından önemlidir. "el-Minhâc fi'l-Usûl"⁵ adıyla zikredilen eserinin ise, hakkında açıklayıcı bir bilgiye rastlayamadığımız için, Usûl-i Fıkh'a veya Kelâm'a (Usûlü'd-Dîn) dair olduğunu tesbit edemedik.

Kaynaklar, ez-Zemahşerî'nin, dâî bir mutezilî olduğunda birleşirlerse de, onun bu kelâmî kültürü nasıl edindiği konusunda edebiyat hocası ed-Dabbî'nin mutezilî olması dışında başka bir kaynak isim zikretmezler. Müellifin bu dalda rastlanan eserleri ise şunlardır:

- 1) K. Akli'l-Küll⁶
- 2) Esâsü't-Takdîs⁷
- 3) Kasîdetün fî Suâli'l-Ğazzâlî an Cülûsillahi ale'l-Arş ve Kusûri'l-Ma'rifeti'l-Beşeriyye⁸
- 4) Mes'ele (Risâle) fî Kelimeti's-Şehâde⁹

1- Yâkût, Üdebâ, XIX/128-129; İbn Hallikân, Vefeyât, V/169-170; ez-Zehebî, Siyer, XX/153-154.

2- ez-Zemahşerî, Ruûsu'l-Mesâil, 39 (Muhakkik Abdullah Nezîr Ahmed'in Mukaddimesi).

3- el-Bağdâdî, Hediyye, II/403.

4- İbn Hallikân, Vefeyât, V/169; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/119.

5- Yâkût, Üdebâ, XIX/134; ez-Zehebî, Siyer, XX/156; Brockelmann, TEA, V/238.

6- Yâkût, Üdebâ, XIX/134.

7- el-Bağdâdî, Hediyye, II/402.

8- Brockelmann, TEA, V/237.

9- Brockelmann, TEA, V/231.

ez-Zemahşerî, r i c â l sahasında da eser vermişti. "Şekâiku'n-Nu'mân fî Menâkıbi'n-Nu'mân el-İmâm Ebî Hanîfe"¹ adlı eseri bir biyografi çalışmasıdır. "Hasâisu'l-Aşeretü'l-Kirâmi'l-Berere"² adlı kitabı da bu çerçevede bir eser kabul edilebilir. Ancak onun, ricâl ve ensâb konularındaki geniş, sağlam ve teknik bilgisini yansıtan asıl eseri "Müteşâbihu Esâmi'r-Ruvât"³ adlı kitabıdır. İmlâsı birbirine benzeyen, bu yüzden okunuşlarında pekçok ihtilafa yol açan, karışık ve benzer (müştebeh) isimlerin doğru imlâ ve okunuşlarını tesbiti konu alan bu eser, İbn Hacer tarafından kıymetli bir eser olarak değerlendirilir.⁴

Müellifin bir diğer çalışması olan "K. el-Emkine ve'l-Cibâl ve'l-Miyâh ve'l-Bikâi'l-Mezkûre fî Eş'âri'l-Arab"⁵ adlı eseri, bir edebî araştırma olmakla birlikte, aynı zamanda Arap coğrafyası üzerinde tetkikler de ihtiva ettiği için bir c o g r a f î inceleme olarak da kabul edilebilir.

ez-Zemahşerî, d i n î ve a h l â k î alanlardaki çeşitli konuları, edebî bir üslupla -ve kendi iç tecrübeleriyle katkılılandırarak- işleyen eserler de yazmıştı. "Et-vâku'z-Zehab (en-Nesâihu's-Sığâr)"⁶ ile "el-Makâmât (en-Nesâihu'l-Kibâr)"⁷ adlı eserleri bu tür denemelerini teşkil eder. Gene "en-Nevâbiğu'l-Kelim"⁸ de aynı konuları vecizeler çerçevesinde aktarıp işleyen, benzer bir eserdir.

1- İbn Hallikân, Vefeyât, V/169; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/316; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/119; el-Lüknevî, el-Fevâid, 209.

2- el-Bağdâdî, Hediyye, II/402.

3- ez-Zehabî, Siyer, XX/156; es-Suyûtî, Tabakât, 105; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/315-316; el-Bağdâdî, Hediyye, II/403.

4- İbn Hacer, Lisân, VI/4.

5- Yâkût, Üdebâ, XIX/134; el-Lüknevî, el-Fevâid, 210; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/55; Brockelmann, TEA, V/231; Ömer Ferrûh, TEA, III/278.

6- Yâkût, Üdebâ, XIX/134; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/316; el-Bağdâdî, Hediyye, II/402.

7- Yâkût, Üdebâ, XIX/134; İbn Hallikân, Vefeyât, V/168.

8- el-Bağdâdî, Hediyye, II/403; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/55; Brockelmann, TEA, V/232

b- Eserleri: Görüldüğü gibi ez-Zemahşerî, asıl kariyeri dil ve edebiyat olan, yanı sıra hadis, fıkıh, kelâm, ricâl, neseb ve ahlâk gibi dinî ve lâdinî ilimlerde de eser verecek seviyede geniş ve sağlam kültürü olan bir müelliftir. Onun tefsir sahasındaki telifleri de asıl kariyeri olan dil ve edebiyattaki ağırlığını yansıtan, bununla birlikte diğer ilimlere ait zengin kültürünü de ihtiva eden eserlerdir. Onun bu sahada üç eseri bilinmektedir:

1) el-Keşf fi'l-Kırâât: Medine'de Mektebetü Ribâtı Seyyid Osmân'da bir nüshası bulunan bu eser,¹ kıraatlerin dil ve i'râb açısından mana vecihlerini araştıran bir çalışmadır.

2) el-Keşşâf an Hakâikı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vîl: ez-Zemahşerî'ye göre, ister lugat ve nahiv gibi dil ilimlerinde, isterse fıkıh ve kelâm gibi dinî ilimlerde en üst düzeyde bir kişi olsun, maânî ve beyân ilimlerinde uzun emeği ve ilmî derinliği olmayan bir kişinin müfessir olabilmesi, Kur'ân'ın ihtiva ettiği fikrî ve edebî incelikleri kavrayabilmesi ve bunları ortaya koyarak O'nun i'câz vecihlerini yansıtabilmesi mümkün değildir.²

ez-Zemahşerî'nin, tefsîri el-Keşşâf'ın mukaddimesinde açıkladığı bu kanaat, eserini Kur'ân'ın fikrî ve edebî i'câzını ortaya koyabilme maksadıyla yazdığını göstermesi bakımından önem taşır.

el-Keşşâf'ın belâgat ilimlerine dayanan bir tefsir olmasının yanında ikinci belirgin özelliği, açık veya gizli surette i'tizâli görüşlere göre yazılmış olmasıdır.

ez-Zemahşerî ve el-Keşşâf'ı üzerinde yapılan değerlendirmeler de, zikredilen bu iki hususiyeti vurgulamayı esas alır. Meselâ İbn Hallikân (v.681/1282) "ondan önce

1- Brockelmann, TEA, V/238.

2- ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, I/15-16.

benzeri telif edilmemiştir" diyerek eserin belâgat yönüyle orijinal olduğunu belirtir.¹ İbn Kesîr (v.774/1372), "i'tizâl mezhebini izhar eder, bunu tefsirinde de açıktan açığa söyler ve onu daima göz önünde tutardı" diyerek, müellifin mutezilî, telifinin de mutezile görüşlerini esas alan bir tefsir olduğunu açıklar.² Nevâhidü'l-Ebkâr adlı eserinden yapılan bir iktibasa göre, es-Suyûtî (v.911/1505) de, eski müfessirleri zikrettikten sonra ez-Zemahşerî ve eseri hakkında şu bilgiyi vermişti: "Sonra, (Kur'ân'ın) i'câz vechinin anlaşılmasını sağlayacak olan belâgat ilimleriyle ilgilenen bir tâife gelmiştir. el-Keşşâf sahibi de bu yolun sultanıdır. Bu sebeple onun eseri, şark ve garbın en uç beldelerine kadar yayılmıştır. Müellifi, kitabının bu vasıfla parladığını görünce, Rabbinin bu nimetini anıp şükrederek şu beyitleri söylemiştir:

Doğrusu, dünyadaki tefsirlerin sayısı çoktur

Ömrüme yemin ederim, içlerinde Keşşâf'ım gibisi yoktur

Eğer hidâyeti arzuluyorsan, onu okumaya bak

Zira cehâlet dert, el-Keşşâf ise ilâç gibidir"³

Asrımız edebiyat tarihçilerinden Ömer Ferrûh'un değerlendirmesi de şöyledir: "ez-Zemahşerî, Kur'ân tefsirinde muhaddislerden alınagelmiş rivayetlerden çok, i'tizâl mezhebinin esaslarına ve belâgat zevkine itimad etmiştir. Bu yüzden fukaha (şeriat alimleri) ez-Zemahşerî'nin tefsirdeki fikirlerini sevmezler".⁴

Nitekim ez-Zehebî (v.748/1347)'nin "müfessir ve nahivcidir, (hadiste) sâlihdir, lâkin i'tizâlin dâîsidir, -Allah bizi ondan korusun- Keşşâf'ından sakınasın"⁵ uyarısında da

1- İbn Hallikân, Vefeyât, V/168.

2- İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/219.

3- Hacı Halife, Keşf, II/1476; Serkis, Mu'cem, I/974-975.

4- Ömer Ferrûh, TEA, III/278.

5- ez-Zehebî, Mizân, IV/78.

bunu görmek mümkündür. Hatta hadis alimleri arasında, içindeki i'tizâlî tuzakları kavrayabilen, bunlara karşı uyanık olabilen, Ehl-i Sünnet'te muhakkik ve sâbitü'l-kadem bir kişi bile olsa, el-Keşşâf'a bakmasının helâl olmadığını savunanlar da vardır. Zîrâ böyle bir şahsın bile, bin an gaflete düşüp, farkında olamadan bu desiselere kanması her zaman ihtimal dahilindedir. Ondaki i'tizâlî desiseleri kavrayamayacak kişinin ise ona bakması asla helâl değildir.¹

Eş'arî kelâmcısı ve müfessir Fahrüddîn er-Râzî (v. 606/1209)'nin, Mefâtîhu'l-Ğayb'ında Mutezilenin görüşlerini sık sık zikrederek, yaptıkları i'tizâlî tevcihleri reddettiği bilinmektedir. Buna rağmen, el-Kasas 28/32 ayetinin tefsirinde, ayetteki ifadelerin belâğati üzerinde dururken "bu konuda kelamı en güzel kişi olarak el-Keşşâf sahibi şöyle demiştir" diye başlayıp, yaptığı uzun bir iktibas "bütün bunlar el-Keşşâf sahibinin kelâmıdır ve bunlar son derece de güzeldir" diye değerlendirmesi,² el-Keşşâf tefsirinin belâğatteki otoritesinin, ilgilenen muhaliflerce de teslim edildiğini gösteren bir örnek olarak zikredilebilir.

Bazı din alimlerinin sakındırma ve yasaklamalarına rağmen, ez-Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı, İslâm kültür tarihinde en büyük ilgiyi toplayan ve üzerinde en çok çalışılan ilmi eserlerden biri olarak kendini gösterir. Şerh, hâşiye, ta'lîk, tahrîc, ihtisâr, şerh i şevâhid, tenkîd, tahkîk, reddiye ve muhâkeme nevileriyle üzerinde ilmi emek verilen bir kaynak olarak,³ onun tefsir tarihinde bir ikinci örneğine daha rastlanmamaktadır.

1- İbn Hacer, Lisân, VI/4.

2- er-Râzî, Mefâtih, XXIV/247-248.

3- el-Keşşâf, üzerindeki çalışmalar ve nüshaları için bkz. Hacı Halife, Keşf, II/1475-1482; el-Bağdâdî, İzâh, II/353; Brockelmann, TEA, V/216-224.

Yazma nüshaları dışında, yapılan baskıları da eserin şöhretiyle mütenasip olarak oldukça fazladır. İlk Hindistan'da (Kalküta 1856), sonuncusu da Lübnan'da (Beyrut 1407/1987) olmak üzere 9 ayrı baskısı yapılmıştır.¹ Biz bunlardan, yaygın olan son iki baskıyı zikretmekle yetiniyoruz:

- a) İbnu'l-Müneyyer el-İskenderî (v.683/1284)'nin el-İnsâf fî mâ Tezammenehu'l-Keşşâf mine'l-İ'tizâl'i,
- b) es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (v.816/1413)'nin Hâşiye ale'l-Keşşâf'ı,
- c) Muhibbuddîn Efendi'nin Tenzîlü'l-Âyât ale's-Şevâhid mine'l-Ebyât'ı ile birlikte, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.

- a) İbnu'l-Müneyyer el-İskenderî'nin el-İntisâf'ı,
- b) İbn Hacer el-Askalânî (v.852/1448)'nin el-Kâfi's-Şâfi fî Tahrici Ehâdisi'l-Keşşâf'ı,
- c) Muhammed Aliyyân el-Merzûkî (v.1355/1936)'nin Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf'ı,
- d) Muhammed Aliyyân el-Merzûkî'nin Meşâhidü'l-İnsâf alâ Şevâhidi'l-Keşşâf'ın ile birlikte, Thk. Mustafa Hüseyin Ahmed, Nşr. Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1407/1987.

3- Nuketü'l-İ'râb (A'râb) fî Ğarîbi'l-İ'râb fî Ğarîbi'l-İ'râbi'l-Kur'ân:² Kahire'de bir nüshası bulunan bu eser (Kahire II 1/Mülhak 8), nahvî tevcihlerinde zorluk bulunan ayetlerin i'râbını açıklamayı konu almıştır.

Ömer Ferrûh'un, ez-Zemahşerî'nin matbu eserleri arasında zikrettiği şu eser de, -eğer bir zühul yoksa- bu Nuketü'l-İ'râb'a ait bir baskı olmalıdır: el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân, el-Bâbî, Kahire 1324.³

1- Bkz. Serkîs, Mu'cem, I/975; Brockelmann, TEA, V/217.

2- Yâkût, Üdebâ, XIX/134; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/55; Brockelmann, TEA, V/238.

3- Ömer Ferrûh, TEA, III/278.

2- Ali el-Imrânî (v.560/1165 civ.)

Ebu'l-Hasen Huccetü'l-Efâdıl Fahru'l-Meşâyih Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Hârûn¹ (Mervân²) el-Imrânî el-Huvârizmî (er-Reîs es-Serahsî³)

ez-Zemahşerî'den okumuş, onun gibi dil ve edebiyatta şöhret olmuş, tefsir, hadis, fıkıh alimi ve mutezili (ayrıca riyaset ve mevki sahibi) bir şahsiyettir.

a- Hayatı: Müellifin, gerek tam ismi ve eserleri, gerekse hayatı ve şahsiyeti konularında kaynaklarda görülen ihtilaflar, onun tatminkâr bir netlikle tanınmasını güçleştirmektedir. Bununla birlikte, hakkındaki bilgiler şöyle bir tertiple gözden geçirilebilir.

es-Sem'ânî (v.562/1167), el-Ensâb'ının "el-Imrânî" maddesinde, bunun, Serahs'da büyük, köklü ve riyaset ehli bir aileye yapılmış bir nisbet olduğunu kaydettikten sonra şu bilgiyi verir: "Bunlardan gördüğüm şahıs, yaşı bize yakın olan Reîs Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Imrânî es-Serahsî'dir. Sultan Sencer b. Melikşah (v.548/1153) katında değer kazanmış ve mertebesi yükselmişti. (Ancak,) daha sonra hapsedilmiş ve Merv'in Şîc köyünde öldürülmüştü. Sultan'ın onun hakkındaki fikri ise 545/1150 senesinde değişmişti".⁴

ez-Ziriklî, es-Sem'ânî'nin bahsettiği bu şahsın müellifimiz el-Imrânî olduğu kanaatindedir. "Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Imrânî el-Huvârizmî (v.560/1165 civ.)" açık ismiyle ve "Mutezile ulamasından" kaydıyla zikrettiği bir şahsın tercemesinde, es-Sem'ânî'nin yukarıdaki bilgilerini özetlemiştir.⁵

1- es-Suyûtî, Buğye, II/195; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/430.

2- Yâkût, Üdebâ, XV/61; Kehhâle, Mu'cem, VII/215.

3- es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/237; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/357.

4- es-Sem'ânî, el-Ensâb, IV/237.

5- ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/120.

Diğer kaynaklar ise, daha ziyade onun ilmi şahsiyeti üzerinde durmuşlardır. Meselâ Yâkût el-Hamevî, övgü-lü sıfatlarla onun bir edebiyatçı olduğuna işaret ettikten sonra şu bilgiyi verir: "ez-Zemahşerî'den edebiyat okumuş, onun en büyük ve edebî güzelliklerinden en fazla payı alan talebelerinden olmuştur. Öyle ki, hat ve lâfız güzelliğinde tozuna bile erişilemez, semâ' ve hıfzının bellüğünde yanına bile yaklaşamazdı".¹

Edebî hünerini ez-Zemahşerî'den edinen el-Imrânî, aynı zamanda hadise tutkun bir insandı; çok hadis dinlemiş ve yazmıştı.² ez-Zemahşerî dışında, Ömer et-Tercümânî el-Hasen b. Süleymân el-Hucendî ve el-Kâdî Abdülvâhid el-Bâkarhî gibi alimlerden rivayette bulunmuştu.³

el-Imrânî hakkında verilen "Re'y ve Adl mezhebini benimsemişti"⁴ haberinden de, onun Hanefî fıkhını ve Mutezile itikadını benimsediği anlaşılmaktadır. Nitekim, onun mutezili olduğunu açıklayan başka ifadeler de mevcuttur.⁵

Karakter sahibi ve geniş kültürlü bir insan olduğu, bazı ilmi müşkillerin izah ve halli için sayılı alimlerin bile ona başvurduğu, zühde dayanan bir dinî hayat yaşadığı, son yıllarında kendisini bütünüyle ilme vakfedip öğrencilerine adadığı ve nihayet 560/1165'a doğru vefat ettiği, müellif hakkında rastlanan diğer bilgileri teşkil eder.⁶ el-Imrânî, "Fahru'l-Meşâyih" ve "Hucetü'l-Efâdil" lakap-

1- Yâkût, Üdebâ, XV/61-62.

2- es-Suyûtî, Buğye, II/195; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/I/431.

3- Yâkût, Üdebâ, XV/62; es-Suyûtî, Buğye, II/195; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/430.

4- Yâkût, Üdebâ, XV/62; es-Suyûtî, Buğye, II/195.

5- ed-Dâvûdî, Tabakât, I/431; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/150; Bilmen, Ömer Nasûhî, Büyük Tefsir Târihi ve Tabakâtü'l-Müfessirin, II/478; Nüveyhız, Mu'cem, I/377.

6- Yâkût, Üdebâ, XV/62-65; es-Suyûtî, Buğye, II/195; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/431.

larını¹ da, bu ahlâkî ve ilmî meziyetlerinden dolayı almış olmalıdır.

el-Imrânî'nin eserlerinde de ismî ihtilâflar görülür. Meselâ, ilk kaynaklarda "K. İştikâki'l-Esmâ'" ve "K. el-Mevâzı' ve'l-Buldân" şeklinde zikredilen iki eseri² muahhar kaynaklarda cem'edilerek "İştikâku Esmâi'l-Mevâzı' ve'l-Buldân" şeklinde tek kitap olarak gösterilmiştir.³

b- Eseri: Müellifin "Tefsîr"inde de benzer bir ihtilâf sözkonusudur. Bu eserinden de "K. fî Tefsîri'l-Kur'ân"⁴ "Tefsîru Hucceti'l-Efâdıl"⁵, "Tefsîru'l-Kur'ân",⁶ ve "Şemârîhu'd-Dürer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Süver"⁷ isimleriyle bahsedildiği görülür.

Bu ihtilâfın bir sebebi, el-Imrânî'nin, kendisiyle aynı künye, isim ve nisbeleri paylaşan bir başka müfessirle karıştırılmış olmasıdır. Bu ikinci müfessir ise, "İbn Arrâk" adıyla tanınmış Ebu'l-Hasen Ali b. Arrâk es-Sinnârî el-Huvârizmî (v.539/1144)'dir.⁸ Kaynaklar onun tefsirini de "Şemârîhu'd-Dürer fî Tefsîri'l-Kur'ân" ismiyle zikrederler.⁹ Buna karşılık, Bağdatlı İsmail Paşa (v.1339/1920)'nin Hediye'sinde bu iki müfessirin isim ve neseplerini tek şahıs halinde birleştirip, Şemârîhu'd-Dürer'i ona izafe etti-

1- Yâkût, Üdebâ, XV/61; es-Suyûtî, Buğye, II/195; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/430.

2- Yâkût, Üdebâ, XV/65; es-Suyûtî, Buğye, -II/195; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/431; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/150.

3- Hacı Halife, Keşf, I/102; el-Bağdâdî, Hediye, I/698; Kehhâle, Mu'cem, VII/215; Bilmen, Tabakât, II/478.

4- Yâkût, Üdebâ, XV/65.

5- Hacı Halife, Keşf, I/446.

6- ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/150; Bilmen, Tabakât, II/478.

7- el-Bağdâdî, Hediye, I/698; Kehhâle, Mu'cem, VII/215; Nüveyhız, Mu'cem, I/377.

8- Terc. için bkz. Yâkût, Üdebâ, XIV/63-64; es-Suyûtî, Buğye, II/179; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/128.

9- Yâkût, Üdebâ, XIV/64; es-Suyûtî, Buğye, II/179; Hacı Halife, Keşf, II/1019; Bilmen, Tabakât, II/472; Kehhâle, Mu'cem, VII/149.

ği görülür.¹ Halbuki, bu iki müfessir hakkında bilgi veren en eski kaynaklardan biri olan Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemu'l-Üdebâ'sı, onları ayrı ayrı tanıtmış ve bilgilerinde, onların muasırı olan bir tarihçiye, Mahmûd el-Huvârizmî (v.562/1229)'nin "Târîhu Huvârizm"ine dayanmıştır. Dolayısıyla onun bilgileri daha muteber görünmektedir.

Buna göre, Yâkût'un tesbitlerini esas alarak, Şemârîhu'd-Dürer'in İbn Arrâk'a ait bir tefsir olduğunu, el-İmrânî'ye ait tefsirin ise "Tefsîru'l-Kur'ân" genel ismiyle bilindiğini söylemek mümkündür.

3- Ebu'l-Fazl el-Bakkâlî (v.562/1167)

Ebu'l-Fazl Zeynü'l-Meşâyih (Muhammed b.²) Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. Bâbcûk³ (Bâycûk⁴) el-Bakkâlî el-Âdemî el-Huvârizmî

ez-Zemahşerî'nin, vefatından sonra tedris kürsüsüne geçen talebesidir. Lugat, nahiv, edebiyat, kelâm ve hadis alimi bir mutezilî müfessir ve hanefî fakihidir.

a- Hayatı: "Bakkâl", kuru gıdalar vb. şeyleri satan kişi için meslek bildiren bir isimdir;⁵ ancak kelime, iştiyak açısından lüzumsuz olan bir yâ-i nisbet ilâve edilerek -ki, bu ilâve "acem ziyâdesi" olarak anılır- "el-Bakkâlî" şeklinde kullanılmış, Huvârizmî olan Ebu'l-Fazl da bu isimle meşhur olmuştur.⁶ Diğer meşhur ismi "el-Âdemî" ise, bu isimdeki bir dilcinin (?) nahiv ilmine dair Mukaddime'sini ezberlediği için verilmişti.⁷

1- el-Bağdâdî, Hediye, I/698.

2- el-Bağdâdî, Hediye, II/98.

3- es-Safedî, el-Vâfî, IV/340; es-Suyûtî, Tabakât, 102; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/230; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII/227; Nüveyhîz, Mu'cem, II/605.

4- Yâkût, Üdebâ, XIX/5; es-Suyûtî, Buğye, I/215; ez-Zebîdî, Tâcu'l-Arûs, VII/232.

5- es-Sem'ânî, el-Ensâb, I/378-379.

6- el-Kuraşî, el-Cevâhir, II/372; el-Lüknevî, el-Fevâid, 161-162.

7- es-Safedî, el-Vâfî, IV/340; es-Suyûtî, Tabakât, 102.

Müktesebâtı geniş, hareketlerinde ve yaşantısında ne-
zih bir insan olan el-Bakkâlî,¹ dil ve edebiyat ilimlerinde
imam sayılmış, bilhassa şiir tahlili ve teressül sanatların-
da hüner sahibi bir alimdi.² Bu ilimleri ez-Zemahşerî'den o-
kumuş, hocasının vefatından sonra da derslerinde halifesi
olmuş ve büyük üne kavuşmuştu.³

ez-Zemahşeri'nin halifesi olarak kazandığı şöhret, is-
tifade ettiği diğer alimleri gölgelemiş, sadece ez-Zemahşerî
"ve başkalarından" hadis dinlediğine,⁴ münâzaracı bir hane-
fî fakihî olduğuna⁵ işaret edilmiştir.

Kaynaklar onun Huvârizm bölgesinin Cürcâniye şehrin-
de vefat ettiğinde birleşirlerse de, verdikleri tarihler e-
pey farklılık taşır. Bunlardan, 70 küsur yaşındayken 523/
1129 yılında vefat ettiğine dair tesbit,⁶ onun, 538/1143'de
vefat eden şeyhi ez-Zemahşerî'ye halef olmasını imkânsız
kılacağı için, sağlıklı görünmemektedir. Kezâ, onar yıl fark-
la zikredilen 566/1170, 576/1180, 586/1190⁷ tarihlerinde
de bir tashif hissedilmektedir. Bunların dışındaki 70 küsur
yaşındayken 562/1167 yılı Cemâziyülâhir'inin sonlarında ve-
fat ettiğine dair kayıt⁸ daha yaygındır ve daha muteber gö-
rünmektedir. Keza ez-Ziriklî'nin 490/1097 olarak verdiği do-
ğum yılı da bu haberden istidlâl edilmiş benzemektedir.

el-Bakkâlî'nin, çeşitli konularda yazılmış 16 kadar

-
- 1- Yâkût, Üdebâ, XIX/5; es-Safedî, el-Vâfî, IV/340.
 - 2- Yâkût, Üdebâ, XIX/5; es-Suyûtî, Buğye, I/215.
 - 3- Yâkût, Üdebâ, XIX/5; es-Safedî, el-Vâfî, IV/340;
el-Kuraşî, el-Cevâhir, II/372; es-Suyûtî, Taba-
kât, 102; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/230; el-Lüknevî,
el-Fevâid, 162; Kehhâle, Mu'cem, XI/137.
 - 4- Yâkût, Üdebâ, XIX/5; es-Suyûtî, Buğye, I/215, Ta-
bakât, 102.
 - 5- el-Kuraşî, el-Cevâhir, II/372; el-Lüknevî, el-
Fevâid, 162.
 - 6- Kehhâle, Mu'cem, XI/137.
 - 7- Hacı Halife, Keşf, I/91, 132, II/1081; el-Lükne-
vî, el-Fevâid, 162; el-Bağdâdî, Hediye II/98.
 - 8- Yâkût, Üdebâ, XIX/5; es-Suyûtî, Buğye, I/215, Ta-
bakât, 102; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII/227.

eseri bilinmektedir.¹ Bunlardan, nahve dair "el-İ'câb fî İlmî'l-İ'râb" ve "Takvîmu'l-Lisân fi'n-Nahv"i, belâğate dair "el-Hidâye (el-Bidâye) fi'l-Meânî ve'l-Beyân"ı, kelâma dair "el-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Husnâ"sı, Hanefî fıkhına dair "Cem'u't-Tefârîk fi'l-Fürû'" ve "el-Fetâvâ"sı, müellifin temayüz ettiği dalları göstermesi bakımından önemlidir.

b- Eserleri: Müellifin tefsir sahasında muhtelif isimlerle zikredilen üç eseri bilinmektedir:

1) Kâfi't-Terâcim bi Lisâni'l-Eâcim² (, K. et-Terâcim bi Lisâni'l-Eâcim³, Terâcimü'l-Eâcim⁴): Kâtip Çelebî (v.1067/1657)'nin: "Surelerin tertibâne göre Kur'an kelimelerinin tefsirini konu alan, Farsça, muhtasar bir eser"⁵ şeklindeki açıklamasından, bunun Arapça-Farsça bir Kur'ân sözlüğü olduğu anlaşılmaktadır.

2) Miftâhu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân⁶ (, Misbâhu't-Tenzîl fi't-Tefsîr⁷, K. et-Tefsîr,⁸ Tefsîru'l-Kur'ân⁹): ed-Dâvûdî (v.945/1538)'nin "Miftâhu't-Tenzîl ismini verdiği Tefsîru'l-Kur'ân"¹⁰ şeklindeki kaydından, bütün bu isimlerin tek bir te'life ait olduğu anlaşılmaktadır.

-
- 1- Bkz. Yâkût, Üdebâ, XIX/5; es-Safedî, el-Vâfi, IV/340; el-Kuraşî, el-Cevâhir, II/372; es-Suyûtî, Buğye, I/215; ed-Dâvûdî, Tabakât, II/230; el-Bağdâdî, Hediyye, II/98.
 - 2- ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII/227.
 - 3- el-Kuraşî, el-Cevâhir, II/372; el-Lüknevî, el-Fevâid, 162; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII/227.
 - 4- Hacı Halîfe, Keşf, I/394.
 - 5- Hacı Halîfe, Keşf, I/394.
 - 6- Yâkût, Üdebâ, XIX/5; es-Suyûtî, Buğye, I/215, Tabakât, 102; Hacı Halîfe, Keşf, II/1760; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII/227; Kehhâle, Mu'cem, XI/137.
 - 7- el-Bağdâdî, Hediyye, II/98.
 - 8- el-Kuraşî, el-Cevâhir, II/372; el-Lüknevî, el-Fevâid, 162.
 - 9- es-Suyûtî, Tabakât, 102; Kehhâle, Mu'cem, XI/137.
 - 10- ed-Dâvûdî, Tabakât, II/230.

3) (et-Tenbîn alâ¹) i'câzi'l-Kur'ân²

4- Neşvân el-Hımyerî (v. 573/1178)

Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân³) b. Sa'd b. Ebi Hımyer b. Ubeydillah el-Hımyerî el-Yemenî

Lugat, nahiv, edebiyat, neseb ve tarih dallarında meşhur olmuş, tefsir, fıkıh ve kelâm'da da mevki sahibi bir mutezilî alim, Yemen'de hakimiyet kurmuş bir emirdir.

a- Hayatı: Yemen'in köklü kabilelerinden biri olan Hımyer'e mensubtur.⁴ San'a'nın kuzeyindeki Hâşid topraklarında yer alan Havs şehri insanlarındandı. Çoğunlukla da burada yaşamıştı. Yalnız hayatının sonlarına doğru Cebeli Sabr (Subr) halkına liderlik ederek bu beldedeki kaleleri ele geçirmiş, Kuzey Yemen'in bazı bölgelerindeki hakimiyetini genişleterek melik olmuş ve taraftarlarınca "Sultan" diye isimlendirilmişti. Bu hakimiyeti, belgesi Havs'de, 24 Zilhicce 573/1178 tarihinde vefatına kadar sürmüştü.⁵

Bu Yemenli emir, kaynaklarda ilmî planda da mütefennin bir allâme olarak tanıtılmış, dinî ilimlerden tefsir, fıkıh, kelâm, diğerlerinden de lugat, nahiv, edebiyat, ensâb ve tarih ilimleri, derinlik taşıdığı branşlar olarak sayılmıştır.⁶ İnbâhu'r-Ruvât müellifi el-Kıftî (v.646/1248)

-
- 1- Hacı-Halîfe, Keşf, I/488-489; el-Lüknevî, el-Fevâid, 162; el-Bağdâdî, Hediye, II/98; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII/227; Kehhâle, Mu'cem, XI/137.
 - 2- ed-Dâvûdî, Tabakât, II/230.
 - 3- Yâkût, Üdebâ, XIX/217.
 - 4- es-Sem'ânî, el-Ensâb, II/270; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, I/393; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/335-336.
 - 5- Yâkût, Üdebâ, XIX/218; el-Kıftî, İnbâh, III/343; es-Suyûtî, Buğye, II/312; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/336; Kehhâle, Mu'cem, XIII/86; Ömer Ferruh, TEA, III/362; el-Habeşî, Mesâdir, 413; el-Mevsû-atü'l-Arabîyyeti'l-Müeyssera, I/742.
 - 6- Yâkût, Üdebâ, XIX/217-218; el-Kıftî, İnbâh, III/342; es-Suyûtî, Buğye, II/312; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/336; Nüveyhîz, Mu'cem, II/699; el-Habeşî, Mesâdir, 14, 106, 354, 413, 454, 539.

onun, Yemen'in dağlık (Kuzey) bölgelerinde yakın zamana kadar "el-Kâdî" lakabıyla tanındığını, ama aynı zamanda bölgenin lugat alimi olduğunu belirtir.¹ Bu, Neşvân'ın o dönemde Zeydiyye fakihî ve dilci kimliğiyle meşhur olduğunu gösterir. Ancak Neşvân sonraki asırlarda daha ziyade bu ikinci yönüyle tanınmış, Arap Dili ve Edebiyatı ile, bilhassa Yemen'in siyasi ve kültürel tarihini konu alan eserleriyle meşhur olmuştur.

Neşvân, mensubu olduğu Yemenlileri (Güneyli Araplar, Kahtânîler) Hicazlılardan (Kuzeyli Araplar, Adnânîler) üstün görüyor ve onlara karşı kavmiyle iftihar ediyordu.² İşte, meşhur "el-Kasîdetü'l-Hımyeriyye/en-Neşvâniyye"sini de Hımyerileri övmek için nazmetmiş, burada, fikrine dayanak aldığı bazı tarihi hadiseleri birtakım hurafeler ve mübalağalı ifadelerle süsleyerek anlatmıştı.³ Bir bakıma Yemen meliklerinin tabakatı mahiyetinde olan bu eserin çeşitli neşirleri yapılmıştır.⁴

Neşvân el-Hımyerî'nin en meşhur ve en kıymetli⁵ eseri, lugata dair 8 veya 12 ciltlik bir te'lif olarak tanıtılan "Şemsü'l-Ulûm ve Şifâu Kelâmi'l-Arab mine'l-Külûm" isimli kitabıdır. Eser hakkında verilen bilgilerden, onun bir lugat kitabından çok, bir ansiklopedi muhtevası taşıdığı anlaşılmaktadır: Eser, fiil vezinleri esas alınarak ve alfabetik sırası gözetilerek kelimelerin binalarına göre tertiplenmiş bir lugattır.⁶ Ancak sadece kelimelerin lugavi anlamlarıyla yetinilmemiş, dinî ve lâdinî sahalarda terim veya kavram teşkil eden kelimelerde geniş açıklamalar ya-

1- el-Kıftî, İnbâh, III/342.

2- ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/336.

3- Ömer Ferrûh, TEA- III/363.

4- ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/336; Ömer Ferrûh, TEA, III/367; el-Habeşî, Mesâdir, 454.

5- Yâkût, Üdebâ, XIX/218; el-Mevsûa, I/742.

6- el-Kıftî, İnbâh, III/342; el-Mevsûa, I/742.

pılmıştır. Bu bakımdan eserde Arapça dışında tıp, tabiat, tarih ve fıkıh gibi çeşitli ilimlerin temel terim ve kavramları izah edilmiştir.¹ Bu açıdan eser arabî ve islâmî ilimlerin bir ansiklopedisi mahiyetindedir.

Neşvân'ın diğer iki eseri, "Risâletü'l-Hûri'l-Iyn" ve ona yazdığı şerh "Şerhu Risâleti'l-Hûri'l-Iyn"de de benzer bir ansiklopedik çalışma yapmış, lugat, sarf, nahiv, arûz gibi dil ve edebiyat konuları dışında, Cahiliyye devrindeki Arap toplumları hakkında tarihi bilgilere yer vermiş, İslâm'da ortaya çıkan dinî ve din dışı fırkalara, ilmî ve felsefî görüşlere de temas etmişti. Bu eserleri, kab- le'l-İslâm Arap siyâsî ve kültürel tarihi açısından önemli birer kaynaktır.²

Mutezili olan Neşvân'ın³ kelâm sahasında da "Sahî- hu'l-İ'tikâd ve Sarîhu'l-İntikâd", "et-Tebîr fi'd-Dîn" ve "et-Tezkire fi Ahkâmî'l-Cevâhir ve'l-A'râz" gibi eserleri bilinmektedir.⁴

b- Eserleri: Neşvân'ın tefsir sahasında iki eseri zikredilmektedir:

1) el-Adl ve'l-Mizân fi Muvâfakati'l-Kur'ân⁵

2) et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân:⁶ Dört cilt olan bu tefsirin İtalya'da bir (Ambrosienne 18 C), Almanya'da üç (Berlin 916-918) ciltlik nüshaları bulunmaktadır.⁷

-
- 1- es-Suyûtî, Buğye, II/312; Hacı Halîfe, Keşf, II/1061; Ömer Ferrûh, TEA, III/363; el-Habeşî, Mesâdir, 413.
 - 2- Ömer Ferrûh, TEA, III/363, 367; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/336.
 - 3- es-Suyûtî, Buğye, II/312; Ömer Ferrûh, TEA, III/362; el-Mevsûa, I/742.
 - 4- el-Bağdâdî, Hediyye, II/489; ez-Ziriklî, el-A'lâm, VIII/336; Kehhâle, Mu'cem, XIII/86; el-Habeşî, Mesâdir, 106.
 - 5- el-Habeşî, Mesâdir, 14.
 - 6- Ömer Ferrûh, TEA, III/363; el-Bağdâdî, Hediyye, II/489; Kehhâle, Mu'cem, XIII/86.
 - 7- Brockelmann, TEA, V/300; Nüveyhîz, Mu'cem, II/699; el-Habeşî, Mesâdir, 14.

B- İ'TİZÂLÎ GÖRÜŞLERİ BENİMSEYEN MÜFESSİRLER

İbn Akîl (v.513/1119)

Ebu'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed b. Akîl b. Abdil-lâh el-Bagdâdî ez-Zaferî el-Hanbelî

Çeşitli ilimlerde derinliği olan, temas kurduğu Mutezile kelâmının tesiri altında Selefiyye/Hanbeliyye muhitinde "te'vîl" ameliyyesini başlatan bir Hanbelî şeyhidir.

a- Hayatı:431/1040 veya 432/1041 yılında Bağdat'ta doğmuş¹, şehrin doğu yakasındaki Zaferiyye mahallesinde ikamet etmiş² çeşitli dallarda ihatalı bir alim olarak yetişmiş ve vaktinde Bağdat'taki Hanbelîlerin şeyhi olmuştu.³ Kaynaklar onu, ilimdeki tenevüü ve bu nevilerdeki derinliği ile akranını aşmış, zekası sağlam, istidlal ve muhakemesi, güzel münazaralarıyla temayüz etmiş bir büyük alim, ömrünü doyumsuz bir ilim hırsı içinde tahsil, tedris ve telif ile geçirmiş bir hanefî fakihî olarak tanıtmışlardır.⁴ İbn Kesîr (v. 774/1372) onun bu ilmi zenginliğini ve dirayet gücünü mezhep farkı gözetmeden pekçok alimle bir araya gelmesine bağlar.⁵ Nitekim kaynakların bu konudaki bilgileri toparlandığında, İbn Akîl'in Kur'ân, kıraat, hadis, kelâm, fıkıh ve fıkıh usûlü, ferâiz, zühd ve tasavvuf edebi, vaaz, dil ve edebiyat

-
- 1- İbn Ebî Ya'lâ, Tabakâtu'l-Hanâbile, II/259; ez-Zehebî, Siyer, XIX/444; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/184; İbn Receb, Zeyl, I/142; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/36.
 - 2- Yâkût, Buldân, IV/60; İbnu'l-Esîr, el-Lübâb, II/298; ez-Zehebî, Siyer, XIX/443.
 - 3- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X/561; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V6129.
 - 4- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X/561; ez-Zehebî, el-Iber, II/401; Ma'rife, I/469; Siyer, XIX/445-447; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/184; İbn Receb, Zeyl, I/147; eq-Dâvûdî, Tabakât, I/417; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/35, 38.
 - 5- İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/184.

dallarında 20 kadar hocadan öğrenim gördüğü anlaşılır.¹ Ayrıca 10 kadar da öğrencisi zikredilmiştir.² Biz burada, konumuz gereği, onun aldığı itizâli eğitime ve bunun ilmî şahsiyeti üzerindeki tesirine değinmekle yetineceğiz.

İbn Akîl, Hanbeliyye/Selefiyye arasında itizâli görüş ve tavırlarıyla ihtilafa ve olaylara sebep olmuş bir şahsiyettir. Kaynaklarda, onun, gerektiğinde ashabi Hanbelîlerin itiraz ve ikazlarına rağmen, dönemin Mutezile şeyhleri Ebû Alî İbnu'l-Velîd ve Ebu'l-Kâsım İbnu'l-Tebbân'dan aklî ilimleri okuduğu, bu tahsili neticesinde bazı konularda sünnetin ve Selef'in yolundan ayrılarak Mutezile'ye tabi olduğu anlatılır ve Sıfatullah'ı te'vil etmesi buna örnek olarak gösterilir.³

Mutezile'nin Tevhid esasındaki temel anlayışın İbn Akîl tarafından da öne sürülmesi, ashabi ve Mutezile'nin başlıca müalifleri olan Hanbelîler tarafından büyük tepki ile karşılanacağı açıktır. Nitekim İbn Akîl, bu tür görüşleri sebebiyle, Hanbelîlerden açık bir düşmanlıkla karşılaşmıştı.

Anlatıldığına göre İbn Akîl, ashabi tarafından şiddetle reddedilen Mutezile'nin görüşlerini savunduğu ve ashabinın, zındıklığına ve katlinin isabetli olduğuna inandıkları büyük sûfî el-Hallâc (v.309/922) hakkında müsbet kanaat ishar ettiği için 460/1068 yılında hanbelîler tarafından öldürülmek istenmiş, o da Dâru's-Sultân'a sığınarak canını

1- İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam, IX/212-213; Sibt b. el-Cevzî, Mir'atu'z-Zemân, VIII/51-52; ez-Zehebî, el-İber, II/401; Ma'rife, I/468-469; Siyer, XIX/444; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/184; İbn Receb, Zeyl, I/142-144, 155, 157; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/417.

2- ez-Zehebî, Ma'rife, I/469; Siyer, XIX/446; İbn Hacer, Lisân, IV/244.

3- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X/561; ez-Zehebî, Ma'rife, I/468-469; Mîzân, III/146; Siyer, XIX/444; el-Yâfiî, Mir'ât, III/204; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/98, 106; İbn Receb, Zeyl, I/144-145, İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/37.

kurtarabilmişti. Beş yıl süreyle "Babu'l Merâtib" yanında devletin koruması altında yaşadıkdan sonra 11 Muharrem 465/1073 tarihinde Divan'a çıkarılarak sorgulanmış, burada, şahitlerin huzurunda yazdığı bir bildiri ile itizalinden, el-Hallâc hakkındaki fikrinden ve bu konuda yazdığı bir cüzden tevbe ve rücu ettiğini açıklayarak âshabından özür dileyip¹ ancak bu sayede tekrar insanlar arasına çıkabilmişti.²

Üzerindeki sosyal baskı dikkate alındığında, İbn Akîl'in izhar ettiği tevbesindeki samimiyetinden ve fikirlerinde takıyye uygulamadığından emin olmak kolay değildir. Nitekim, tevbesinde samimi olduğunu, hatta daha sonra Mutezile'ye reddiyeler bile yazdığını ve bu yüzden muhitinde hüsn-i kabul görüp övgüyle karşılandığını açıklayan ifadelerin yanı sıra³ görüşlerini ölünceye kadar muhafaza ettiğine dair ifadeler de mevcuttur.⁴ Ancak her iki tür ifade de onun fikri şahsiyeti üzerinde gerçek tesbitlerden ziyade, yoruma dayanan birer değerlendirmeye benzemektedir. Dolayısıyla, onun tevbeden sonraki gerçek düşünceleri mestûrdur. Nitekim, Bağdat'ta 12 Cemâziyülevvel 513/1119 tarihinde cuma günü vefat ettiğinde imam Ahmed'in kabri yanında defnedilirken⁵ Hanbeliler arasında olaylar çıkmış, cenazesine saldırılarak kefeni parçalanmış, cemaatte yaralananlar olmuştu. Hadise, onun⁶

1- İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X/561; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/98.106; İbn Receb, Zeyl, I/144-145; İbn Hacer, Lisân, IV/243; İbnü'l-İmâd, Şezerât, IV/37.

2- İbnu'l-Esîr, X/561; ez-Zeriklî, el-A'lâm, V/129.

3- İbn Hacer, Lisân, IV/243.

4- İbn Receb, Zeyl, I/144.

5- İbn Ebî Ya'lâ, Tabakât, II/259; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, X/561; ez-Zehebi, el-Iber, II/401, Siyer, XIX/446-447; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/184; İbn Receb, Zeyl, I/162; İbnü'l-İmâd, Şezerât, IV/38.

6- ez-Zehebi, Siyer, XIX/447.

bazı Hanbelîler nazarında hala töhmetli olduğunu gösterir. Kısacası, İbn Akîl, belki ayrı ayrı dönemlerde, belki de memzûc olarak fikri ve itikadî bakımdan hem itizâli hem de selefîliği savunmuştur.

İbn Akîl bu olaylı fikirleri ile, Mutezile'nin kullandığı te'vil metodunu Selefiyye muhitine taşıyan ve Müteahhirûn Selefiyyesi'nde te'vilci bir grubun oluşmasına öncülük eden bir şahsiyet olarak tarihi öneme sahiptir. Nitekim ez-Zehebî: "Onlar (Hanbelîler) kendisini Mutezile'nin meclislerine gitmekten nehyediyorlar, ama o, bunda ısrar ediyordu. Sonunda onların tuzaklarına düştü ve nassları te'vil etme cesaretini gösterdi"¹ diyerek onun te'vili Mutezile'den aldığına açıkça işaret etmiştir.

Müteahhirûn Selefiyyesi içinde İbn Akîl'in Mutezile'den etkilenerak başlattığı nassları te'vil çizgisi, kendisinden sonra Sadaka b. el-Huseyn (v.573/1177)² ve İbnu'l-Cevzî (v.597/1201)³ gibi alimlerin aralarında bulunduğu bir grup tarafından sürdürülmüştü. Meselâ, İbn Akîl'in eserlerinden ve metodundan geniş biçimde faydalanan⁴ ve itizâl ile müteahhem alimlerden sarf-ı nazar etmeyi bir ilmi eksiklik olarak değerlendiren⁵ İbnu'l-Cevzî, onun sıkı bir takipçisi olarak bilinmektedir.

Selefiyye/Hanbeliyye içinde oluşan bu te'vilci grup (Müevvile), te'vile karşı olan diğer grup tarafından Mutezile'ye tabi olmakla suçlanmış ve metodları reddedilmiştir.

1- ez-Zehebî, Siyer, XIX/447.

2- Terc. için bkz. İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, XI/170; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII/298-299; İbn Hacer, Lisân, III/184-186; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/245; Kehhâle, Mu'cem, V/18.

3- Terc. için bkz. ez-Zehebî, Tezkire, IV/131-136; el-Yâfîî, Mir'ât, III/489-492; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII/28-30; İbn Tağrîberdî, en-Nücûm, VI/174-176; ed-Dâvûdî, Tabakât, I/270-274; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/329-331; el-Bağdâdî, Hediyye, I/520-523; Kehhâle, Mu'cem, V/157-158, XIII/396.

4- İbn Hacer, Lisân, IV/243.

5- ez-Zehebî, Siyer, XIX/447.

Meselâ, Selefiyye'nin büyük ismi İbn Teymiyye (v.728/1328) nin, Fetâvâ'sının "Der'ü Teâruzi'l-Akl ve'n-Nakl" başlıklı bölümünde yaptığı tesbit ve değerlendirmeler bu yöndedir.¹

Fetâvâ'dan öğrendiğimize göre İbn Akîl, "el-İntisâr li Ashâbi'l-Hadîs" adlı eserinde Selefiyye'nin "nassların zahirine imtisâl" diye özetlenebilecek klasik tavrını savunmuş, te'vilî reddetmiş, hatta haram görmüştü. Ancak o, "el-Vâzih" isimli eserinde te'vil'in zorunluluğunu savunmuş, "Zemmü't-Teşbîh ve İsbâtu't-Tenzîh"inde de Mutezile'ye uyararak haberi sıfatları te'vil etmişti. Daha sonra İbnu'l-Cevzî de "Keffü't-Teşbîh bi Keffi't-Tenzîh" ve "Minhâcu'l-Vusûl" adlı eserlerinde onun bu i'tizâlî fikirlerinin takipçisi olmuştu.²

İbn Teymiyye, İbn Akîl'in ilk eserindeki fikirlerini fevkalâde güzel ve isabetli bulup, şükranla karşılarken, diğer iki eserindeki görüşlerini Sünnet'e ve hakka muhalif fikirler ve mezmûm olarak nitelmiştir.

Gene İbn Teymiyye, bu te'vilci Hanbelilerin, Ashâb-ı Hadîs'e ve Ehli Sünnet'e bağlılık iddialarına rağmen sıfat ayetlerini te'vil etmelerinin "Mutezile'ye muvafakat" anlamına geldiğini söylemiş³, Eş'ariyye kelâmının kurucusu İmam el-Eş'arî'yi (v.324/936), selef'e ve Sünnet'e onlardan daha yakın görmüştü: "el-Eş'arî; Ahmed'in ve Ehli Sünnet'in mezhebine, İbn Akîl, Sadaka b. el-Huseyn, İbnu'l-Cevzî gibi kendilerini Ahmed'e nisbet eden, ama Mutezile kelâmındaki bazı görüşlere meyleden müteahhirûn alimlerinin çoğundan daha yakındır."⁴

İbn Akîl'in kaynaklarda tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usulü, kelâm, zühd ve tasavvuf dallarında yazılmış,

1- İbn Teymiyye, Fetâvâ, VIII/60-67.

2- İbn Teymiyye, Fetâvâ, VIII/61.

3- İbn Teymiyye, Fetâvâ, VII/263.

4- İbn Teymiyye, Fetâvâ, I/270.

onbeş kadar eseri zikredilmektedir.¹ Burada onun bir hanbeli fakihî olarak tanındığını dikkate alarak, eserlerinden "el-İrşâd" ve "el-Fusûl"ünün fıkha, "el-İşâre" ve "el-Vâzih"ının da fıkıh usulüne dair olduğunu belirtmemiz gerekir.

b- Eserleri: İbn Akîl'in iki de tefsir ile ilgili eseri vardır.

1) el-Fünûn: Müellifin en meşhur telifidir. Dünyada, hacim itibarıyla ondan daha büyük bir eserin yazılmadığı söylenmektedir.² İbnu'l-Cevzî, eserin 200 cilt olduğunu ve bunun 150 cildini ele geçirebildiğini söylemişti.³ Torunu Sıbt b. el-Cevzî (v.654/1256)de, dedesinin, bunun 10 cildini ihtisar ederek kitaplarında kullandığını bildirmiş, kendisinin de Bağdat'taki Me'muniyye Vakfı'nda eserin 70 cilt kadarını mütâla ettiğini haber vermişti.⁴ Oysa, el-Fünûn'un yaygın sayılarıyla 400 cildin üzerinde⁵ ya da 470 cilt⁶ olduğu bildirilmekte, ayrıca 300, 600 ve 800 cilt olduğuna dair ifadeler de rastlanmaktadır.

Esere ürkütücü bir hacim tayin eden bu sayılardaki ihtilafın da, eserin farklı nüshalarından sözedilmesine ve "cüz" ile "mücellid" tabirlerinin farklı şekilde tefsirine dayandığı akla gelmektedir.

-
- 1- Bkz. İbn Teymiyye, VIII/61; İbn Receb, Zeyl, I/155-156; Hacı Halife, Keşf, I/71, II/1447, 1995; İbnu'l-İmâd, Şerezât, IV/35, 37, 38; el-Bağdâdî, Hediye, I/695, İzâh, I/85, 130, 312, 342, II/54, 299, 338; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/129; Kahhale, Mu'cem, VII/151-152.
 - 2- İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/38; ez-Ziriklî, el-A'lâm, V/129.
 - 3- İbn Receb, Zeyl, I/156.
 - 4- Sıbt b. el-Cevzî, Mir'âtu'z-Zamân, VIII/51.
 - 5- ez-Zehabî, el-İbâr, II/400-401, Mîzân, III/146, Siyer, XIX/445; el-Yâfiî, Mir'ât, III/204; İbn Receb, Zeyl, I/155-156; Hacı Halife, Keşf, II/1447; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/35, 38; Müveyhız, Mu'cem, I/371.
 - 6- ez-Zehabî, Marife, I/468, ad-Dvûdî, Tabakât, I/417.
 - 7- İbn Hacer, Lisân, IV/244; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV/38.

Muhteva hakkında verilen bilgilere göre, telif türü itibarıyla da değişik bir çalışma olan el-Fünûn, Kur'ân, tefsir, hadis, fıkıh, nahiv, lügat, şiir, tarih, vaaz, hikayeler gibi değişik konulardaki pek çok bilgiyi toplayıp değerlendiren bir "ilimler mecmuası" mahiyetindedir. Gene müellif ilim meclislerini ve yaptığı münazaraları da buraya almış, keza kendi tefekkürünün ve araştırmalarının neticesinde ulaştığı fikirleri de kaydetmiştir.¹

Mevzumuz gereği, telif türü itibarıyla eş-Şerif el-Murtezâ'nın "Emâli"sini hatırlatan bu eserin Kur'ân ve tefsirle ilgili bölümlerinin önem arzettiğini belirtmemiz gerekir.

2) Mesâilü Müskiletün fi Âyâtin mine'l-Kur'ân ve Ehâdise Sü'ile anhâ fe Ecâbe:2 Adından bir "Müşkilü'l-Kur'ân (ve Müşkilü'l-Hadis)" incelemeleri olduğu anlaşılan bu eserin, müellifin i'tizâli temayülleri dolayısıyla ashabına muhalif düştüğü konulardaki kendi izah ve görüşlerini yansıtan bir telif olduğu akla gelmektedir.

1- Sıbt b. el-Cevzî, Mir'atu'z-Zaman, VIII/51; ez-Zehbî, Siyer, XIX/445; el-Yâfiî, Mir'âtu'l-Cenân, III/204; İbn Receb, Zeyl, I/155-156; İbnu'l-İmâd, Şerezât, IV/37-38; Nüveyhız, Mu'cem, I/371-372.

2- İbn Receb, Zeyl, I/156.

Tefsirde Mutezile Ekolünü rical ve literatür açısından araştıran bu çalışmada ulaşılan sonuçları, gene bu iki bakış açısını esas alarak gözden geçirebiliriz.

Mutezile, fiilen H.II-VI.(M.VIII-XII) asırlar arasında yaşamış, düşünce ve metot itibariyle tesirleri daha sonraki asırlarda da devam etmiş bir fikrî disiplin, bir dinî okuldur. Bu ekole bağlı olan ve Tefsir sahasında çalışmalarını bulunan müellif ve eserlerini tesbit için, mezkur tarihi dilim üzerinde yapılan araştırmada, Mutezile'nin temel görüşlerini benimsemiş ve onların savunmasını yapmış 67 mutezîlî müfessir tesbit edilmiş, bu arada, çeşitli görüşlerinde onlara iştirak etmiş, bu yüzden de muhaliflerce mutezîlî olarak vasıflandırılmış 30 müfessir de, ayrı tasnifleriyle bunlara ilâve edilmiştir. Bu 30 müfessirde, diğer 67 mutezîlî müfessirde görülen genel hususiyetleri bozacak özelliklere de rastlanmadığı için, buradaki değerlendirmeler her iki gurubu da şamil olarak yapılacaktır.

Araştırmamıza giren mutezile müfessirlerinin bazı ortak hususiyetleri vardır. Nesepleri ve yaşadıkları bölgeler dikkate alındığında, büyük çoğunluğunun Irak, İran, Hindistan, Afganistan ve Türkistan gibi bölgeleriyle Batıasya coğrafyasında yetişmiş ve yaşamış şahsiyetler olduğu görülür. Arap ırkına mensup alimlerin ender oluşu, Suriye, Filistin, Mısır, Afrika, Endülüs bölgelerine mensup mutezîlî şahsiyete rastlanmayışı dikkat çekicidir. Bu bizde, Mutezile'nin düşünce sisteminde Doğu kültürlerinin önemli bir ağırlığı bulunduğu kanaatini uyandırmıştır.

Mutezile müfessirinde görülen diğer bir genel özellik onların dinî ve lâdinî ilimlerde geniş kültüre sahip şahsiyetler olmalarıdır. Nazarî ilimlerin yanı sıra lisan ve edebiyat ilimlerindeki seviyeleriyle de dikkati çekerler. Gene, ilme vakfedilmiş bir ömür, zühd ve ibadete dayanan bir dini hayat, pekçoğunda görülebilen diğer ortak özelliklerdir.

Mutezile ricali, Tefsir sahasında da önemli bir literatür meydana getirmiştir. Bu literatür de, tarihi seyri ta-

kip edilerek, genel özellikleriyle şu şekilde gözden geçirilebilir:

H.II. asırda Mutezile'nin teşekkülü ile tefsir sahasındaki telifleri de görülmeye başlamıştır. Mezhebin kurucusu Vâsıl'ın Maâni'l-Kur'ân'ı, lügavî tefsir türünün ilk örneğidir. Mezhebin ikinci adamı Amr b. Ubeyd'in Tefsîru'l-Kur'ân'ı ise, hocası el-Hasen el-Basrî'den rivayet ettiği bir tefsir olarak, Mutezile'nin rivayet tefsirinin ilk örneğini teşkil eder. Bu asrın ikinci gurup müfessirleri ise rivayet tefsirinin çeşitli konularıyla ilgili ilk çalışmaları yapan Tâbiûn ve Tebeu't-Tâbiîn müfessirleridir. Bunlar el-Hasen, Vehb, Katâde, Ma'mer, Vekf', Süfyân b. Uyeyne gibi rivayet tefsirlerinde sıkça rastlanan isimlerdir.

H.III. asrın mutezilî müfessirlerinin en fazla eser verdikleri telif türleri olarak Tefsîru'l-Kur'ân (9 adet), Müteşâbih ve Müşkilü'l-Kur'ân'lar (6 adet), Kur'ân'ın nazım ve telifini konu alan 3 eser, 3 Nâsîh-Mensûh çalışması, 1 adet de Maâni'l-Kur'ân görülür. Bu asrın ikinci gurup müfessirlerinde de sayılan türler dışında kıraatle ilgili az sayıda çalışmaya rastlanır.

H.IV. asırda, birinci gurup müfessirlerin en fazla eser verdikleri türler, Tefsir (9 adet), Müteşâbih (6 adet), Kurrâ' ve Kırrâatler (6 adet), Müteşâbih (6 adet), İ'câz (5 adet) ve Ahkâm (3 adet) olarak görülür. Diğer yandan bu asır, Mutezile tefsir tarihinde "Tefsîru'l-Kebîr"lerin yazıldığı dönem olarak ortaya çıkar. Gene bu asırda ilk karşılaşılan bir çalışma türü, daha önce yazılan Maâni'l-Kur'ân'lar üzerinde yapılan şerh ve tenkitlerdir. Asrın ikinci gurup müfessirlerinin de Kırrâat, Maânî ve Tefsîr türü eserler üzerinde şerh, tahkik ve tenkitleri görülür. Her iki gurupta görülen bu ortak çalışmalardan dolayı bu asrın İ'tizâlî Tefsirlerin büyüme, gelişme, şerh ve tahkik dönemi olarak vasıflandırmak mümkündür.

H.V. asır, bir önceki asrın aynı özelliklerle devam ettiği ve geliştiği bir dönemdir.

H.VI. asır ise meşhur el-Keşşâf dışında 5 tefsirin, 2 İ'câz ve 1 Kırrâat eserinin yazıldığı son devri temsil eder.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

AHMED, el-İlel, el-Müsned:

Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (v.241/855), Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl, I-II, (thk. İsmail Cer-
rahoğlu-Talat Koçyiğit), el-Mektebetü'l-İslâmiyye,
İstanbul 1987.

-----el-Müsned, I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1405/
1985

el-AMİLÎ, A'yân:

el-Amilî, Muhsin el-Emin, A'yânü's-Şîa, I-LVI, Bey-
rut 1379-1382/1959-1962.

el-AREŞÎ, Bulûğ:

el-Areşî, Hüseyin b. Ahmed (v.1329/1911), Bulûğ'l-
Merâm fi Şerh Miski'l-Hitâm, Kahire 1939.

el-BAĞDADÎ, el-Fark, el-Milel, Usûl:

el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir et-Temî-
mî (v.429/1037), el-Fark beyne'l-Fırak (Thk. Muham-
med Muhyiddin Abdulhamid), Matbaatu'l-Medenî, Kahi-
re tsz.

-----Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal, (Thk. Albert N. Nader),
Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1983.

-----Usûlü'd-Din, İstanbul 1346/1927.

el-BAĞDADÎ, Hediye, İzâh, Usûl:

el-Bağdâdî, İsmail Paşa b. Muhammed Emin (v.1339/19920)
Hediyetü'l-Arifin fî Esmâil'l-Müellifin ve Âsâri'l-Mu-
sannifin, I-II, MEB, İstanbul 1951,1955.

-----İzâhu'l-Meknûn fî Zeyl alâ Keşfi'z-Zuhûn, I-II, 2.B.,
(Thk. Kilisli Rifat Bilge), MEB, İstanbul 1972.

el-BÂKILLÂNÎ, Temhîd:

el-Bâkîllânî, el-Kâzî Ebû Bekr Muhammed ed-Tayyib (v.
403/1013), Kitâbu't-Temhîd, (Nşr. Richard J. McCar-
thy, S.J.), el-Mektebetu's-Şarkıyye, Beyrut 1957.

el-BEYÂZÎ, İşârât:

el-Beyâzî, Kemâlüddin Ahmed b. el-Hasan (v.1098/1687),
İşârâtü'l- Merâm min İbârâti'l-İmâm, (Thk. Yusuf Ab-

el-BEYAZI, İşârât:

el-Beyâzi, Kemâlüddin Ahmed b. el-Hasan (v.1098/1687), İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm, (Thk. Yûsuf Abdürrezzâk), Mısır 1368/1949.

BİLMEN, Tefsir Tarihi:

Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirin, I-II, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973.

BROCKELMANN, TEA:

Brockelmann, Karl (v.1956), Târîhu'l-Edebi'l-Arabî, I-VI, (Ta'rîb: Abdülhalîm en-Neccâr ve diğerkleri), Dâru'l-Ma'rife, Kahire 1969-1975).

el-BUHARİ, Sahîh:

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (v.256/869), Sahîh, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul 1979.

el-BUSTANİ, Daire:

el-Bustânî, Butras, Kitâbu Dâirati'l-Maârif, I-XI, Tahran tsz.

el-CAHİZ, el-Beyân:

el-Câhîz, Ebû Osman Amr b. Bahr (v.255/868), el-Beyân ve't-Tebyîn, I-IV, Beyrut 1986.

CARULLAH, el-Mu'tezile:

Cârullah, Zühdi Hasan, el-Mu'tezile, Kahire 1366/1947.

CERRAHOĞLU, Tefsirin Doğuşu:

Cerrahoğlu, İsmail, Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller, AÜB, Ankara 1968.

CORBİN, İslâm:

Corbin, Henry, İslâm Felsefesi Tarihi, (Çev. Hüseyin Hâtemi), İstanbul 1986.

el-CÜNDÂRİ, Şerh, Terâcim:

el-Cündârî, Ahmed b. Abdillâh b. Abdirrahman (v.1337/1919), Şerhu'l-Ezhâri'l-Munteza' mine'l-Gaysi'l-Mid-râr, Kahire tsz.

-----Terâcîmü'r-Ricâli'l-Mezkûrîn fi Şerhi'l-Ezhâr, Kahire 1951 (İbn Miftâh'ın Şerhu'l-Ezhâr'ı ile birlikte)

el-CÜRĀNÎ, Şerh:

el-CürĀnî, es-Seyyid eş-Şerîf (v.816/1413), Şerhu'l-Mevâkîf, I,II, İstanbul 1311/1893.

el-CÜŞEMÎ, Şerh:

el-Cüşemî, el-Hâkim(v.494/1101), Şerhu'l-Uyûn, Tunus 1393/1974 (el-Kâdî Abdülcebbâr'ın Fazlu'l-İ'tizâli ile birlikte).

el-CÜVEYNÎ, el-İrşâd:

el-Cüveynî, Ebu'l-Maâli Abdülmelik, Kitâbu'l-İrşâd, (Thk. Es'ad Temim) Beyrut 1405/1985.

ed-DARİMÎ, Sünen:

ed-Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdîrrahman (v.255/868), es-Sünen, I-II, (Nşr Muhammed Ahmed Dehmân), Beyrut tsz.

ed-DAVODÎ, Tabakât:

ed-Dâvûdî, Muhammed b. Ali (v.945/1538), Tabakâtü'l-Müfessirîn, I-II, (Thk. Ali Muhammed Ömer), Kahire 1972.

el-EŞ'ARÎ, el-İbâne, Makâlât, Risâle:

el-Eşarî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail (v.324/936), Kitâbu'l-İbâne an Usûlü'd-Diyâne, Haydarabad 1367/1948.

-----Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, 3.B. (Nşr. Hellmut Bitter), Wiesbaden 1980.

-----Risâle fî İstihsâni'l-Havz fî İlmi'l-Kur'ân, Haydarabad 1905.

EBU NUAYM, Zikr:

Ebü Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî (v.430/1038), Zikru Ahbâri İsfehân, I,II, (Nşr. Sven Dederling), Leiden 1931.

el-GAZZALÎ, el-İktisâd, Mustasfâ:

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (v.505/1111), el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, Kahire 1327/1909.

el-Mustasfâ fi ilmi'l-Usûl, I-II, Kahire 1904.

GOLDZİHER, el-Akîde, Mezâhib:

Goldziher, Ignaz (v.1921), el-Akîde ve'ş-Şerfa fi'l-İslâm, (Ta'rib: Muhammed Yusuf-Ali Abdulkâdir), Kahire 1959.

-----Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâmî, (Ta'rîb: Abdulhalim en-Neccâr), Kahire 1374/1955.

GÜNGÖR, Cassâs:

Güngör, Mevlüt, Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı, Ankara 1989.

el-HABEŞİ, Mesâdir:

el-Habeşî, Abdullah Muhammed, Mesâdiru'l-Fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1408/1988.

HACI HALİFE, Keşf:

Hacı Halife (Kâtip Çelebi), Mustafa b. Abdillâh (v. 1067/1657), Keşfu'z-Zunûn, I-II, (Haz. Şerafettin Yalçkaya-Kilisli Rifat) MEB, İstanbul 1971.

el-HATİB, Târîh, el-Kîfâye:

el-Hatîb, el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (v.463/1071), Târîhu'l-Bağdat, I-XIV, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut tsz.

-----el-Kîfâye fi İlmi'r-Rivâye, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine tsz.

el-HAYYÂT, el-İntisâr:

el-Hayyât, Ebu'l-Hüseyn Abdurrahman b. Muhammed (v. 298/910). Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ İbni'r-Râvendî el-Mülhid, Beyrut 1957.

el-HEMDÂNÎ, el-İklîl:

el-Hemdânî, el-Haseen b. Ahmed b. Ya'kûb (v.344/955), el-İklîl fi Ensâbi Himyer ve Eyyâmi Mulûkihâ, VII-X, Mısır tsz.

İŞİK, Mutezile:

İşık, Kemal, Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmi Görüşle-
ri, Ankara 1967.

İBNU'L-ABRÎ, Târîh:

İbnu'l-Abrî (v.685/1286), Târîhu Muhtasari'd-Düvel,
ysz. ve tsz.

İBN BEŞKÜVAL, Sıla:

İbn Beşküvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik(v.575/
1182).

es-Sıla fi Târîhi Eimmeti'l-Endelus, I-II, (Thk. İz-
zet el-Attâr), Kahire 1955.

İBNU'L-CEVZÎ, el-Muntezam:

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, (v.597/
1201), el-Muntezam fi Ahbâri'l-Ümem, V-IX, Haydarat
1357.

İBNU'L-CEZERÎ, Gâye:

İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed (v.
833/1429), el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal,
I-V, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1395/1975 (eş-Şehristânî'
nin el-Milel ve'h-Nihal'i ile birlikte).

İBN EBÎ VA'LÂ, Tabakât:

İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Muhammed el-
Bağdâdî el-Hanbelî (v.526/1132), Tabakâtü'l-Hanâbile,
I-II, (Thk. Muhammed Hâmid el-Fakî), Kahire 1952.

İBNU'L-ESİR, el-Kâmil, el-Lübâb:

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (v.631/1234),
el-Kâmil fi't-Târîh, I-XIIII, (Nşr. C. J. Tornberg),
Dâru Sâdir-Dâru Beyrut 1385-1386/1965-1966),

-----el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb, I-III, Dâru Sâdir, Bey-
rut 1400/1980.

İBN HACER, Tehzîb:

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (v.
852/1148), Lisânü'l-Mîzân, I-V00, 3.B. Beyrut 1406/
1986 (Haydarâbat 1328'dan ofset).

-----Tehzibu't-Tehzib, I-III, Dâru Sâdır, Beyrut 1968
(Haydarâbât 1325'den ofset).

İBN HALLİKÂN, Vefeyât:

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (v.681/
1282), Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân, I-
VIII, (Thk. İhsan Abbas) Dâru Sâdır, Beyrut 1972.

İBN HAZM, el-Fasl:

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed er-Zâhirî (v.456/
1064), el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvâi ve'n-Nihal, I-
V, Beyrut 1395/1975.

İBN HIBÂN, el-Mecrûhîn:

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî
(v.354/965), Kitâbu'l-Mecrûhîn, I-III, (Thk. Mahmûd
İbrâhîm Zâyed), Dâru'l-Va'y, Haleb 1396.

İBNU'L-İMÂD, Şezerât:

İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ah-
med (v.1089/1678), Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men
Zeheb, I-VIII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut
1966.

İBN KESİR, el-Bidâye:

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer ed-Dımeşkî (v.
774/1372), el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XIV, Mektebetü'l-
Maârif (Beyrut)- Mektebetü'n-Nasr (Riyâd) 1966.

İBN KUTEYBE, el-Maârif, Uyûn, Te'vîl:

İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b.
Müslim (v.276/88), el-Maârif (Nşr. Muhammed İsmail
Abdillah es-Sâvî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Bey-
rut 1390/1970.

Uyûnu'l-Ahbâr, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, Kahi-
re 1930.

Te'vîlü Müşkili'l-Hadis (Hadis Müdafaası), (Çev. M.
Hayri Kırbasoğlu), İstanbul 1979.

İBN MACE, Sünen:

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (v.275/888), es-Sünen, I-II, (Thk. M.F. Abdülbâki), Mısır 1373/1954.

İBN MANZÛR, Lisân:

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem el-Afrîkî el-Mısırî (v.711/1311), Lisânü'l-Arab, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut tsz.

İBNU'L-MURTEZÂ, Tabakât:

İbnu'l-Murtezâ, Ahmed b. el Huseyn (v.840/1437), Âitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile, (Thk. Susanna Diwald Wilzer), Beyrut 1380/1961.

İBNU'N-NEDÎM, el-Fihrist:

İbnu'l-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk (v.385/995), el-Fihrist (Thk.Rizâ-Teceddüd b.Ali el-Mâzen-dêrânî), Tahran 1971.

İBN RECEB, Zeyl:

İbn Receb, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed ed-Dimeşkî el-Hanbelî (v.795/1393), Zeylü Tabakâti'l-Hanâbile, I-II, Kahire 1352.

İBN SA'D, et-Tabakât:

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî (v.230/845), et-Tabakâtu'l-Kübrâ, I-IX, Dâru Sâdır Dâru Beyrut, Beyrut 1388/1968.

İBN TAĞRİBERDÎ, en-Nücûm:

İbn Tağrîberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddin b. Yûsuf (v.874/1469), en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire, I-XVI, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1929-1972.

İBN TEYMIYE, Fetâvâ:

İbn Teymiye, Ahmed b. Abdilhalîm (v.728/1328), Mecmûa Fetâvâyı Şeyhi'l-İslâm Ahmed b. Teymiyye, I-XXXVII, Riyad 1381-1386/1961-1966.

İBNU'L-VERDİ, Tetimme:

İbnu'l-Verdî, Zeynüddîn Ömer (v.750/1349), Tetimme-tü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer, I-II, (Thk. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1389/1970.

el-İSFEHÂNİ, Mekâtil:

el-İsfehânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyn (v.356/967), Mekâtilü't-Tâlibiyyîn, (Thk. Ahmed Sakar), Kahire 1368/1949.

el-İSPERÂYİNİ, et-Tebşîr:

el-İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer Şahfûr b. Tâhir (v.471/1078), et-Tebşîr fi'd-Dîn, (Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Kahire 1359/1940.

el-KA'BI, Zikr:

el-Ka'bî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî (v. 319/931), Bâbu Zikri'l-Mu'tezile, (Thk. Fuad Seyyid) Tunus 1393/1974 (el-Kâdî'nin Fazlu'l-İ'tizâli ile birlikte).

el-KADİ, Fazl, Müteşâbih, Şerh, Tenzîl:

el-Kâdî, Ebu'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî (v. 415/1024), Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile, (Thk. Fuad Seyyid), Tunus 1393/1974 (el-Ka'bî'nin Bâbu Zikri'l-Mu'tezile' si ile birlikte).

-----Müteşâbihu'l-Kur'ân, I-II, (Thk. Adnân Muhammed Zar-Zûr), Dâru't-Türâs, Beyrut 1969.

-----Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, (Thk. Abdülkerim Osmân), Kahire 1384/1965.

-----Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Netâin, Dâru'n-Nehzati'l-Hadîse, Beyrut tsz.

KEHHÂLE, Mu'cem:

Kehhâle, Ömer Rızâ, Mu'cemu'l-Müellifin, I-XV, Dâru-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.

el-KETTÂNÎ, er-Risâle:

el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer (v.1350/1931), er-Risâletü'l-Müstatrafe li Beyâni Meşhûri Kütübi's-Sünneti'l-Müşerrefe, Dimeşk 1383/1964.

el-KİFTÎ, İnbâh:

el-Kiftî, Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf (v.646/1248), İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât, I-IV, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm) Kahire 1950.

el-KURASÎ, el-Cevâhir:

el-Kurasî, Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed (v.775/1373), el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye, I-II, Haydarâbâd 1332/1914.

el-KURTUBÎ, el-Câmi':

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (v.671/1272), el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, I-XX, Beyrut 1405/1985.

el-LÜKNEVÎ, Fevâid:

el-Lüknevî, Muhammed Abdülhay el-Hindî (v.1291/1874), el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye, Kahire 1324/1906.

el-MAKDİSÎ, el-Bed':

el-Makdisî, Mudahher b. Tâhir (v.355/966), el-Bed' Târîh, I-VI, (Nşr. Clement Haurt), Paris 1899/1916.

el-MAKKARÎ, Tîb:

el-Makkarî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed et-Tilmisânî (v.1041/1631), Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelûsi'r-Ratîb, I-VII, (Thk. İhsan Abbas), Beyrut 1968.

el-MAKRİZÎ, el-Hitat:

el-Makrizî, Ebû Abdillâh Takıyyüddîn Ahmed b. Ali (v.845/1441), Kitâbu'l-Mevâız ve'l-İ'tibâr bi Enbâi'l-Hitâti ve'l-Âsâr, I-II, Dâru Sâdir, Beyrut tsz.

el-MÂTURÎDÎ, et-Tevhîd:

el-Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî (v.333/944), Kitâbu't-Tevhîd, (Thk. Fethullâh Huleyf), İstanbul 1979.

el-MES'ŪDÎ, Mürûc:

el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Huseyn (v.346/957) Mürûcû'z-Zehab ve Medâinü'l-Cevher, I-IV, 4.B., (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Kahire 1384/1964.

MUHAMMED, el-Mitâffizikâ:

Muhammed, Sabrî Osman, el-Mitâffizikâ inde'l-Mu'tezile, Dâru'l-Hidâye, Kahire tsz.

el-MURTEZÂ, Emâli:

el-Murtezâ, eş-Şerîf Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Huseyn (v.436/1044), Ğuraru'l-Fevâid ve Düreru'l-Kalâid (Emâli Murtezâ), (THK. Muhemmed Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1954.

MUSTAFA ZEYD, en-Nesh:

Mustafa Zeyd, en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, I-II, Kahire 1963.

en-NEŞŞÂR, Neş'et:

en-Neşşâr, Ali Sâmi, Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm, Kahire 1969.

en-NEVEVÎ, Tehzîb:

en-Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref (v.677/1278), Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât, I-III, (Thk. Muhammed Münîr ed-Dimeşkî), Kahire tsz.

NÜVEYHİZ, Mu'cem:

Nüveyhîz, Âdil, Mu'cemu'l-Müfessirîn, I-II, Müessesetu Nüveyhîz es-Sakafiyye, Beyrut 1983.

ÖMER FERRŪH, TEA:

Ömer Ferrûh, Târîhu'l-Edebi'l-Arabî, I-V, 4.B. Beyrut 1984.

er-RADÎ, Telhîs:

er-Radî, eş-Şerîf Ebu'l-Hasen Muhammed Ebf Ahmed (v.406/1015), Telhîsu'l-Beyân fî Mecâzâti'l-Kur'ân, (Nşr. es-Seyyid Muhammed el-Miškât), Tahran 1951.

er-RAZÎ, Mefâtih:

er-Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (v.606/1209), Mefâtihu'l-Ğayb (Tefsîru'l-Kebîr), I-XXXII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.

er-RES'ÂNÎ, Muhtasar:

er-Res'ânî, Abdürrezzâk b. Rızkullah (v.661/1263), Muhtasaru'l-Fark beyne'l-Fırak, Mısır 1927.

es-SAFEDÎ, el-Vâfi:

es-Safadî, Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halil b. Aybek (v.764/1263), el-Vâfi bi'l-Vefeyât, (Thk. İhsan Abbas), I-XII, Beyrut 1389/1969.

es-SAVÎ, Menhec:

es-Savî, Mustafa el-Cüveynî, Menhecü'z-Zemahşerî fî Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyâni İ'câzihi, Dâru'l-Maârif, Kahire 1959.

es-SEÂLİBÎ, Yetîme:

es-Seâlibî, Ebû Mansur en-Neysâbûrî (v.429/1038), Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr, I-IV, (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid) Kahire 1924.

es-SEM'ÂNÎ, el-Ensâb:

es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed (v.562/1166), el-Ensâb, I-V, Dâru'l-Cinân, Beyrut 1408/1988.

SERKÎS, Mu'cem:

Serkîs Yusuf İlyân, Mu'cemü'l-Matbûâti'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe, I-II, Matbaatü's-Serkîs, Kahire 1928

SEZGİN, GAS:

Sezgin, Fuad, Geschichte Des Arabischen Schrifttumus, I-VIII., E. J. Brill, Leiden 1967.

SİBT b. el-CEVZÎ, Mir'ât:

Sıbt b. el-Cevzî, Ebu'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf (v.655 1257), Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân, I-VIII, Haydarâbâd 1951-1952.

es-SUYŪTİ, Buğye, el-İtkân, Tabakât:

es-Suyŭti, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1505), Buğyetü'l-Vuâ't fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât, I-II, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979.

-----el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân, I-IV, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1967.

-----Tabakâtü'l-Müfessirîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.

es-SŪBKİ, Tabakât:

es-Sübki, Ebu'n-Nasr Abdülvehhâb b. Ali (v.711/1370), Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ, I-X, (Thk. Mahmûd Muhammed et-Tenâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire 1965.

eş-ŞEHRİSTÂNİ, el-Milel, Nihâye:

eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm (v. 548/1153), el-Milel ve'n-Nihal, I-II, 2.B., (Thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1395/1975.

-----Nihâyetü'l-İkdâm fî İlmi'l-Kelâm, (Thk. Alfred Guilaume), London 1964.

TABÂNE, Mu'cem:

Tabâne, Bedevî, Mu'cemü'l-Belâğâti'l-Arabiyye, Dâru'l-Menâre, Cidde 1988.

et-TABERSİ, Mecma':

et-Tabersî, Ebû Ali el-Fazl b. el-Hasen (v.562/1167), Mecmau'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân, I-X, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1406/1986.

et-TABERİ, Târîh:

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v.310/923), Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Beyrut tsz.

et-TAHÂNEVİ, Keşşâf:

et-Tahânavî, Muhammed b. Ali (v.1158/1745), Keşşâfu Istilâhâti'l-Fünûn, I-II, İstanbul 1404/1984, (Kalküta 1862'den ofset).

TAŞKÖPRÜZÂDE, Miftâh:

Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde, I-III, (Thk. Kâmil Bekrî- Abdülvehhâb Ebu'n-Nûr), Kahire 1968.

et-TEVHÎDÎ, el-İmtâ':

et-Tevhîdî, Ebû Hayyân Ali b. Muhammed (v.400/1010 civ.), el-İmtâ' ve'l-Muânese, Mısır 1939.

TOPALOĞLU, Kelam:

Topaloğlu, Bekir, Kelam İlmi (Giriş), Damla Yayınevi, İstanbul 1981.

el-UKAYLÎ, ed-Duafâ:

el-Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr (v.322/934), Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr, I-IV, (Thk. Abdulmuti' Emin Kal'acî), Dâru'l-Fitri'l-İlmiyye, Beyrut 1404/1984.

el-VÂSİF, Târîh:

el-Vâsîf, Abdolvâsi' b. Yahyâ (v.1379/1959), Fercetü'l-Humûm ve'l-Huzni fî Havâdisi Târîhi'l-Yemen, 2.B., Kahire 1366/1947.

WATT, İslam Düşüncesi:

Watt, W. Montgomery, İslâm Düşüncesinin Teşekkülü, (çev. Ethem Ruhi Fıglalı) Ankara 1981.

ey-YÂFİF, Mir'ât:

el-Yâfîf, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (v.768/1366), Mir'âtü'l-Cenân ve İbratü'l-Yekazân, I-IV, Haydarabad 1388/1968.

YAHYÂ b. el-HUSEYN, Gâye:

Yahyâ b. el-Huseyn, b. el-Kâsım b. Muhammed (v.1099/1688), Gâyetü'l-Emânî fî Ahbâri'l-Kutri'l-Yemânî, I-II, (Nşr. Saîd Aşûr), Kahire 1968.

YAKÛT, Buldân, Üdebâ:

Yâkût, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (v.626/1229), Mu'cemu'l-Buldân, I-V, Dâru Sâdır-Dâru Beyrut, Beyrut 1376-1957.

-----Mu'cemü'l-Üdebâ, Beyrut 1376/1957.

el-YA'KÛBÎ, Târih:

el-Yâ'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer (v.284/897), Târihu'l-Ya'kûbî, I-II, Beyrut tsz.

ZARZÛR, Menhec:

Zarzûr, Adnan, el-Hâkim el-Cüşemî ve Menhecühü fî Tefsîri'l-Kur'ân, Dimeşk 1391/1971.

ez-ZEBÎDÎ, Tâc:

ez-Zebîdî, Muhibbüddîn Ebu'l-Feyz Muhammed Murtezâ el-Huseynî (v.1205/1790), Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, I-X, Dâru Sâdir, Beyrut 1306/1888).

ez-ZEHEBÎ, el-İber, Ma'rife, el-Muğnî, Siyer, Tezkire:

ez-Zehabî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1347), el-İber fî Haber men Ğaber, I-IV, (Thk. Ebû Hacer Muhammed es-Sa'îd b. Bisyûnî Zağlûl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

-----Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kebîr, I-II, (Thk. Muhammed Seyyid Câdulhak, Kahire 1967.

-----Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl, I-IV, (Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1382/1963.

-----el-Muğnî fi'd-Duafâ, I-II, (Thk. Nuruddîn Itr), Dâru'l-Maârif, Haleb 1391/1971.

-----Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, I-XXV, (Thk. Şuayb el-Arneûd ve diğeri), Beyrut 1982/1985.

-----Tezkiretü'l-Huffâz, I-IV, Beyrut 1956.

ez-ZEMAŞSERÎ, el-Keşşâf:

ez-Zemaşserî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer (538/1143), el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz.

ez-Zerkeşî, el-Burhân:

ez-Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh (v.794/1392), el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân, I-IV, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabî, Mısır 1376/1957.

ez-ZİRİKĪ, el-A'lâm:

ez-Ziriklî, Hayruddîn, el-A'lâm Kâmûsu Terâcim li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-Areb ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn, I-XII, Beyrut 1289/1969.

ZÜBÂRE, Eimme:

Zübâre, Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ (v.1380/1960), Eimmetü'l-Yemen, Te'azz 1372/1952.

ez-ZÜBEYDÎ, Tabakât:

ez-Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed (v.379/989), Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Lügaviyyîn, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Dâru'l-Maârif, Mısır 1973.